

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԴԱԴԱՅԱՆ

ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ
ՀԱՅ ՎԱՃԱՌԱԿԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

9(47.925)

7-12

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԴԱԴԱՅԱՆ

ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ
ՀԱՅ ԿԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

4133

Հրատարակիչ՝ «Հայրենիք» Ակումբ

ԵՐԵՎԱՆ - 2009

Խաչատուր Դադայան, Ակնարկներ հայ վաճառականության պատմության: Հրատ. «Հայրենիք» Ակումբ: Երևան, 2009, 128 էջ:

Խորհրդային գաղափարախոսության կաղապարները վաճառականության երևույթի ընկալման ու գնահատման հարցում իրենց բացասական հետևանքներն են թողել, ինչից դեռևս շատերս չենք կարողացել ձերբազատվել: Մինչդեռ, հայ վաճառականներն իրենց անուրանալի ներդրումն են ունեցել թե՛ հայ հասարակության տնտեսական համակողմանի զարգացման, և թե՛ բարեգործական գործունեությամբ հայապահպանության ասպարեզներում:

Շեշտենք, որ թեման գրեթե մեզանում ուսումնասիրված չէ, և այդ առումով միանգամայն ողջունելի է նման աշխատանքների նախաձեռնումն ու իրականացումը:

Ներկա աշխատանքը հեղինակի այս թեմայով հերթական գիրքն է, և թեև ակնարկների ու հանրամատչելի ձևն է ընտրված, սակայն ընդհանուր առմամբ սպառնիչ պատկերացում է տրվում աշխարհի 10 երկրներում հայ վաճառականների ունեցած կշռի, ազդեցության և հայրենանվեր գործունեության վերաբերյալ:

Գրքում կարմիր թելի պես անցնում է այն միտքը, որ հայ վաճառականության սրբազան պարտականությունն է ըստ ամենայնի յուրաքանչյուր հայրենաշեն ձեռնարկի սատար կանգնումն ու հովանավորումը: Եվ հենց այս պարագայում է նաև գրքի արդիական հնչեղությունը:

Պատմականորեն առնված՝ մերն է այն ամենը, որ հայը տվել է աշխարհին: Մեր ստեղծածը պատմության որ դարում էլ և երկրագնդի որ կետի վրա էլ լինի՝ կմնա սեփականությունը հայ ոգու... Հայ մտքի և բազկի գործերը Հայաստանից դուրս՝ կմնան իբրև հոգևոր գաղութներ: Այո, մարդկային սփյուռքից զատ՝ մենք ունենք նաև մեր ստեղծած արժեքների սփյուռքը:

ԳԱՐԵԳԻՆ ՆԺԴԵՂ

Այս գիրքն ունի մի քանի նշանակություն:

Նախ, ներկայացնում է մեր ժողովրդի ամբողջական պատմության կարևորագույն բաղադրյալներից մեկի՝ հայ վաճառականության դեռևս հիմնարար կերպով չուսումնասիրված, փոշեկորույս վիթխարածավալ պատմության համառոտ դրվագներ:

Երկրորդ, հերքում է լայնորեն տարածված այն մոլորությունը, թե ժամանակակից Սփյուռքը համիդյան ջարդերի ու Հայոց Մեծ եղեռնի արդյունք է: Արդի գաղթավայրերն ի սկզբանե եղել են կազմակերպական-կառուցվածքային որոշակի տարրերով օժտված առևտրատնտեսական համայնքներ: Ձանազան բռնաճնշումներից արտագաղթածները, կոտորածներից ու Ցեղասպանությունից փրկված հայրենազուրկները փոխեցին դրանց սոցիալական կազմը և վերածեցին գաղթօջախների, որտեղ առաջացան ազգապահպան նոր կառույցներ (կրոնական, քաղաքական, բարեգործական, հայրենակցական, կրթական, մշակութային, առողջապահական, ևն.) և որոնց առայսօր տևող շարունակական կենսագործունեության խնդրում գերակա դերակատարությունը վերապահվեց հայոց ազգային կապիտալին:

Թեպետ ուսումնասիրել ենք գրեթե բոլոր համայնքների ստեղծման ու ձևավորման նախապատմությունը, այդուհանդերձ 10 երկրներ ընտրելիս առաջնորդվում էինք հետևյալ տրամաբանությամբ՝ ներկայացնել Արևելք-Արևմուտք, Հյուսիս-Հարավ խաչվածք՝ կենտրոնում ունենա-

լով մի քանի եվրոպական երկիր: Կանխամտածված չենք անդրադարձել առավել խոշոր համայնքներին (ասենք՝ Չնդկաստանին, Պարսկաստանին, Իտալիային, Ռուսաստանին), որովհետև դրանք բավականին ուսումնասիրված են, բացի այդ՝ յուրաքանչյուրը կարող էր այս ծավալի մի գիրք լինել:

Բնույթով և շարադրանքի ոճով սա զուտ գիտական հետազոտություն չէ, ակնարկների ժանրը հնարավորություն է տվել խուսափել հարյուրավոր հղումներով ծանրաբեռնելուց. տողատակում նշել ենք միայն էական սկզբնաղբյուրները և դյուրըմբռնման նպատակով՝ առավել կարևոր հասկացությունների բացատրությունները:

Ըստ մեզ, այս աշխատանքն ունի աշխարհաճանաչողական և ինքնաճանաչողական, հպարտալից և արժանապատվային ինքնաճանաչողության նշանակություն:

Չեղիմակ

ՉԻՆԱՍՏԱՆ

(Ք. ժ. ա. 170թ.–XXդ. 60-ական թթ.)

... Չայերի մոտ տիրապետում է առանձնահատուկ գործարար ինչ-որ ոգի: Նրանք զբաղվում են ապրանքափոխանակությամբ՝ հետիոտն ճամփորդելով Չինաստանի սահմաններից մինչև Գվինեայի ափերին գտնվող Կորսո հրվանդանը: Այս հանգամանքը ցույց է տալիս յուրահատուկ ծագումը խելամիտ և աշխատասեր այդ ժողովրդի, որ շարժվելով հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք, կտրում-անցնում է աշխարհի ողջ տարածքով և կարողանում սիրալիք ընդունելություն գտնել բոլոր այն ժողովուրդների կողմից, որոնց այցելում է:

Եմանուիլ Կանտ

Չինաստանը մեր պատմիչների երկերում կոչվել է ճենաց երկիր (այստեղից էլ՝ ճենապակի բառը):

Չինացիները «քաղաքակրթական» արժեքներից բացի (թուղթ, վառող և այլն), աշխարհին տվեցին նաև մետաքս, ինչն էլ նրանց դարձրեց հայերի դարավոր առևտրատնտեսական գործընկերը: Մետաքսը Չինաստանում գործածում էին դեռևս Ք.ժ.ա. 3400թ., և մահվան սպառնալիքի տակ արգելված էր բոժոժը երկրից դուրս բերել: Այդուամենայնիվ, 552թ. մի քրիստոնյա քարոզիչ բոժոժասերնը լցրեց սնամեջ բամբուկե գավազանի մեջ ու հետը տարավ, ինչի հետևանքով շերամաբուծությունը տարածվեց աշխարհում և միջազգային առևտրի ապրանքատեսակ դարձավ հում մետաքսը՝ խոզակից հանված կամ խոզակի վրա գտնվող, չլորված, չիյուսված հումքը:

Չայ-չինական առևտրատնտեսական առաջին շփումներն սկիզբ են առել Արտաշատի հիմնադրմամբ (Ք.ժ.ա. 170թ.): Աշխարհագրական հարմար դիրքի շնորհիվ հայոց մայրաքաղաքն արագորեն դարձավ տարանցիկ միջազգային առևտրի կենտրոն, ինչի արդյունքում հայ վաճառականներն սկսեցին Չինաստանից ներկրել հում մետաքս ու մետաքսյա կտորեղեն, իսկ փոխարենն արտահանել պղինձ, կապար, արճիճ, ոսկեթել գործվածքներ, Ալեքսանդրիայի ու Միջագետքի ապակե իրեր և անոթներ:

Հան հարստության Վու-Թի միապետի օրոք (Ք.ծ.ա. 140-86թթ.) չինացի վաճառականները հուժմ տեսաքսով, լայքայով ու ջեյթով¹ բեռնավորված քարավանները բերում էին միջինասիական Թարիմ գետի հունի մոտ և փոխանակում հայ վաճառականների ոսկու և արծաթի հետ²:

Հայ-չինական հարաբերություններին անդրադարձել է նաև պատմահայր Մովսես Խորենացին, գրելով. «Նրանց աշխարհն սքանչելի է ամեն տեսակ պտուղների առատությամբ, զարդարված է գեղեցիկ բույսերով, ունի շատ սիրամարգ, արտադրում է առատ քրքում և մետաքս, անչափ շատ կան այնտեղ համուրներ, հրեշներ և էլայծյամ կոչվածներ: Այնտեղ, ասում են, ընդհանուրի կերակուր են կազմում փասյանը, պորը և նմանները, որոնք մեզ մոտ պատվական և քչերին մատչելի կերակուրներ են: Իսկ ակնեղենների և մարգարիտների հաշիվը, ասում են, չգիտեն: Եվ այն զգեստները, որ մեզ մոտ պատվական է և քչերին մատչելի, նրանց մոտ սովորական զգեստ է: Այսքան ճենաց աշխարհի մասին»:

Ըստ Խորենացու, մ.թ. IV դ. Մամգուն անունով մի նախարար Չինաստանից փախչում և աղխով գալիս-հաստատվում է Հայաստանում՝ հիմք դնելով Մամիկոնյան նշանավոր գերդաստանին:

Վաղ ֆեոդալիզմի շրջանում հայերը Չինաստանում արդեն ունեին կայուն ներկայություն և զբաղվում էին խաղողի մշակությամբ ու գինեգործությամբ: Դրա վկայությունն են VII-X դդ. պահպանված արծվաքիթ, սև բեղ-մորուքով, գինով լի մեկական տիկ գրկած ու ծալապատիկ նստած հայ գինեվաճառների երեք հախճապակե արձանիկները³:

Երկու ժողովուրդների միջև առևտրական հարաբերությունները խորանում են XII-XIV դդ.: Կիլիկյան Հայաստանն իր նշանավոր Այաս նավահանգստով վիթխարի մի շուկա էր, պահեստարան, որտեղով արևելյան ապրանքներն անցնում էին Եվրոպա, իսկ Եվրոպականը՝ Արևելք: Կանտոնից վերև նշանավոր էր դարձել Ցուն-Չեու-Ֆու ծովեզրյա քաղաքը, որն արաբներն անվանում էին Չայթուն, իսկ Եվրոպացիները՝ Saiton: Այդ քաղաքից արտահանվում էր մի նուրբ գործվածք, որ արաբերեն կոչվում էր զայթունիե,

¹ Չինական կաթնագույն կամ կանաչ թանկագին քարեր:

² Wels H. G. The Outline of History, p. 475.

³ Mahler Jean Gaston. The Wertemes among the figurines of the Tang dynasty of China, Roma, 1959.

իտալերեն՝ zetani, ֆրանսերեն՝ satin, որը մեր լեզվի սատինն է: Այս ապրանքատեսակն էր նաև, որ հայ վաճառականները բերում էին Այաս և արտահանում Եվրոպական երկրներ:

Ֆրանցիսկյան միաբան Անդրեաս Պերուջացի քարոզիչը 1326թ. Չինաստանից գրած իր մի նամակում հայտնում է, որ 1313թ. Թայվանի նեղուցի Ցյուանջոու ծովածոցի համանուն քաղաքում «մեծահարուստ մի հայ տիկին կառուցել է մեծ ու գեղեցիկ եկեղեցի, որ արքեպիսկոպոսի (Ջովանի Մոնտեկորվինոյի - Խ.Դ.) հրահանգով դարձվել է կաթողիկե տաճար»¹: Սա վերին աստիճանի հետաքրքիր տեղեկություն է: Ակնհայտ է, որ «մեծահարուստ հայ տիկինը», որի անունը, դժբախտաբար, չի հայտնվում, իր վաճառական ամուսնու (թերևս՝ հանգուցյալ) ծախքով պիտի կառուցած լիներ եկեղեցին: Բանն այն է, որ հայ վաճառականները, որպես կանոն, երթևեկում, այլ երկրներում բնակություն էին հաստատում լոկ այն ժամանակ, երբ ապահովված էին լինում տնտեսական ու կրոնական ազատություններով: Հայ տիկնոջ ներկայությունը ու եկեղեցի կառուցելու փաստն ապացուցում է, որ հայերը Ցյուանջոույում ունեցել են այդ ազատությունները. չլսված մի բարեհաճություն և հանդուրժողականություն հայերի հանդեպ, ինչը չինացիները կտրականապես մերժում էին մյուս բոլոր օտարազգիներին, հատկապես՝ քրիստոնյաներին: (Պատահական չէ, որ հետագա ժամանակներում, ավելի ստույգ՝ 1603թ., ճիզվիտ քարոզիչները հայ վաճառականի տարազ էին հագնում՝ Չինաստան մուտք գործելու համար):

Խիստ ուշագրավ է նաև Նիկողայոս Սպաթարիոս-Միլեթցու վկայությունը, որը 1675-1676թթ. գլխավորել է Չինաստան մեկնող ռուսական դեսպանությունը: Ըստ նրա, մետաքսի արտադրությունը, թնդանոթ ծուլելու գաղտնիքը, նավագնացության մեջ կողմնացույց օգտագործելը և այլ նորություններ չինացիներից սովորելով՝ Եվրոպայում տարածել են Օդորիկոս Պորդենոնցին, Մարկո Պոլոն և Վենետիկյան հասարակապետության նավապետ Անտոն Հայր: Վերջինիս՝ Վենետիկի հասարակապետության ծերունագարդ նավապետի կտակը գրվել է XIV դ. վերջին և պահպանվում է առայսօր:

Պարսկաստանում Նոր Ջուղայի հիմնադրմամբ (1605թ.) համաշխարհային առևտրի պատմության մեջ երևան եկավ բացառիկ

¹ Monle A. C. Christians in China before the year 1550, p. 191-192.

ու եզակի մի երևույթ: Հայ-չինական առևտրատնտեսական հարաբերությունների հետագա զարգացումը, չնչին բացառություններով, տեղի է ունենում նորջուղայեցի վաճառականների շնորհիվ:

Լիսաբոնի մատենադարանում պահպանվում է խիստ արժեքավոր մի վավերագիր՝ Տեր Դավթի որդի Հովհաննեսի «Ռուզլամայ» կոչված հաշվետունարը՝ առևտրական գործարքների ճանփորդական օրագիրը: Նորջուղայեցի այս վաճառականի օրահաշիվ մատյանն ընդգրկում է 1682-1693թթ.: Իր ծննդավայրից նա ճանապարհվում է նախ Հնդկաստան, ապա հինգ տարի՝ 1686-1691թթ., բնակվում և վաճառականությամբ է զբաղվում Տիբեթում՝ լինելով առաջին աշխարհական օտարերկրացին: Ըստ նրա հաղորդած տվյալների՝ իր հայրենակիցներ Ծատուրը, Մելիջանը, Նիկողոսն ու Դավութը Լիսաբոնից անցնում էին Չինաստանի Սինհինգ քաղաք և այնտեղից մեծ քանակությամբ ծուլածո ոսկի, մուշկ¹, թեյ, գործվածքներ և այլ ապրանքներ էին բերում: Իսկ Պողոսի որդի Մելիջանը տևական բնակություն էր հաստատել չինական այդ քաղաքում:

XVII դ. կեսին հիշատակվում է բրուսացի խոջա Շուբուրը, որը վենետիկաբնակ մեծահարուստ վաճառական Հովհաննես Սեղբոսյանի առևտրային գործակալն էր Պեկինում: Նույն դարի վերջերին Չինաստանում բնակվող գանձակեցի Մնացական Գասպարյանը խոշոր գումար կտակեց Ս. Էջմիածնին, իսկ Մակաոյում ապրող Հովհաննես Մաթևոսյանը 80 հազար ռուբլի կտակեց Նոր-Նախիջևանի համայնքին:

Ըստ էության, այդ դարի վերջից հայ-չինական առևտրատնտեսական հարաբերություններում կատարվում է որակական բեկում, ինչն էլ հնարավորություն է տալիս եզրակացնելու Չինաստանում հայ վաճառականության մշտական, կանոնավոր ներկայության մասին:

Այս ժամանակ է, որ մեր երկու ժողովուրդների կյանքում տեղի է ունենում պատմամշակութային վիթխարի նշանակության մի իրադարձություն, որի համար կրկին պարտական ենք հայ վաճառականի: 1779թ. Մակաոյում վաճառականի ընտանիքում ծնված Հովհաննես Ղազարյանը (նույնիմքը՝ Ջոն Լասար) չինարենը

¹ Չինական մշկաթյամից ստացվող, եվրոպայում օժանելիքի արտադրության մեջ գործածվող անչափ քանկարժեք բուրումնավետ նյութ:

կատարելագործելու նպատակով մեկնում է Կանտոն և յոթ տարի ուսում ստանում: Ապա, որպես քարտուղար, աշխատանքի է անցնում մի պորտուգալացի վաճառականի մոտ, իսկ 1802թ. Կալկաթայում նշանակվում անգլիական Արևելա-հնդկական ընկերության թարգմանիչ: Չինարենի նրա փայլուն իմացությունը նկատելով՝ քրիստոնյա միսիոներները Հովի. Ղազարյանին առաջարկում են թարգմանել... Աստվածաշունչը: 1805թ. 26-ամյա երիտասարդն ավարտում է Գիրք Ծննդոցի և Մատթեոսի Ավետարանի թարգմանությունները և մի քանի գլուխ տպագրում: Անժամանակ մահը խանգարում է գործն ավարտի հասցնել, սակայն Հովի. Ղազարյանի օգնական անգլիացի Ռոբերտ Մորիսոնը 1819թ. լույս է ընծայում Աստվածաշնչի առաջին չինարեն հրատարակությունը, և փաստ է, որ թարգմանիչը եղել է հայ¹:

XIX դ. չինաբնակ հայերի համար դարձավ տնտեսական բուռն վերելքի ժամանակաշրջան: Դարի երկրորդ կեսին մեծաթիվ հայ վաճառականներ ապրում էին Մուկդենում, Շանհայում, Խարբինում, Չանչունում, Տյանցզինում:

Առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Հոնգ Կոնգը, որի անգլիական գաղութ լինելու հանգամանքը, տնտեսական ազատությունները խիստ գրավիչ էին հայոց համար: 1845թ. Սինգապուրից Կանտոն եկավ, ապա Հոնգ Կոնգում բնակվեց ու 30 տարի վաճառականությամբ զբաղվեց Սեթ Սեթյանը: 1850թ. Կալկաթայից Կանտոն, ապա Հոնգ Կոնգ տեղափոխվեց Ավետիս Աղաբեկյանը, ով 27 տարվա առևտրից հետո խոշոր գումար կտակեց ազգին ու եկեղեցուն: 1850-ական թթ. նաև Չինաստանում լայն գործունեություն սկսեց ծավալել ամբողջ Հնդկաչինում հանրահայտ Աբգարյան գերդաստանը: Սեթ Աբգարյանի եղբայրներ Հովհաննեսն ու Բաղդասարը նավաշինարաններ ու շոգենավային ընկերություններ հիմնեցին ոչ միայն Սինգապուրում, Ցեյլոնում և այլ վայրերում, այլև Հոնգ Կոնգում: Մինչև 1900-ական թթ. Չինաստանում դեռ կային Սահակ և Աբգար աղաները, որոնք շուրջ 100 մլն. ռուբլի կարողություն ունեին: Այդ փառապանծ գերդաստանի վերջին շառավիղներից Դիանա Աբգարյանը, դարձավ Հայաստանի առաջին Հանրապետության դեսպանը ճապոնիայում:

¹ Chinese refository, հտ. Դ., հոկտեմբեր, 1835թ. թ. 6:

1870-ական թթ. Հոնգ Կոնգում կային նաև մեծահարուստ հայ կալվածատերեր, ինչպիսիք էին Հորդանան Խաչիկյանը, Աբգար Միքայելի Աբգարյանը, որը Լոնդոնի միջազգային ցուցահանդեսում Չինաստանի ու Հնդկաստանի ներկայացուցիչն էր, և Սեթ Հարությունյանը՝ Հոնգ Կոնգի բարձրագույն ատյանի քարտուղարը:

Ուշագրավ է, որ կղզում երբեք 8-10 ընտանիքից ավելի հայ չի եղել, սակայն նրանց դիրքը տնտեսության բնագավառում բացառիկ էր: Այսպես, XXդ. կեսերին ամբողջ Հոնգ Կոնգում կար ընդամենը 10 ակնավաճառ, որից 4-ը հայեր էին (ամենանշանավորը Հայկ Իփեքճյանն էր): 1958թ. կղզու համայնքին այցելած Դերենիկ եպիսկոպոսը գրում է. «Ուրախալի է, որ այս հայ ընկերությունները իրարու հակառակ չեն, թայտ մեկը միսին դեմ կը մրցի, սակայն միշտ սիրով են իրարու հետ...»:

XIXդ. երկրորդ կեսին մեծ թվով հայեր Ռուսաստանից անցնելով՝ հաստատվեցին Խարբինում, ինչպես նաև Մանջուրիայի այլ քաղաքներում (Չանչուն, Դայրեն, Մուկդեն և այլն): Չնայած կային բժիշկներ, դեղագործներ, փաստաբաններ, մեքենագետներ ու երկրաչափներ, այդուհանդերձ հայերի ճնշող մեծամասնությունն զբաղվում էր վաճառականությամբ և բարեկեցիկ ապրելակերպ ուներ: Դա դրդապատճառ դարձավ, որպեսզի այլ հայեր Թուրքիայից ու Պարսկաստանից ներգաղթեն Խարբին և կազմակերպեն համայնքի կրոնական ու մշակութային կյանքը: Այսպես, 1918թ. կառուցվեց փայտաշեն մատուռ, իսկ 1923թ.՝ վաճառական Կարապետ Ասպետյանի նախաձեռնությամբ ու զգալի ներդրմամբ՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին: Ստեղծվեց նաև տիկնանց մասնաճյուղով մշակութային ընկերություն, «Արծիվ» անվամբ մարզակումբ և Թատերասիրաց միություն, որը հայոց ու ռուսաց լեզուներով բեմադրություններ էր ներկայացնում:

XXդ. առաջին քառորդը նշանավորվեց նոր զարգացումներով: Ռուսաստանի բուլշևիկյան հեղափոխությունը, քաղաքացիական պատերազմը պատճառ դարձան, որ Հեռավոր Արևելքում գտնվող շատ հայեր (զինվորականներ, բժիշկներ, փաստաբաններ, ձեռնարկատերեր և այլք) բնակություն հաստատեցին Մանջուրիայի քաղաքներում: Հայ վաճառականներն իրենց բնատուր ուղիմության ու ձեռներեցության շնորհիվ հատկապես մեծ հաջողությունների հասան Շանհայում: Այսպես, 1920-ական թթ. քաղաքային մարզադաշտի սեփականատերն էր Հայկ Ասատրյանը: 1931թ. այստեղ

կազմակերպվեց Հայ երիտասարդաց միությունը, որը հետագայում ստացավ Շանհայի հայոց բարեգործական միություն անվանումը և որին անդամակցեցին քաղաքի գրեթե բոլոր՝ շուրջ 200 հայերը: Իսկ Մանջուրիայի մեկ այլ քաղաքի՝ Տյանցզինի գորգի խոշոր գործարանը, ուր աշխատում էր 2000 մարդ, հիմնել և ղեկավարում էին հայերը:

Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին՝ ճապոնական նվաճման շրջանում, Մանջուրիայի հայերը (շուրջ 1200 հոգի) հալածվեցին ինչպես ճապոնացիների, այնպես էլ չինացիների կողմից: Հետագայում, կոմունիստական իշխանության հաստատման, մասնավոր սեփականության վերացման հետևանքով հայերն ստիպված զանգվածաբար արտագաղթեցին Ավստրալիա, ԱՄՆ, Կանադա և այլ երկրներ: 1950-1960թթ. Չինաստանում կային ընդամենը 2-3 տասնյակ հայեր, որոնք նույնպես բռնեցին գաղթի ճամփան:

Սակայն բոլոր ժամանակների ամենանշանավոր չինաբնակ հայը եղել է նորջուղայեցի Պողոս Խաչատուրի Աստվածատրյանը (նույնիմքը՝ սըր Պոլ Չաթեր, 1846-1926թթ.): Այս մարդը սերում էր Նոր Զուղայի Քալանթարյան նշանավոր վաճառականական գերդաստանից: Մանուկ հասակում տեղափոխվել է Կալկաթա, ուսանել «Լա Մարդինիեր» վարժարանում: 1864թ. բնակվել է Հոնգ Կոնգում, ծառայել անգլիական «Բենք օֆ Հինդուստան» դրամատանը: Ապա, բնատուր ձեռներեցության, գործարար բացառիկ ընդունակությունների շնորհիվ դարձել է բիզնեսի ամենաազդեցիկ դեմքերից մեկը: Կառուցել է տեղի նավահանգիստը, համալսարանը, բազմաթիվ բնակելի շենքեր: Հղացել և անգլիական իշխանությունների ջանքերով իրականացրել է Փրայայի ծովեզրի անմշակ հողերը շահագործելու Praya Rocla mation ծրագիրը, որի համաձայն Կիկտորիա քաղաքի ծովեզրի մոտ ծովի մեջ 2 մղոն երկարությամբ և 250 ոտնաչափ լայնությամբ հող է լցվել, ցամաքի վերածվել ու կառուցվել 1300 տուն՝ 39.000 բնակչի համար: Պ. Աստվածատրյանը կղզու անգլիական գաղութային վարչության և օրենսդիր ժողովի անդամ էր, 1887թ. ցմահ հաշտարար դատավոր: 1897թ. անգլիական կառավարության կողմից պարզաատրվել է Ս. Մայքլի և Ս. Ջորջի շքանշաններով, իսկ 1902թ. արժանացել է սըր տիտղոսի: Հոնգ Կոնգի քարածխի ընկերության ամենախոշոր բաժնետերն էր, նավատեր, բանկատեր և համարվում էր իր ժամանակի աշխարհի ամենահարուստ հայը: Պ. Աստվածատրյանը նաև

հայոց նեցուկն էր. 1924թ. Կալկաթայի Ս. Նազարեթ եկեղեցուն փրկել է նյութական ծանրագույն վիճակից՝ նվիրաբերելով 3 մլն. ռուբլի: Իր կտակով պատկառելի գումարներ է հատկացրել բազմաթիվ հաստատությունների, դպրոցների, եկեղեցիների միությունների՝ առանց ազգի ու կրոնի խտրության: Ի պատիվ նրա՝ Զոնգ Կոնգի երկու փողոց կրել են Cheter և Catshick անունները:

Ուշ միջնադարում Դիարբեքիրի նահանգում, Եփրատի ձախ ափին, քարքարոտ լեռնալանջին գտնվող հայկական գյուղից մի հայ վաճառական առևտրական գործերով այցելում է Չինաստան և վերադառնալով ծննդավայր՝ հետը բերում է... թութակ: Այդ գարմանահրաշ թռչունը իսկական իրարանցում է առաջացնում, գյուղացիները հերթով մտնում են վաճառականի տուն՝ Աստծո ստեղծած տարաշխարհիկ արարածին տեսնելու, և բոլորի շուրթերին երկու բառ էր՝ չինի դուշ, չին դուշ: Չին դուշի համբավն այնքան է տարածվում, որ հին անվանումն աստիճանաբար մոռացվում է, և բնակավայրն սկսում է կոչվել Չնքուշ...

1915թ. եղեռնի ժամանակ ճնքուշցիների մի մասը բարձրացավ լեռները, զինված դիմադրություն ցույց տվեց ու փրկվեց: Մնացածների՝ 5700 մարդու, ցեղասպանները տեղահանեցին, կոտորեցին ու նետեցին Տիտան կոչվող կիրճի անդունդը:

Այսօր Երևանի Նուբարաշեն համայնքի փողոցներից մեկը կոչվում է Չնքուշ:

ԵԹՈՎՊԻԱ (VIIդ.–XXIդ. սկիզբ)

Հայերը դարեր շարունակ Հաբեշստանում հանդիսանում են գործնական կյանքի և հոգևոր գործունեության ամենատարբեր դրսևորումների ներկայացուցիչներ:

Բ.Տուրան
ռուս պատմաբան, 1912թ.

Աֆրիկյան այս երկրի հայոց համայնքի պատմությունը հայ գաղթավայրի ծննդի, զարգացման և մարման տիպական նմուշ է:

Հայ վաճառականները Եթովպիային ծանոթ են եղել դեռևս Ք. ծ. ա. I դարից՝ Աքսումի պետության շրջանից: Կարմիր ծովի ափին գտնվող հաբեշական Տեգրե մարզի Ադուլիս նավահանգիստը Զնդկաստանի ծովային ուղու վրա տարանցիկ առևտրի կենտրոն էր, որից օգտվում էին նաև հայերը: Բուն Եթովպիայում հայերը մշտական բնակություն են հաստատել VIIդ.՝ գաղթելով Եգիպտոսից: Ըստ հաբեշ պատմաբան Բլադա Գեդա Խուրիի, հայերը գաղթավայր են ունեցել, և դրա վկայությունը Դեսիե (Դեսեն) բնակավայրում հայտնաբերված հայոց եկեղեցու ավերակներն են: Խոսքը Ս. Ստեփանոս եկեղեցու մասին է, և հարցը համառոտ պատմական լուսաբանման կարիք ունի:

451թ. Քաղկեդոնի տիեզերաժողովի ժամանակ միանալով հայերին՝ հաբեշները, ասորիները և ղպտիները մերժում են բյուզանդական եկեղեցու առաջարկը, միավորվում «Միաբնակ» խորհրդով, իսկ դավանաբանական պայքարի կենտրոն է դառնում Երուսաղեմի հայկական միաբանությունը:

VIIդ.՝ Արաբական խալիֆայության գերիշխանության օրոք, Եգիպտոսում, ինչպես նաև Սիրիայում ապրող մեծաթիվ հայեր, խույս տալով արաբական բռնապետությունից, գաղթում են քրիստոնյա Հաբեշստան՝ Աքոհամ թագավորություն: Կուտակվում են Դեսիե քաղաքի մոտ, հիմնում բնակատեղի, կառուցում Ս. Ստեփանոս եկեղեցին, անգամ կազմավորում սեփական զորք և առևտրային հարաբերություններ հաստատում դրսաշխարհի հետ: Հաբեշական մատենագիտության մեջ այս գաղթօջախը հիշատակվում է «Հայկական կղզի» անվամբ: Կղզին համարում է ստանում 1169թ.՝ Եգիպ-

տոսի սուլթանի վայրագությունների հետևանքով, ինչպես նաև XIVդ. Կիլիկիայի անկումից հետո:

1527թ. հաբեշ ցեղապետ Ահմեդ Մուհամեդ Դռանը, հաղթելով երկրի թագավորին, ցանկանում է բռնի մահմեդականացնել նաև հայերին: Մերժում ստանալով, նա հիմնահատակ է անում «Հայկական կղզին» և ավերում Ս. Ստեփանոս եկեղեցին: Հայերը ստիպված գաղթում են Հաբեշստանի այլ բնակավայրեր:

XVI-XVIIդդ. Եթովպիան կրոնական ու տնտեսական էքսպանսիայի է ենթարկվում եվրոպացիների կողմից: Սակայն հաբեշները 1633թ. ոչնչացնում են եվրոպացի կղերականների և աշխարհականների մի մասին (հատկապես պորտուգալացիներին), իսկ մյուս մասին արտաքսում՝ արգելելով առհասարակ օտարերկրացիների մուտքը երկիր: Այլազգիներից բացառություն է արվում միայն հայ վաճառականների համար: Դրանից օգտվելով՝ ճիզվիտ քարոզիչները հայի տարագ էին հագնում, թափանցում Եթովպիա, սակայն բացահայտվում էին: Ալեքսանդր Ե. պապի (1655-1667թթ.) հրամանով վեց ֆրանցիսկյաններ հայ վաճառականների զգեստներով ծպտյալ թափանցում են երկիր, սակայն հայտնաբերվում ու զլխատվում են:

XVIIդ. Եսուս (Ագե-Յասու) թագավորի օրոք արքունիքում կարևոր դիրքի է հասնում հալեպցի հայ վաճառական Մուրատը, որին վերապահված էր թագավորի ապրանքները Հնդկաստանում և Ծայրագույն Արևելքում վաճառելու իրավասությունը: Օգտագործելով Հնդկաստանում բնակություն հաստատած իր ազգակիցների հնարավորությունները, Մուրատը հաջողությամբ առևտրական երթևեկություններ է կատարում, միաժամանակ ամեն տարի Եթովպիայի թագավորի անունից ընծաներ մատուցում Անգլիայի ու Հոլանդիայի Արևելա-հնդկական ընկերություններին և նրանցից նվերներ բերում թագավորին: 1660-ական թթ. նա գնում է Դելի՝ Մեծ Մողոլի մոտ, որպես հաբեշ թագավորի դեսպան: Հետագայում այս Մուրատի եղբորորդին՝ նորից Մուրատ անունով, դեսպան է նշանակվում Լյուդովիկոս XIV-ի արքունիքում:

XVII-XVIIIդդ. հաբեշ թագավորի մոտ ծառայում էր մի հայ, որը տեղացիներին սովորեցնում էր վառող պատրաստել: Ոմն եղիա ենովք դեսպանական թարգմանիչ էր, իսկ արաբկիրցի Սելեֆ ուստան՝ թագավորի զանձապետը, որին 1762թ. այդ պաշտոնում փոխարինեցին Հովհաննես Թովմաջանը և նրա որդի Պողոսը:

Այսպիսով, շարադրեցինք քիչ թե շատ հայտնի, դրվագներով պահպանված կցկտուր տեղեկություններ, որոնք, սակայն, էական կարևորություն ունեն. հարյուրամյակների ընթացքում հայերի մոտ Եթովպիայի առնչությամբ ծևավորվեց տնտեսական բարենպաստության պատմական հուշ, որը XIX դարից դարձավ ապագա եթովպահայ համայնքի ստեղծման նախահիմք: Հայ և հաբեշ ժողովուրդների միջև առաջացավ փոխճանաչողության, փոխվստահության մթնոլորտ, որն ապագայում երկուստեք օգտակարության հենքի վրա վերածեց համագործակցության ամուր կռվանի:

Եթովպահայ համայնքի հիմնադիրը համարվում է Հայրիկ մականվամբ Պողոս Մարգարյանը: Նա ծնվել էր 1830թ. Մեբաստիայում: 1866թ. Եգիպտոսի ու Մասավայի ճամփով գալիս է եթովպական Ադուա քաղաք և հինգ տարի զբաղվում վաճառականությամբ: 1871թ. հունիսի 5-ին Ամբաջարա ուղևորվելով՝ հասնում է Յոհաննես VI թագավորի բանակատեղին և նրան վաճառում իր ապրանքները՝ հրացան, փամփուշտ, սպիտակեղեն ու մետաքսյա կտորեղեն: 1872թ. դեկտեմբերին հասնում է Շոայի թագավոր Մենելիքի բանակատեղին ու զբաղվում փողոսկրի և այլ ապրանքների առևտրով: (Նշենք, որ այդ ժամանակ Եթովպիան միասնական երկիր չէր, բաղկացած էր տարբեր ցեղախմբերի իշխանություններից, որոնք առաջնության տիրանալու համար մեկմեկու հետ պատերազմում էին):

1875թ. Պ. Մարգարյանը, որպես դիվանագիտական պատգամավորության անդամ, Մենելիքի կողմից ուղարկվում է Եգիպտոսի խտիվ Իսմայիլ փաշայի մոտ, առաքելություն ունենալով զինյալ աջակցություն ստանալ: Իմանալով այդ մասին, Յոհաննես VI-ը բռնագրավում է նրա ունեցվածքը: Սակայն, երբ 1877թ. Մենելիքը նվաճում է ամբողջ երկիրը՝ իրեն հռչակելով Մենելիք II թագավոր, ի գնահատումն Պ. Մարգարյանի հավատարմության և մատուցած ծառայությունների, նրան է պարգևում ընդարձակ հողատարածքներ Զուգուլա լեռան ստորոտին: Այստեղ Հայրիկը տնկում է հազարավոր պտղատու ծառեր, եվկալիպտներ և վախճանվելով 92 տարեկան հասակում՝ թաղվում իր իսկ կալվածքում:

Հաջորդ ականավոր հայը Թլլիք Սարգիս (Մեծ Սարգիս) մականվամբ Սարգիս Ավետիսի Թերզյանն է՝ առասպելական մի անձնավորություն: Նա ծնվել էր 1868թ. Արաբկիրում, նախնական կրթությունն ստացել տեղի վարժարանում, հետո զբաղվել ատաղ-

ձագործությամբ, ապա Ձնյուռնիայում դարձել կառապան: Տեղափոխվելով Եգիպտոս, 1882թ. այնտեղից գալիս է եթովպական Չարարե քաղաք և զբաղվում զենքի ու զինամթերքի առևտրով: 1886թ. Մենելիք II թագավորը մտադրվում է գրավել Չարարեն, և դա կատարում է Մ. Թերզյանը: Նա 20 զինվորով թափանցում է քաղաք, խուճապի մատնում է միր Աբդուլայի կայազորին, որից հետո Չարարեն անձնատուր է լինում: Մատուցած ծառայությունների համար նա նշանակվում է Գելդեսա շրջանի կառավարիչ: Դրանից հետո Թլլիք Սարգիսը իրեն նվիրում է եթովպական բանակի կայացմանն ու պետականության ամրապնդմանը: Չպատակեցնում է սոմալեցիներին, որի արդյունքում Եթովպիային է անցնում Բիյո Գաբոբան, և նա դառնում է նաև այդ շրջանի նահանգապետը: Վերհիշելով կառապանությունը, նա ստանձնում է Կրուպի գերմանական թնդանոթները կրող կառքերի նորոգությունը: Դառնում է Մենելիք II-ի խորհրդականը, զենքի ու կառավարական պիտույքների մատակարարը: Առևտրական առաքելություններով բազմիցս ուղարկվում է Եվրոպա, որտեղից բերում է արագահարված հրացաններ: Նրա շնորհիվ առաջին անգամ Եթովպիա մուտք են գործում շոգեշարժ լոկոմոտիվներ, տարբեր մեքենաներ, արդյունաբերական ու երկրագործական գործիքներ: Ձանազան մենաշնորհների տիրող մեծահարուստ Ս. Թերզյանը բազմիցս մեկնում է Փարիզ, Լոնդոն, Բեռլին, Վիեննա, Չռոն, Բելգիա և Վաշինգտոն՝ որպես եթովպական դիվանագիտական պատվիրակությունների անդամ: 1895-1896թթ. համիդյան ջարդերից հետո իր ծախսով բազմաթիվ հայ ընտանիքներ է բերում Չարարե և դրամական օժանդակություն ցույց տալիս: 1903թ. Չարարեում ամուսնանում է արաբկիրցի Վարդուհի Յազճյանի հետ և ունենում երկու զավակ: Ձենքի առևտրին զուգահեռաբար բացում է պարենի վաճառատուն, որի վարչությունը հանձնում է եղբայրներին: Ս. Թերզյանն սպանվում է 1915թ.՝ վարձու մարդասպանի կողմից, Գերմանիայի դեսպանատան բակում:

Համայնքի նահապետներից էր նաև Տիգրան Էպեյանը (1845, Կ. Պոլիս-1926, Ադիս Աբեբա): Նախնական կրթությունն ստանում է ծննդավայրի Սագըզ Աղաճ թաղամասի վարժարանում: 1871թ. մեկնում է Եգիպտոս և զբաղվում ոսկերչությամբ: Երկու տարի անց վերադառնում է Պոլիս, իսկ 1881թ. տեղափոխվում Ադուա քաղաք և Յոհաննես VI-ին նվիրում ոսկեզարդ արքայական

զգեստ: 1882-1886թթ. բնակվում է Մենելիք II արքայի Անքոբեր մայրաքաղաքում, իսկ 1887թ. Եգիպտոսից բերում է ընտանիքը և վերջնականապես հաստատվում Ադիս Աբեբայում: Դառնում է Մենելիքի ոսկերչապետը և նրա համար պատրաստում երեք ոսկեկուռ արքայական թագ: Պարգևատրվում է «Եթովպիայի աստղ» Գ. և «Սողոմոն» Գ. աստիճանների շքանշաններով: Երբ Իտալիան պարտություն է կրում Ադուայում, իր տանը պահում է բազմաթիվ իտալացի ռազմագերիների:

Այս երեք մարդիկ վաճառականության, հետևաբար և անձնական բարեկեցության ասպարեզում հաջողության հասնելով, ըստ էության, դարձան այն մագնիսը, որը ձգեց-բերեց տասնյակ ազգակիցների: Ընդ որում, հոսքը կատարվում էր հետևյալ կերպ. 1896թ. ջարդերից հետո ընտանիքներով գալիս էին Ջիբութի, կտրում-անցնում Սոմալիի անապատը և հաստատվում Չարարեում: Մինչև 1903թ. Եթովպիա են գալիս շուրջ 35 պոլսեցիներ, արաբկիրցիներ, այնթապցիներ, կեսարացիներ, վանեցիներ, բեհեսնեցիներ, պարտիզակցիներ և այլ արևմտահայեր: Այս առաջին սերունդը հիմնականում զբաղվում էր զենքի ու ռազմամթերքի, մետաքսյա և այլ կտորեղենի ներմուծմամբ, դրա փոխարեն արտահանելով փղոսկր ու մեղրամոմ:

Այս սերնդի մեջ կային ականավոր մարդիկ, որոնք վիթխարի դերակատարություն ունեցան թե՛ Եթովպիայի տնտեսության զարգացման, թե՛ հայ համայնքի ամրապնդման գործում:

Մաթիկ Գեորգոֆը (Մաթևոս Գևորգյան) հռչակված էր եթովպիայի ամբողջ ծովեզերքում ու շրջակայքում: Մեծահարուստ այս վաճառականը ծնվել է 1867թ. Կ.Պոլսի Սկյուտար թաղամասում: Նախնական կրթությունն ստացել է ծննդավայրում, Հակոբ Գուրգենի «Հայկական կրթարանում», ապա տեղափոխվել Եգիպտոս: 1896թ. անցել է Ջիբութի (Սոմալի), ապա՝ Եթովպիա և հիմնել «Մ. Գեորգոֆ» առևտրական ֆիրման: Ներմուծել է զենք, բամբակ, մետաքսյա կտորեղեն, ոգելից խմիչք, ծխախոտ, օճառ, օճանելիք, երկաթե իրեր, արտահանել է սուրճ, կաշի և այլն: 1910թ. Եթովպիայի թագավորից ձեռք է բերել երկրի ժխախոտի վաճառքի մենաշնորհը: Ծխախոտարդյունաբերական գործարաններ է հիմնել Ադիս Աբեբայում, Չարարեում, Դիրե Դավայում:

Մ. Գեորգոֆը մշտապես օժանդակել է Ադիս Աբեբայի Ս. Գևորգ եկեղեցուն և հայոց դպրոցին: Որպես համայնքի ամենաազդեցիկ

մարդ, 1920թ. Հայաստանի առաջին Հանրապետությունը նրան նշանակել է Եթովպիայում դեսպան: 1927թ.-ից եղել է Գաղութային ժողովի ատենապետ, մեծ հարգանք վայելել արքունիքում, պարզևատրվել եթովպական ու ֆրանսիական շքանշաններով:

Հովհաննես Ասատուրյանը ծնվել է 1868թ. Կ.Պոլսի Օրթագյուղ քաղամասում: 1881-1886թթ. Ներսես պատրիարք Վարժապետյանի հանձնարարականով ուսանել է Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում, ապա մեկնել Թիֆլիս և 1888թ. ավարտել Ներսիսյան դպրոցը: 1889թ. նշանակվել է «Միացյալ ընկերության» Տարոն-Վասպուրական շրջանի վարժարանների տեսուչ: 1897թ. տեղափոխվել է Եթովպիա ու զբաղվել բիզնեսով, ուներ օճառի և բուսական յուղերի գործարան, աղաց և ձիթհան: Եղել է Գաղութային ժողովի փոխատենապետ, ՀԲԸՄ տեղի մասնաճյուղի հիմնադիր, 1918թ. Ադիս Աբեբայի «Արարատյան» վարժարանի հիմնադիրներից:

Պարտիզակցի Գրիգորիս Պողոսյանը Եգիպտոսից տեղափոխվել է Եթովպիա և 1895թ. հիմնել իր անունը կրող առևտրական տունը: Ներմուծել է մետաքսեղեն, երկաթեղեն, գորգ, ցինկ և այլ ապրանքներ, դարձել Մենելիք II-ի արքունի և կառավարության պաշտոնական մատակարարը, խոշոր ավտոֆիրմաների ներկայացուցիչ: Նա Ադիս Աբեբայում ուներ բազմաթիվ շենքեր, իսկ Ակակիում (Ադիս Աբեբայից 15 կմ հեռավորության վրա) նրան էր պատկանում բարեբեր, ջրարբի, անտառապատ մի ընդարձակ կալվածք, ուր որսի և հանգստի էին գալիս երկրի բարձրաստիճան պաշտոնյաները: Պարզևատրվել է «Եթովպիայի աստղ» և «Սողոմոն» Գ. աստիճանների շքանշաններով:

Վանից գաղթած Հակոբ Բաղդասարյանը եղել է Եթովպիայի դրամահատարանի ղեկավարը, դրամագետ, ոսկերիչ: Նա մեծահարուստ հողատեր էր, Ադիս Աբեբայի Գուլիելի արվարձանում ուներ դոյակ, անտառներ, ուր որսի էին գալիս թագավորը, պալատականները և նախարարները:

1898թ. Ավետիս Ավաճյանի առևտրական տունը ներմուծում էր ոսկի և ոսկերչական գործիքներ, պղնձեղեն, ներկանյութ, բանջարեղենի սերմ և այլն: Սեփական խաղախորդարանից (սպանդանոց) արտահանում էր կաշի ու մորթեղեն:

Երվանդ Հակոբյանի առևտրական տունը (հիմնվել է 1901թ.) ներմուծում էր մետաքսեղեն, ոսկեթել հյուսվածքներ, պատի պաստառ, ապակեղեն և այլն: Նա կարի մեքենաների Mandlos

գերմանական ընկերության, Peters Lacroix բելգիական անանուն ընկերության և ֆրանսիական Et Boulllet Freres et Dufayard (Լիոն) մետաքսագործական ընկերության ներկայացուցիչն էր:

Համայնքի կազմավորման երկրորդ շրջանն ընդգրկում է 1903 թվականից մինչև Մեծ եղեռնը: Հարարեի և Դիրե Դավայի հայերը տեղափոխվում են Ադիս Աբեբա, զբաղվում խանութպանությամբ՝ զարկ տալով երկրի ներսում բիզնեսի զարգացմանը:

1904թ. պոլսեցի երկրաչափ Գրիգոր Հովոսյանը Սուչավայից (Ռումինիա) գալիս է Եթովպիա՝ սրճի մշակությամբ զբաղվելու համար և Ադիս Աբեբայում կառուցում կամուրջներ, որոնք կոչվում էին Hovian Sisteme: Նա իրեն պատկանող հողատարածքը կտակեց համայնքին՝ որպես ազգային սեփականություն:

Նույն թվականին Ադիս Աբեբա է գալիս կեսարացի Միհրան Նազարյանը և հիմնում Մենելիք II թագավորի գորգի գործարանը, ինչով Եթովպիայում սկիզբ է դրվում գորգագործությամբ:

Սակայն համայնքի ներկայանակին միանգամայն նոր երանգ հաղորդեց Միհրան Գևորգի Մուրադյանը: Նա ծնվել է 1865թ. Կ. Պոլսի Բոյուքդերե թաղամասում: Մանուկ հասակում հայերենի ու ֆրանսերենի մասնավոր դասեր է ստանում Հակոբ Ռսկանի մոտ, հաճախում Պերպերյան վարժարան: 1883թ. մեկնում է Ֆրանսիա և երկու տարի անց ավարտում Մարսելի Առևտրական վարժարանը, ապա վերադառնում Կ. Պոլիս և զբաղվում հոր բիզնեսով: 1895-1896թթ. ջարդերից հետո գաղթում է Մանչեստր և 1901թ. երեք եղբայրների հետ հիմնում «Գևորգ Մուրադյան» առևտրատունը: 1908թ. նա եղբայր էդուարդի և թոքատցի Գրիգոր Սեֆերյանի ընկերակցությամբ մասնաճյուղ է հիմնում Եգիպտոսում: Շուտով նա «հայտնաբերում» է Եթովպիայի շուկան, և 1913թ. Ադիս Աբեբայում հիմնվում է «Գևորգ Մուրադյան» ֆիրման, որը ներմուծում էր բամբակ, մանվածք, կտավ, Ջիբութիից՝ աղ, արտահանում էր սուրճ, կաշի և այլ ապրանքներ, մասնաճյուղեր ուներ Դիրե Դավայում և Ջիմմայում: Տնօրեններն էին Երվանդ և Գրիգոր Սեֆերյան եղբայրները, որոնք հետագայում դառնում են ՀԲԸՄ Եթովպիայի մասնաճյուղի հիմնադիրներից և հայոց դպրոցի բացման նախաձեռնողներից:

Միհրան Մուրադյանը 1897-1922թթ. եղել է Բերայի Ս. Երրորդություն եկեղեցու կալվածքների հանձնաժողովի գանձապետ և էապես նպաստել եկեղեցու բարգավաճմանը: Եղել է նաև Կ. Պոլսի

Գուրուչեշնի ազգային երեսփոխան, Հայոց միացյալ ընկերության գանձապետ, Սանասարյան խնամակալության անդամ: 1913թ. եթովպիայում կազմակերպում է խոշոր հանգանակություն՝ ի նպաստ Հայոց միացյալ ընկերության:

Այս երկրորդ շրջանում եթովպահայ համայնքում ի հայտ է գալիս վաճառականների մի ամբողջ սերունդ՝ Սամուել, Եղիա և Ռուբեն Բեհենսիլյանները, Էդուարդ Փողարյանը (ներմուծում էր կերպաս, ոսկեթել ծոպք և զանազան նախարարությունների մատակարարում էր), Ջարմայր Ջատեյանը (ներմուծում էր թուղթ, գրենական պիտույք, խաղալիք), Հակոբ, Օհան, Գասպար և Դավիթ Իսրայելյան եղբայրները (Օհանը Ջիբութիից աղ էր ներմուծում և արտահանում եզան, ոչխարի, այծի կաշի, սուրճ), «Կարպիս էպեյան և Միհրդատ Պողոսյան և ընկերություն» ֆիրման, Ջավեն Խաչատուրյանն ու Եղիա Գրայանը (ներմուծում էին օժանելիք), Արտաշես Փեշտիմալջյանը (ներմուծում էր արծնապատ և այլու՝ մինե ամանեղեն, կապարե և չուգունե խողովակներ, գործիքներ, գամ, մետաղաթել, անագ ու նպարեղեն), Ադանայան եղբայրները, Էդուարդ Թուլունճյանը, Մարտիրոս Մամասոֆը, խաղախորդարաններ (սպանդանոց) ունեին Ստեփան Տարազյանը, Գևորգ Քեհայանը և Իսկենդեր Կիրակոսյանը, սղոցարանի տեր էր Գևորգ Որբերյանը: Այսպիսով, ավարտվեց համայնքի տնտեսական ձևավորումը, ամուր հիմքերի կայացումը:

Երրորդ փուլը՝ 1915-1930-ական թթ., եթովպահայության համար դարձավ նոր խավերի՝ հայ պետական պաշտոնյաների և արհեստավորների երևան գալու շրջան: Եվրոպայում կրթություն ստացած իրավագետ Հ. Ուրֆայանը երկրի առևտրի նախարարության խորհրդականն էր, Մ. Գայմազյանը՝ անասնաբույժ, Ս. Փափազյանը և Մ. Խերպեկյանը՝ երկրագործության նախարարության պաշտոնյաներ, Ս. Չագրյանը՝ Իտալիայի դեսպանատան թարգմանիչ, Ա. Փեշտիմալջյանը՝ Ֆրանսիայի դեսպանատան թարգմանիչ, հայոց գործերով խառն դատարանի անդամ, Հովհ. Սեմերճիպաշյանը՝ գերմանական դեսպանատան թարգմանիչ, Պապիկյանը՝ ոստիկանության պաշտոնյա, փղոսկրի վաճառական Տ. Նազարյանը՝ արքունական պալատի պաշտոնյա և այլն:

Այսպիսով, 1930-ական թթ. այլազգիների թվաքանակով հայերը չնայած երրորդն էին, սակայն տոկոսային հարաբերությամբ

առաջին տեղն էին գրավում եթովպիայի պետական պաշտոնյաների թվում՝ 60 հոգի:

Հայերի դերը զգալի էր նաև արհեստների ասպարեզում, հույների և այլ եվրոպացիների հետ մեկտեղ նրանց էր պատկանում երկաթագործության, կահագործության, կտավագործության, խաղախորդության, կոշկակարության, դերձակության, հյուսնության, քարակոփության ոլորտներում առաջնությունը: Ոսկերչությունը հայերի ու տեղացիների ձեռքում էր, ընդ որում, եթե եթովպացին աշխատում էր նախնադարյան եղանակներով, ապա հայը արդյունագործական մեթոդներ էր կիրառում: Իսկ լուսասնկարչությունը գրեթե ամբողջովին հայերի ձեռքում էր: Այս երկու շերտերից բացի, կային նաև բազմաթիվ բժիշկներ, ատամնաբույժներ, դեղագործներ ու ճարտարապետներ:

Պետք է ասել, որ եթովպահայ համայնքն ուներ գրեթե բոլոր ազգային կառույցները: Ադիս Աբեբայի շուրջ 400 հոգանոց գաղթավայրում դեռևս 1923թ. գործում էր Ս. Աստվածածին եկեղեցին: 1925թ. Սահակ Մեսրոպյան և Արարատյան վարժարանների միավորումով ստեղծվեց Ազգային Արարատյան վարժարանը, որը ֆինանսավորվում էր ռանկավարների կողմից, իսկ 1930թ. ավելացավ Հ. Յ. Դ. հովանավորմամբ գործող Հայկական կրթարանը. երկու ուսումնական հաստատություններում սովորում էին 177 երկսեռ աշակերտներ: Իսկ 1932թ. Մաթիկ Գեորգոֆի բարերարությամբ, Ադիս Աբեբայի կենտրոնական պողոտայում, նրան իսկ պատկանող հողատարածքում՝ եկեղեցուն կից, կառուցվում է կահավորված, լուսավոր սենյակներով դպրոցի նոր շենք, որը բարերարի անունով կոչվում է Ազգային Գեորգոֆ վարժարան:

1928թ. Ադիս Աբեբայի հայոց կյանքում տեղի ունեցավ ևս մեկ նշանակալից իրադարձություն. Սիհրան Մուրադյանը, ի հիշատակ հոր և Իսկուհի մոր, կառուցեց Ս. Գևորգ եկեղեցին: Օժման հանդիսավոր արարողությունը կատարվեց դեկտեմբերի 2-ին. կնքահայրերն էին Պերճ Պապայանը, Գրաբոս Կարազյոզյանը, Արտաշես Բաղդասարյանը, Փայլակ Յազճյանը, Արտաշես Փեշտիմալջյանը, Հարություն Ուրֆայանը, Սահակ Պողոսյանը, Լևոն Գեորգոֆը, Հովհաննես Ասատուրյանը, Հովհաննես Գարասեֆերյանը, դոկտոր Մանուել Թերզյանը, Երվանդ Քյորաճյանը, Հարություն (Ժորժ) Մինասյանը, Հարություն Պենկյանը, Պողոս էպեյանը և Գասպար Իսրայելյանը: Արարողությունն այնքան կարևոր նշանակություն

ուներ, որ այն իրենց ներկայությամբ պատվել էին Թաֆարի Մաքունեն Չայլե Սելասիե կայսրը և Ջումեթու կայսրուհին, ինչպես նաև բազմաթիվ տեղացի և օտարերկրացի բարձրաստիճան պաշտոնյաներ:

Չարարեի համայնքում երբեմնի 70 տնից 1928թ. մնացել էր վաճառականների 6 տուն, իսկ Դիրե Դավայում՝ 12-14 տուն, որոնք ունեին Ս. Մինաս եկեղեցին:

Բնութագրելով ամբողջ եթովպահայ համայնքը՝ հարկ է արձանագրել, որ, նախ, այն զարմանալի համախումբ ու համերաշխ էր, գրեթե առանց որևէ ներքին տարածայնությունների և չուներ ընդգծված առաջնորդներ: Երկրորդ, բացառիկ տնտեսական հաջողությունների շնորհիվ համայնքն այն հազվագյուտ սփյուռքահայ գաղթօջախներից էր, որտեղ աղքատ և աղքատախնամ գոյություն չուներ:

Սակայն եթովպաբնակ հայության վիճակն արմատապես փոխվեց Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո: Պատճառը եթովպացիների, այսպես կոչված, «ազգային զարթոնքն» էր, մի երևույթ, որի կործանարար հետևանքները հայերս, դժբախտաբար, կրել ենք անենատարբեր երկրներում: Եթովպիայի պարագայում «զարթոնքն» ստացավ պետական ներքաղաքական բնույթ, և առաջին թիրախներից մեկը դարձավ բարեկեցիկ կյանքով ապրող, հարուստ, ազգային բոլոր կառույցներն ունեցող հայությունը: Բերենք լոկ երկու օրինակ:

1956թ. եթովպաբնակ հայ համայնքը բաղկացած էր 940 հոգուց, որից 830-ը բնակվում էր Ադիս Աբեբայում, 83-ը՝ Դիրե Դավայում, մնացած 27-ը՝ երկրի այլ քաղաքներում ու շրջաններում: Գաղթավայրը ղեկավարում էր 7 հոգուց կազմված վարչությունը, որի բացառապես բոլոր անդամները արտադրական, արդյունաբերական, առևտրային խոշոր ձեռնարկությունների սեփականատերեր էին (վարչության նախագահն էր 3 մլն. եթովպական դոլար անձնական կարողությամբ Մարտիրոս Տարագճյանը՝ սեփականատերը երկրի կաշվե կոշկեղենի «Տարմար» ֆիրմայի, որի արտադրանքը հայտնի էր աշխարհի շատ երկրներում): 940 հայից եթովպահպատակություն ուներ ընդամենը 30 ընտանիք, մյուսներն ապրում էին լիբանանյան, սիրիական և այլ երկրների անձնագրերով: Չայերի՝ Եթովպիայի քաղաքացիություն ստանալու դիմումները իշխանությունները «քննարկում» էին տասնամյակ-

ներով և, որպես կանոն, մերժում, այսինքն՝ զրկում օրինական պաշտպանությունից և իրավունքներից: Իսկ դա հնարավորություն էր տալիս կամայական, չպատճառաբանված բարձր հարկերով, տուրքերով, մաքսերով սահմանափակել հայոց առևտրատնտեսական գործունեությունը, դրանով հանդերձ դուրս մղելով ոչ միայն շուկայից, այլև՝ երկրից: Պատահական չէ, որ 1973թ.՝ եթովպական հեղափոխությունից մեկ տարի առաջ, հաբեշաբնակ հայության թիվը նվազեց հասավ 560-ի:

Տիպական է 1973թ. համայնքի Ազգային խորհրդի նախագահ Եղիա ճեռահյանի օրինակը: Այս ազգանվեր մարդը օրահաց սկսել էր վաստակել Ադիս Աբեբայի զվարճանքի հաստատություններում ջութակ նվագելով: Խնայել-ժողովելով փոքրիկ դրամագլուխ՝ նա ձեռք բերեց կրպակ և բնածիր հատկությունների՝ աշխատասիրության, խելացիության, ուշիմության շնորհիվ նախանձելի հաջողությունների հասավ առևտրի ասպարեզում: Ապա, անսխալ և ճշգրտորեն հաշվարկելով՝ որոշեց զբաղվել պոլիգրաֆիական-հրատարակչական գործունեությամբ, կանխատեսելով, որ այդ ոլորտը ապագայում կարող է խիստ շահութաբեր լինել: Եվ չսխալվեց. 1973թ. նրա «Արթիսթիք փրինթերս» ձեռնարկությունն ամենախոշորն էր՝ 12 մլն. եթովպական դոլար կապիտալով: Ո՞րն էր Ե. ճեռահյանի հաջողության գաղտնիքը. աշխատանքի ճիշտ կազմակերպումը և բարձր արդյունավետությունը, նրա մոտ մատուցվող ծառայությունների ինքնարժեքն անհամեմատ ցածր էր, հետևաբար՝ կապիտալի շրջանառությունը, շահութաբերությունը և աշխատավարձը՝ բարձր: Օրինակ, «Արթիսթիք փրինթերսի» եթովպացի հասարակ բանվորն ամսական ստանում էր 90-100 եթովպական դոլար (եթովպական տպարաններում՝ 35-40 եթ. դոլար), վարպետները՝ 300, գրաֆիկ-նկարիչները, կլիշե պատրաստողները՝ 600, իսկ օֆսեթ արտադրամասի հայ պետը՝ ամսական 2000-3000 եթ. դոլար, այսինքն ավելի, քան երկրի նախարարը կամ բանակի գեներալը... Բացի այդ, Ե. ճեռահյանը վճարում էր տարատեսակ դրամական նպաստներ, եթովպիայի ազգային ու կրոնական տոների առթիվ մատուցում նվերներ, տալիս պարգևավճարներ և այլն, և այլն: Սակայն դժգոհողները առաջին հերթին հենց ձեռնարկության եթովպացի բանվորներն էրն, որոնք համարում էին, թե իրենք արժանի են ավելիի:

Եթե հաշվի առնենք, որ գրեթե նույն պատկերն էր հայապատկան գրեթե մյուս բոլոր ձեռնարկություններում ու հաստատություններում, և դրանից դժգոհ էին եթովպացի բանվորից մինչև նախարար ու գեներալ, ապա միանգամայն հասկանալի են այն չար նախանձը և ատելությունը, որ ձևավորվեց եթովպաբնակ հայոց նկատմամբ:

2003թ. տվյալներով եթովպիայում մնացել էր բացառապես Ադիս Աբեբայում բնակվող ընդամենը ութ տասնյակ հայ: Իսկ ինչի՞ հասավ եթովպիան՝ իր «ազգային զարթոնքի» ալիքի վրա արտաքսելով հայերին. մնաց նույն հետամնաց և աղքատ երկիրը, որն աշխարհին այսօր հայտնի է, թերևս, միայն երկար տարածության վազորդներով...

1919թ. Գաղութային ժողովի ատենապետ, եթովպիայում 77 դեսպան, Պողոս Նուբար փաշայի զխափորած Ազգային պատվիրակությունում եթովպիայի համայնքի ներկայացուցիչ Մաթիկ Գեորգոֆը, փոխատենապետ Գովհաննես Ասատուրյանը և փոխդեսպան Հայկ Բաթարանը Առաջին Հանրապետությանը տրամադրեցին 1000-ական ֆունտ ստերլինգ՝ սավառնակ գնելու համար:

Հետաքրքիր է Գեորգոֆ ազգանվան ծագման պատմությունը: Դարասկզբին Ջիբութի նավահանգստում Մաթևոս Գևորգյանն ուներ վաճառատուն, որից պարենամթերք և այլ ապրանքներ էին ձեռք բերում եկող նավերի անձնակազմերը: 1904-1905թթ. ռուս-ճապոնական պատերազմի ժամանակ այստեղից անցնող ռուսական նավերն էլ էին պարենավորվում Մ.Գևորգյանի վաճատանը, և հենց ռուս ծովայինները նրան սկսեցին կոչել Գեորգոֆ, ինչն էլ «որդեգրեց» թե մեր վաճառականը և թե համայնքը:

1924թ. Հայլե Սելասիե կայսրը այցելեց Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարան ու ցեղասպանությունից փրկված, միաբանությունում ապաստանած 1000 որբերից ընտրեց 40 երաժիշտ երեխաների ու տարավ հետը: Ադիս Աբեբայում կայսրը նրանց տրամադրեց հողատարածք ու կացարաններ: Այդ որբերը Գևորգ Ներսեսի Նալբանդյանի ղեկավարությամբ կազմեցին արքունական նվազախումբ: Իսկ երգահան ու նվագախմբի ղեկավար Գ. Նալբանդյանը հեղինակեց եթովպիայի պետական հիմներգը, որը գործածվեց մինչև 1992թ.:

Ո՞վ էր Միհրան Մուրադյանի հայրը, ի հիշատակ որի որդին 1928թ. կառուցեց Ադիս Աբեբայի հայոց եկեղեցին: Գևորգ Մուրադյանը դեռևս XIX դարավերջին Կ. Պոլսում մի հույն գործընկերոջ հետ ուներ սպիտակեղենի վաճառատուն: Ընկերը հանկարծամահ եղավ, և Գևորգը նրան պարտք մնաց: Բազում տարիներ անց գնաց Հունաստան, գտավ գործընկերոջ ժառանգներին և վճարեց ոչ միայն պարտքը, այլև շահութատոկոսները: Գևորգ Մուրադյանի մտքով իսկ չէր անցնում, թե ընկերոջը կարելի է, այսօրվա բառով ասած, «քցել»:

7. Բաթարանը 1930թ. գրել է.«Չէ եղած ո՛չ մեկ հայ կին, որ կենակցած ըլլա տեղացի այր մարդու մը հետ»:

Երկրորդ աշխարհամարտի ժամանկ «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյան կազմավորման համար եթովպաբնակ հայերը հանգանակեցին ու տրամադրեցին 1300 ֆունտ ստերլինգ:

ՖՐԱՆՍԻԱ

(VIդ.–XXդ. առաջին քառորդ)

Աշխարհում քիչ ժողովուրդ կգտնվի, որ հայ ժողովրդի նման լավագույն բարեմասնություններ ունենա: Ամենուր նշմարելի է, որ հայերը մեծ ողջամտություն և խոհականություն ունեն: Նրանք քիչ են խոսում, շատ են խորհրդակցում և իրենց ձեռնարկած բնագավառներում մեծ հաջողություններ ունեն: Նրանց ձեռքում է Արևելքի ողջ առևտուրը և մեծապես նպաստում են եվրոպայի բազմաթիվ մեծ քաղաքների առևտրի բարգավաճմանը:

Թոմա Շարլ Ֆլետրիո
Ֆրանսիացի ճիզվիտ, XVIIդ.

Երկար տասնամյակներ, հատկապես Եղեռնից հետո, Փարիզը եղել է սփյուռքահայության մայրաքաղաքը, այստեղ էին գտնվում համահայկական կառույցները՝ Պողոս Նուբար փաշայի ղեկավարած Ազգային պատվիրակությունը և Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միության կենտրոնակայանը, այստեղ հանգրվանեց մեր ժողովրդի խիղճ մտավորականությունը, այստեղ պատասպարվեցին թուրք ցեղասպաններից փրկված հազարավոր գաղթականներ, ի վերջո, այստեղ հաստատվեցին Բաքվից, Թիֆլիսից, Մոսկվայից, Պետերբուրգից, առհասարակ փլուզված Ռուսական կայսրությունից բուլշևիկյան հեղափոխությամբ քշվածները:

Ֆրանսիան տարբեր բնօրրաններից վտարված, տարբեր քաղաքակրթություններ կրող, զանազան բարքեր ու սովորույթներ ունեցող, սոցիալական ամենատարբեր խավեր ներկայացնող հայոց մի զգալի զանգվածի համար դարձավ հայրենիք: Ֆրանսիան առաջին երկիրն էր, որ հայերին չդիտարկեց որպես սոսկ «օգտակար տարր», առաջին երկիրն էր, որ ազգային խտրականություն չդրեց, քանզի իր համար գոյություն ուներ միայն մեկ՝ քաղաքացի հասկացություն: Ֆրանսիական ժողովուրդը պատասպարեց մեր ազգի մի զգալի հատվածի և դարձրեց իր ինքնության անբաժան բաղադրյալը:

Եվ հայը վարձահատույց եղավ իր ողջ ներկայության ընթացքում. հարյուրավոր հայ կամավորներ կյանքները զոհեցին ֆրանսիական լեգեոններում, հազարավորները Դիմադրության շարժման մեջ պայքարեցին ֆաշիստական Գերմանիայի դեմ, բյուր հազարներ իրենց ամենօրյա աշխատանքով, եռանդով, գործունեությամբ նպաստեցին Ֆրանսիայի տնտեսության, գիտության, առողջապահության, արվեստի, մշակույթի զարգացմանը, միով բանիվ՝ երկրի առաջընթացին:

Ըստ բյուզանդագետ Շարլ Դիլի, հայ վաճառականները Ֆրանսիա են եկել VI–VII դդ.: Իսկ անվանապես հայտնի առաջին հայը եղել է Անտիոքի Սիմոն եպիսկոպոսը, ով պարսիկների գերեվարումից փրկվելով՝ 591թ. հաստատվել է Տուր քաղաքում:

Այս փաստերից հետո պատմությունը լռում է գրեթե հինգ դար, բայց այդ լռությունը, թերևս, պայմանավորված է անհրաժեշտ ուսումնասիրությունների բացակայությամբ: Որովհետև մեր կապիտալի պատմության տրամաբանությունը հուշում է, որ հայ վաճառականներն անհնար է «մոռանային» մի երկիր, որտեղ արդեն ուտք էին դրել:

Հայ-ֆրանսիական առևտրատնտեսական փոխհարաբերությունները նոր մղում են ստանում XI դ.՝ ֆրանսիացի խաչակիրների Կիլիկիա կատարած ռազմարշավից: Այս ժամանակ է, որ մեր լեգվում մուտք է գործում «փրանկ» (ֆրանկ, ֆրանսիացի) բառը. երբ XIդ. առաջին կեսին թուրք-սելջուկները պաշարում են Մանազկերտը, քաղաքի պաշտպանների թվում լինում է մի փրանկ, որը կարողանում է այրել թշնամիների պարսպակործան սարքերը:

Փրանկ վաճառականները Կիլիկիա էին բերում չիյուսված դերձան, ածելի, փարիզյան գոտի, դանակ, հայելի, օճառ, մեղրամոմ և այլ ապրանքներ, իսկ կիլիկեցիները, որոնց ֆրանսիացիներն Արևելքի բոլոր վաճառականների նման անվանում էին «սիրիացի», Գաղիա էին տանում մետաքս, բամբակ, համեմունքներ, ինչպես նաև գորգ ու կարպետ, որի հետևանքով ֆրանսերենում ու եվրոպական այլ լեզուներում հայտնվեց *carpette* բառը:

Առևտրական հարաբերություններն այնքան զարգացան, հայ ու ֆրանսիացի վաճառականների փոխայցելություններն այնքան հաճախակիացան, որ XIIIդ. հայ վաճառականները առևտրատնտեսական փոքրիկ համայնքներ հիմնեցին Ֆրանսիայի հարավում

Պրովանս ու Լանգեդոկ նահազների Մարսել, Մոնպելյե, Նարբոն, Նիմ քաղաքներում: Ուշագրավ է, որ XII-XIVդդ. Մոնպելյեի համալսարանի դռանը փակցվում էին կիլիկյան ու ֆրանսիական դրամական փոխարժույթների սակացանկերը:

Հարկ է նշել, որ Կիլիկյան հայոց պետությունը խրախուսում ու նպաստում էր Ֆրանսիայի հետ տնտեսական կապերի զարգացմանը: Այսպես, 1314թ. հունվարի 7-ին Օշին թագավորը, իսկ 1321թ. դեկտեմբերի 29-ին Լևոն Ե. թագավորը հրովարտակներով արտոնություններ շնորհեցին Մոնպելյեի վաճառականներին, որոնք Այասի բաժտանը (մաքսատուն) պետք է վճարեին 2 տոկոս մաքս (այլք վճարում էին 4 տոկոս):

XVIդ. Եվրոպան տնտեսապես յուրացնել սկսեցին ջուղայեցիները. ըստ պահպանված վավերագրերի, վերջիններս 1570թ. արդեն ներկա էին եվրոպական բազմաթիվ քաղաքներում: Նրանց առևտրական գործունեությունն այնքան զգալի էր, որ վենետիկցիները բոլոր հայերին անվանում էին ջուղայեցիներ, իսկ ֆրանսիացիներն անգամ տարբերակում էին դնում հայերի ու ջուղայեցիների միջև, առաջիններին կոչելով Armeniens, երկրորդներին՝ Choffelins, (Chauffelins, Choppelins):

Ջուղայեցիները Ֆրանսիայի «նվաճումն» սկսեցին Մարսելից: XVIIդ. առաջին տասնամյակներից նրանք այդ նավահանգիստ էին ներմուծում հում մետաքս, մեծ պահանջարկ վայելող մետաքսե ասեղնագործ թաշկինակներ, շապիկներ, ծածկոցներ, ոսկեթել և արծաթաթել մետաքսե ու բամբակե կերպասներ, որոնք եվրոպականներից ավելի գեղեցիկ ու դիմացկուն էին: Հայաստանից բերում էին նաև գույնզգույն կաշիներ, որոնք իրենց որակական հատկանիշներով զգալիորեն գերազանցում էին եվրոպայում պատրաստվածներին:

Նշենք, որ այս տնտեսական էքսպանսիան լրջագույն դիմակայության հանդիպեց: Բանն այն է, որ հայ վաճառականները ուղղակի, չմիջնորդավորված առևտուր էին անում, բերած ապրանքները վաճառում ցածր գներով, ինչի հետևանքով ֆրանսիացի վաճառականները դուրս էին մղվում Մարսելի շուկայից: Դա հանգեցրեց զանգվածային դժգոհությունների, ինչի արդյունքում 1622թ. նոր-նոր կարդինալի կոչման արժանացած Արման ժան դյու Պլեսի Ռիշելյոն (որը երկու տարի անց պիտի դառնար թագավորական խորհրդի ղեկավար և Ֆրանսիայի անթագակիր տիրակալ)

սահմանափակումներ մտցրեց: Այսպես, ֆրանսիացի նավապետներին արգելվեց հայերի ապրանքները փոխադրել, հայ վաճառականներին թույլ չտրվեց երկրից արծաթ ու ոսկի դուրս բերել, իսկ վաճառած մետաքսի դիմաց պարտավորեցրին տեղական ապրանքներ գնել: Ազգային պատկանելության հատկանիշի, սեփական շահերն ու շուկան պաշտպանելու հիման վրա ընդունված այս արգելանքները, որոնք տևեցին շուրջ 35 տարի, տնտեսապես լիակատար սնանկ ու վնասակար եղան: Նախ, հայ վաճառականների այցելությունները Մարսել զգալիորեն նվազեցին, բացի այդ, որպես պատասխան քայլ, նրանք ֆրանսիացի վաճառականների նկատմամբ լուրջ խոչընդոտներ հարուցեցին արևելյան ապրանքների ձեռքբերման հարցում, ինչի հետևանքով, բնականաբար, դրանց գները ֆրանսիական շուկայում կտրուկ բարձրացան: Երկրորդ, հայ վաճառականները շատ արագ գտան սահմանափակումները շրջանցելու ուղին՝ մտերմական կապեր էին հաստատում մարսելցիների հետ և որոշ վճարի դիմաց իրենց ապրանքները բերում նրանց անվան ներքո:

Հարկ է նշել, որ հայ վաճառականների հանդեպ խստությունների անհեռանկարայնությունը գիտակցում էին նաև իշխանությունները: Արդեն 1629թ. նոյեմբերի 23-ին Լյուդովիկոս XIII-ը և կարդինալ Ռիշելյոն ստորագրեցին հատուկ հրովարտակ, որով հայ վաճառականներին իրավունք տրվեց ազատ ելունուտ ունենալու Մարսել: 1639թ. մետաքս բերեցին խոջա Ֆահրադը, Նոնիաթը (Ավետիք) և Հովհաննես Մկրտիչը:

Երբ 1642թ. Ռիշելյոն անգլիացիների ու հոլանդացիների նման հիմնեց «Ֆանսիական արևելա-հնդկական ընկերությունը», բայց վախճանվեց, ճանապարհ հարթվեց երկու անձանց համար, որոնք անջնջելի հետք թողեցին Ֆրանսիայի պատմության մեջ: Առաջինը ծագումով իտալացի Ջուլիո Մազարինին է (1602-1661, ֆրանսերեն՝ Մազարեն), որը 1641թ դարձավ կարդինալ, 1643թ.՝ առաջին նախարար և Ֆրանսիայի համար ապահովեց գերիշխող դիրք եվրոպայում: Երկրորդը ժան-Բատիստ Կոլբերն էր (1619-1683), ով 1665թ.-ից ֆինանսների նախարարն էր:

Այս երկու ականավոր պետական գործիչները հիմնովին վերանայեցին Ֆրանսիայի տնտեսական քաղաքականությունը, մասնավորապես՝ հայ վաճառականության հանդեպ վերաբերմունքը: Կոլբերն սկսեց պետական մակարդակով խրախուսել հայ վաճա-

ռականներին: Դա միանգամայն հասկանալի էր և տնտեսապես արդարացված, մեր վաճառականների ապրանքները, հատկապես՝ հում մետաքսը, նշանակալի կարևորություն ունեին ֆրանսիական մանուֆակտուրային ձեռնարկությունների համար: Կուլբերը հայ վաճառականներին շնորհեց մի շարք արտոնություններ, որոնցից չունեի արևելյան և ոչ մի ժողովուրդ, մասնավորապես՝ ազատեց մաքսատուրքերից: 1669թ. հրովարտակով նա Մարսելը հռչակեց ազատ նավահանգիստ, որից հետո Լիվոռնոյի, Վենետիկի ու Գենովայի շատ հայ վաճառականներ տեղափոխվեցին այստեղ:

Այս դարի 70-ական թթ. Մարսելը դարձավ հայոց տնտեսական հետաքրքրությունների կիզակետը: Այստեղ հաստատվեցին խոջա Մկրտիչը, Կարապետը, Մարգար Մարտիրոսյանը, Ավետիս Տեր-Աստվածատրյանը, Գալուստ Արապը, Փանոսի որդի Մալիբաբան, Բաբաջան Սուլթանունը, խոջա Փանոսը և հայ վաճառականների ղեկավար Մելքոն Նազարը:

Ընդ որում, հայոց բիզնեսում երևան եկավ մի տարատեսակ ևս՝ թանկագին քարերի առևտուրը: 1675թ. հուլիսի 23-ին նորջուղայեցի Ռաֆայել Ռուպլին Մարսել բերեց 50 հազար լիվր արժողությամբ 30 ադամանդակուռ մատանի, 24 փոքր և 7 մեծ ադամանդ: Այս ամենը նա վաճառեց 70 հազար լիվրով: Իսկ Վենետիկում հաստատված Դովհաննես Աղազարը Մարսել ուղարկեց 2000 հատ ազաթ և 3000 հատ այլ թանկագին քարեր: Մենք սա կարևորում ենք այն պատճառով, որ ֆրանսահայ համայնքի բիզնեսում թանկագին քարերի առևտուրը մշտապես պահպանեց իր կայուն տեղը:

Մարսելում մեր վաճառականները համախումբ բնակվում էին Հայոց փողոցում (Rue des Armeniens) և Վաճառականական սակարանի (Bours de Commerce) ետնամասում գտնվող մի փողոցում, որը կոչվում էր Հայաստանի աղբյուր (Fontaine d'Arménie), հավանաբար, հանուն այն աղբյուրի, որի վրա պարզորոշ կարդացվում էր կառուցման թվականը՝ 1786:

Այս տարեթիվը, կարծես, ինչ-որ խորհրդանշական իմաստ ուներ: Այս թվականին Բիթար անունով մի հայ Պյուլի-դը-Դոմ նահանգում դոյակ գնեց և հիմնեց Դեզարմենիեն (Desarmenien, բառացի՝ Հայերի, Հայկական) գյուղը: Ահա այդ վավերագրի թարգմանությունը. «Մարի դը Լեզրանժը՝ Լուի դը Շազերոնի կինը, 1786թ. փետրվարի 7-ին Կրյոզի իր Պեյռուդետ դոյակը վաճառեց

Բիթար դեզ Արմենիեն դը Բորդին, որի ժառանգների սեփականությունն է այն հիմա: Հայերի հողակտորը, որ իր անունն ստացել է Բիթար ընտանիքից, գտնվում է Բյուսիեր գյուղախմբի մեջ, Պյուլի-դը-Դոմ կանտոնում, Ռոնի գավառում, Պյուլի-դը-Դոմ նահանգում»:

Մարսելը հայաշատության իր առաջնությունը երկար ժամանակ պահպանեց: Եթե 1877թ. հայերն այստեղ ընդամենը 20 հոգի էին, ապա 1882թ. նրանց թիվը հասավ 100-ի: Ընդ որում, բոլորն անխտիր վաճառականներ էին, մեծ մասը՝ ռուսաստանաբնակներ, որոնք զբաղվում էին բրդի, շերամի ու գանգրաթափի (frison) ներմուծմամբ: Սակայն կային նաև արևմտահայեր, որոնք ներմուծում էին կաշվեղեն, բամբակ, ընդեղեն, չամիչ և այլն: Սրանց թվում էր հայի աշխատասիրությունը, աչքաբացությունը, ձեռներեցությունը խորհրդանշող հայ վաճառականության տիպական մի ներկայացուցիչ: Միհրան Գալփակճյանը Կ. Պոլսից Մարսել եկավ՝ գրպանում ունենալով ընդամենը 20 փարա (4 կոպեկ): Իսկ 1894թ. նա արդեն ուներ թղթի արտադրության սեփական գործարան, դեղատուն, միաժամանակ՝ թուրքերեն էր դասավանդում Փարիզի Արևելյան լեզուների վարժարանում և նյութապես օժանդակում հայ ուսանողներին:

1914թ. Մարսելում արդեն կար 15-20 մշտաբնակ մեծահարուստ և 200-250 արհեստավոր ու մանրավաճառ: Այսինքն ակնհայտ է, որ մինչև ցեղասպանություն Մարսելի համայնքն ուներ զուտ առևտրատնտեսական բնույթ: Եղեռնից հետո իրադրությունը կտրուկ փոխվեց, ցեղասպանությունից մազապուրծ հազարավոր գաղթականներ փոխեցին սոցիալ-կառուցվածքային դիմագիծը, և համայնքը վերածվեց գաղթավայրի: 1926թ. ֆրանսիական այս նավահանգստում հանգրվան էր գտել ավելի քան 20 հազար հայ:

Սակայն ժամանակագրությունը չխախտենք:

Ֆրանսիայի սրճարանների հիմնադիրները

Մեր վաճառականների՝ հատկապես ջուղայեցիների, համար սուրճը ապրանքատեսակ է դարձել XVI դ.: Հնդկաստանից ու Հնդկաչինի այլ երկրներից այդ տարօրինակ, տարաշխարհիկ հատիկները բերում էին Պարսկաստան, Արևմտյան Հայաստան, այստեղից՝ Եվրոպա: Սակայն սկզբնական շրջանում եվրոպական երկր-

ներում սուրճը պահանջարկ չէր վայելում, ներկայիս «կենարար» ընկերությունը անսովոր էր ու խորթ:

Եվ ահա 1672թ. Փարիզ է գալիս վաճառական Հարությունը, որն անունը ֆրանսականացնում է Պասկալ և որը, հավանաբար, ջուղայեցի էր: Այս մարդը Սեն-ժերմեն հրապարակի մոտ սուրճի խանութ է բացում: Սակայն ապրանքը չի վաճառվում, ֆրանսիացին բովելու, պատրաստելու, խմելու սովորույթ չունեի: Այդժամ Հարությունը էքու առափնյակում (Quai de L'École), դը լա Մոնե փողոցի անկյունում բացում է Եվրոպայի առաջին սրճարանը և մեկ գավաթ սուրճը վաճառում 2 սոլ 6 դենիեյով: Սակայն, միևնույն է, ֆրանսիացիներին սուրճը դուր չէր գալիս, հիմնականում սրճարան էին հաճախում Մալթայի օրդենի ասպետները և այլազգիները, ովքեր Արևելքի հետ շփում ունեին, և ուն քիմքը քիչ թե շատ սովոր էր ընկերություն: Հարություն-Պասկալը ստիպված սրճարանը փակում է ու մեկնում Լոնդոն՝ այնտեղ ևս սրճարան բացելու մտադրությամբ (որոշ տվյալների համաձայն՝ բացել է):

Հարությունից 3-4 տարի անց Փարիզ է գալիս մեկ ուրիշ հայ՝ վաճառական Մալիբանը, որը սրճարան է բացում դը Բրյուսի փողոցում՝ Սեն-ժերմեն արքայության հարևանությամբ: Մալիբանի կողմից նոր սրճարանի հիմնումն ամենևին պատահական չէր: Հայ վաճառականները գործում էին սերտ համագործակցությամբ, միաբան, տրամաբանված, իրենց բիզնեսը կազմակերպում էին հիմնականում հայրենակիցների և համերկրացիների հետ: Մալիբանն, անկասկած, տեղյակ պիտի լիներ Հարությունի ձեռնարկից և համարեր, որ դա հեռանկար ունեցող գործ է: Եվ երբ շուտով ստիպված եղավ մեկնել Հոլանդիա, սրճարանը հանձնեց իր գործընկերոջը՝ նորջուղայեցի Գրիգորին:

Վերջինս որոշ ժամանակ անց, արդեն հմտանալով գործի մեջ, սրճարան է բացում Կարդինալ Մազարեն փողոցում՝ «Կոմեդի» թատրոնի հարևանությամբ, զգալով, որ սուրճը լավ ընդունելություն է գտնում հատկապես թատերասեր, զվարճասեր հասարակայնության շրջանում: Երբ 1688թ. «Կոմեդի» տեղափոխվում է Ֆոսե-Սեն-ժերմեն դե Պրե փողոց (հետագայում վերանվանվել է Լ'Անսիեն Կոմեդի), Գրիգորը սրճարանը վաճառում է իր համերկրացի Մակարին, իսկ ինքը թատրոնի մոտ նոր սրճարան է հիմնում: Այս հաստատությունը բուռն ծաղկում է ապրում, դառնում է Փարիզի բոհեմի՝ դերասանների, նկարիչների, բանաստեղծների և

մյուս արվեստագետների սիրված վայրերից մեկը, իսկ մշտական հաճախորդների թվում էր Վոլտերը: Գրիգորն առաջին մարդն էր, որ մեծ հաջողության հասավ սրճի բիզնեսում, զգալի հարստություն վաստակեց, նույն փողոցում տուն գնեց, սրճարանը վաճառեց Հարություն-Պասկալի սպասյակ Պրոկոպին և խոր ծերության մեջ վախճանվեց 1714թ.:

Չգիտենք՝ Պրոկոպը անվանափոխված հա՞յ էր, թե՛ ոչ, բայց մինչև XXդ. 30-ական թվականները Procope սրճարանը գործում էր, մեծ համբավ էր վայելում և փարիզահայերի սիրված հավաքատեղիներից մեկն էր: Ավելացնենք նաև, որ այս սրճարանում է առաջին անգամ պաղպաղակ վաճառվել:

Փարիզաբնակ հայերից ետ չէին մնում նաև Մարսելի վաճառականները, 1712թ. այստեղ սրճարան է բացում Հովհաննեսը:

Այս նույն ժամանակ Փարիզում սրճի շրջիկ առևտրով էր զբաղվում Հովսեփ անունով մեկ այլ հայ: Ընկերության հանդեպ օրավուր աճող պահանջարկը նկատելով, նա մայրաքաղաքի զանազան մասերում սրճարաններ բացեց և մեծ կարողության տիրացավ: Հովսեփի վերջին սրճարանը գտնվում էր Նոտր Դամ կամրջի ստորին մասում, որտեղ նա ուներ նաև սեփական տուն:

Սրանցից հետո Փարիզ է գալիս հալեպցի Ստեփանը և տեսնելով հայրենակիցների հաջողությունները՝ որոշում զբաղվել սրճարանային բիզնեսով: Սկզբում հաջողություն չի ունենում, սակայն համառորեն շարունակում է գործը: Շուտով խանութ-սրճարան է բացում Շանժ կամրջի վրա և զգալի գումար վաստակում: Ապա, Սենտ-Անդրե դեզ Առ փողոցում՝ Սեն-Սիշել կամրջի դիմաց մի տուն է գնում, որի երկրորդ հարկում ինքն է բնակվում, իսկ առաջին հարկում սրճարան հիմնում: Այս հաստատությունը XVIIIդ. առաջին տասնամյակներին Փարիզի ամենամեծ և ամենանշանավոր սրճարաններից էր: Միաժամանակ սա քաղաքի առաջին հայելազարդ պատերով ու մարմարյա սեղանիկներով սրճարանն էր, որն անասելի համբավ էր վայելում Լատինական թաղամասում:

Այս ամենից հետո էր, որ ֆրանսիացիներն իրենք էլ ներքաշվեցին սրճարանային գործի մեջ, և XVIIIդ. վերջում Փարիզում արդեն գործում էր 900 սրճարան:

Ամփոփելով Ֆրանսիայում հայոց առևտրատնտեսական գործունեության այս «թեթև» թեման՝ արձանագրենք երկու կարևոր պահ: Նախ, ակնհայտ է, որ հայերը ֆրանսիացիներին ընտելաց-

րեցին սուրճին՝ դրանով հանդերձ պահանջարկ առաջացնելով իրենց ապրանքատեսակի հանդեպ:

Երկրորդ, նաև սրճարանային բիզնեսում հաջողությունները նպաստեցին, որ հայերը մշտական բնակություն հաստատեն Ֆրանսիայում:

Սրճարանատերերից բացի, XVIIդ. Փարիզում հաստատվեցին վաճառականներ Սիմոնի որդի Աղազարը (1651թ.), Յովհաննես Գրիգորը, Ստեփան Ֆաքսին (1686թ.), տրապիզոնցի հայր ու որդի Շահին ու Շեն Չելեբիները (1694թ.), Մարգար Ավազենցը (Avacsinz), որի նավապետ որդիներ Յովհաննեսն ու Յովսեփը Յնդկաչինի ծովերում թանկագին քարերի առասպելական առևտրով պիտի զբաղվեին և թալանվեին անգլիացի ծովահենների կողմից:

Ցեղասպանության վերապրումի քառորդ դար, Փարիզ

Թե Փարիզի համայնքը կազմակերպական առումով ձևավորման ինչպիսի ընթացք է ունեցել՝ մանրամասն չի ուսումնասիրվել: Ստույգ է միայն, որ 1854թ. Կ. Պոլսի Յակոբ պատրիարքի խնդրանքով Նապոլեոնը թույլ է տվել Փարիզում մատուռ ունենալ, իսկ դավկայում է, որ հայոց թիվը զգալի էր:

Մերոնք տարբեր ժամանակներում զանազան մատուռներ էին վարձակալում և դժվար է ասել, թե սեփական եկեղեցի երբ կունենայինք, եթե 1900թ. մի կիրակի մեծն Ալեքսանդր Մանթաշյանցը պատարագի չգնար Վիեննա փողոցում վարձակալած մատուռ:

Նավթարքան ամեն տարի մի քանի ամիս ապրում էր Փարիզում, և դա առաջին հերթին ուներ զուտ գործնական նշանակություն: Նա առաջին հայ ձեռնարկատերն էր, որ իր բիզնեսը հասցրեց համաշխարհային մակարդակի, առաջին հայ նավթարդյունաբերողն էր, որի գործունեությունը որոշիչ ազդեցություն ուներ միջազգային նավթաբիզնեսի, հետևաբար և՛ աշխարհի նիստուկացի վրա: Սակայն համաշխարհային նավթաբիզնեսի խնդիրները լուծվում էին Լոնդոնի սակարանում, այնինչ Ալ.Մանթաշյանցը տառապում էր ծովախտով և ի վիճակի չէր հատել Պա դե Կալե նեղուցը: Այդ իսկ պատճառով ժամանում էր Փարիզ և իր ներկայացուցիչների միջոցով մասնակցում Լոնդոնի սակարանում եփվող նավթային գործերին:

Տեսնելով կրոնական տեսակետից հայոց անմխթար վիճակը՝ Ալ.Մանթաշյանցը ձեռնամուխ է լինում գործի: Նախ, Փարիզի կենտրոնում՝ ժան Գուժոն փողոցի թիվ 15 հասցեում, 450 հազար ֆրանկով գնում է մի հողատարածք և ֆրանսիացի ճարտարապետ Ալբեր Գիլբերին պատվիրում ուսումնասիրել և նախագիծը պատրաստել Ախթամարի վանքի նմանողությամբ: Շինարարությունն սկսվում է 1902թ. հուլիսի 14-ին՝ Ֆրանսիայի անկախության օրը և ավարտվում 1904թ.: Յուրտեմբերի 2-ին՝ բարերարի ներկայությամբ, կատարվում է օծման արարողությունը, և եկեղեցին՝ ի պատիվ Ալ. Մանթաշյանցի հոր, անվանվում է Ս. Յովհաննես Մկրտիչ: Այս բարերարը 120 հազար ֆրանկ նոտարական ծախս է վճարում ու եկեղեցին պաշտոնապես նվիրաբերում հայ համայնքին: Շինարարության ողջ ծախսը կազմում է 1 մլն. 540 հազար ֆրանկ: Ի գնահատումն Ալ. Մանթաշյանցի վեհանձնության, ֆրանսիական կառավարությունը նրան պարգևատրում է Պատվո լեգեոնի շքանշանով: Ոչ միայն փարիզահայ համայնքը, այլև ամբողջ սփյուռքը, ունենում է ամենագեղեցիկ, շքեղ եկեղեցիներից մեկը: Ս. Յովհաննես Մկրտիչ եկեղեցին դարձավ հայոց հոգու, մտքի, իղծերի հանգրվան, վերապրումի մեկնակետ, կորուստների և անտերության փրկատեղի, ըմբոստության ու պայքարի քուրա:

Սակայն եկեղեցին պահել-պահպանել էր պետք, և հայոց կապիտալը շռայլորեն ի սպաս դրվեց: Եկեղեցու ներսում կա բարերարների Պատվո պատ, ուր փորագրված է 150 անուն-ազգանուն: Դրանք ամենատարբեր զբաղմունքի տեր մարդիկ են, սակայն ակնհայտորեն աչքի են զարնում կապիտալի ներկայացուցիչները, ասենք, Պողոս Նուբար փաշան, վաճառական ու բանաստեղծ Ռուբեն Որբերյանը, Ռաֆայել Մարկոսյանը, Արմենակ և Գաբրիել Յամբարձումյանները և այլք...

1917-1926թթ. եկեղեցու հոգաբարձության անդամ էր եվրոպական մակարդակի ակնավաճառ Սերովբե Սվաճյանը: Նա Պոլսից տեղափոխվել և Փարիզում էր հաստատվել դեռևս 1887թ.: Եղել էր ՅԲԸՄ Փարիզի մասնաճյուղի և Ուսումնասիրաց ընկերության նախագահ, ֆինանսապես աջակցել հայ ուսանողներին: Առաջին աշխարհամարտի սկզբում հիմնել էր Commite de secours aux Volontaires Armeniens կազմակերպությունը, որի նպատակն էր ֆրանսիական բանակի հայ զինվորների օժանդակումը:

Թեհրանցի խաչատուր Ներսեսյանը պատանեկան տարիքից աշխատել էր պարսից շահի ոսկերչանոցում: 1875թ.՝ 23 տարեկան հասակում, բնակություն էր հաստատել Փարիզում և ավելի քան 40 տարի առաջնակարգ դիրք զբաղեցրել թանկագին քարերի առևտրի ասպարեզում: Երկու համախոհների հետ հիմնել էր Փարիզի հայոց մատուռը, երկար ժամանակ եղել նրա հոգաբարձուն, իսկ եկեղեցու կառուցումից հետո՝ հոգաբարձության անդամը:

1922-1926թթ. եկեղեցու վարչական խորհրդի անդամ էր Աթանագինե Էզնայանը (1847-1926): 19 տարեկան հասակում Կ. Պոլսից անցել էր Փարիզ և ընկերակցել եղբայրներին՝ Տիգրանին ու Գաբրիելին, որոնք զբաղվում էին թանկագին քարերի առևտրով: Եղբայրների մահից հետո ղեկավարել է «Էզնայան» ֆիրման և բիզնեսը փոխադրել արդյունաբերական, արտադրական հենքի վրա: Սեփական հղացմամբ առաջին անգամ կիրարկել է հղկելու յուրահատուկ եղանակ, որի հետևանքով թանկագին քարերը կլորից բացի, ստացել են այլ ձևեր: Նրա արտադրանքը Փարիզի 1900թ. միջազգային ցուցահանդեսում արժանացել է Ոսկե մեդալի, իսկ 1904թ. Սենթ Լուիսի (ԱՄՆ) և 1908թ. Լոնդոնի ցուցահանդեսներում՝ Մեծ մրցանակների: 1902թ. «Էզնայան» հղկարանը տեղափոխվում է Փարիզի Նեյի արվարձանի նորակառույց գործարան (Լուի Ֆիլիպ փողոց, թիվ 20):

Կովկասի հայ փախստականների օժանդակ մարմնի համարառու ընդհանուր ժողովի ատենապետ Ա. Էզնայանը մահվանից առաջ Պողոս Նուբար փաշային հանձնեց 1 մլն. ֆրանկի կտակ՝ ազգանպաստ ձեռնարկների համար: (Ավելացնենք, որ այդ մեծ ազգասերի մահվանից հետո բիզնեսը շարունակեցին երկվորյակ որդիները՝ Միհրանը և Վահեն):

1925թ. փարիզահայ համայնքում բիզնեսով զբաղվում էր 249 հոգի, որից 66-ը ակնավաճառներ էին, 7-ը՝ ակնատաշներ, 7-ը՝ նավթարդյունաբերողներ, 13-ը՝ ռեստորանատերեր, 15-ը՝ անտիկ իրերի վաճառականներ, 24-ը՝ գործարանատերեր, 27-ը՝ գորգավաճառներ, իսկ 91-ը ընդգրկված էր վաճառականության տարբեր ոլորտներում: Բացի այդ, հայերին էր պատկանում հինգ բանկ:

...Այո, ֆրանսաբնակ հայերի համար XXդ. սկսվեց զվարթ: Սակայն 1915թ. եղեռնը տակնուվրա արեց հայի ներաշխարհը, հոգեբանությունը, կերտվածքը: Հազարավոր մազապուրծ գաղթա-

կաններ փրկության հանգրվան գտան ֆրանսիական հողում: Զուտ առևտրատնտեսական, կրթաստաց համայնքը վերածվեց գոյապահպանական գաղթավայրի: Տասնյակ քաղաքներում, ավաններում ու գյուղերում բնակություն հաստատեցին հայեր, որոնց ճշգրիտ թիվն իրականում ոչ ոք չգիտեր: Եթե Լիոնում հայերի մասին երբևէ որևէ տեղեկություն չկար, ապա 1925թ. նրանց թիվը 3000 էր, և զգալի մասն աշխատում էր «Բերլին» ավտոգործարանում: Եթե մինչև Առաջին աշխարհամարտը Մարսելում կար հիմնականում բիզնեսի ոլորտում ընդգրկված ընդամենը 400 հայ, ապա 1925թ. նրանց թիվը 13 հազար էր, որոնք ապրուստի միջոց էին վաստակում շաքարի ու կոշիկի գործարաններում:

Մոտավոր հաշվարկներով Ֆրանսիայում հայտնվեց 50 հազար գաղթականություն, որի առաջ ծառայեց մեկ խնդիր՝ ազգային գոյապահպանություն: Այս հիմնախնդրի լուծմանը զինվորագրվեցին տասնյակ բարեգործական ու հասարակական կազմակերպություններ, հայրենակցական միություններ, վարժարաններ, որբախնամ ընկերություններ, տիկնանց ու երիտասարդաց միություններ...

Սկսվեց մաքառման ու վերապրումի շրջանը:

Հայկական «սպիտակ շարժում»

Կուզենայինք խոսել մի երևույթի մասին, որն ուղղակիորեն առնչվում է հայոց կապիտալի ու Փարիզի հետ: Ինչպես հայտնի է, Ռուսաստանում բոլշևիկյան հեղափոխության և դրանից հետո ծագած քաղաքացիական պատերազմի ժամանակ «սպիտակները» պարտվեցին ու վտարանդվեցին, հիմնականում՝ Ֆրանսիա: Սակայն պայքարը բոլշևիկյան իշխանության դեմ չդադարեց, շարունակվեց տասնամյակներ շարունակ: Ահա այդ «սպիտակ շարժման» մեջ զգալի դերակատարություն ունեցան հայ կապիտալիստները, որոնք միաձուլվեցին փարիզահայ համայնքին և եական ներդրում ունեցան ազգապահպանության գործում:

Որոշ հայ պատմաբաններ խոսելով ռուսաստանաբնակ հայ կապիտալիստների վերջին նախահեղափոխական սերնդի մասին, մի միտք են արտահայտում, թե այն միաձուլվեց բուն ռուսական կապիտալին և կորցրեց իր ազգային դիմագիծը: Որքանով է իրավացի այս տեսակետը: Միանգամից ասենք, որ նման պնդումն

անընդունելի է, մակերեսային և իրականությանը չհամապատասխանող:

Նախ, ռուսաստանաբնակ հայ կապիտալիստն ապրում էր Ռուսական կայսրությունում և, բնականաբար, չէր կարող զերծ լինել երկրի տնտեսական զարգացումներից, դուրս գտնվել քաղաքական գործընթացներից: Սակայն ավելի կարևոր է պատասխանել հարցադրման երկրորդ մասին՝ Ռուսաստանի քաղաքատնտեսական զարգացումների օրինաչափություններին ենթարկվելով, արդյո՞ք հայոց կապիտալը կորցրեց իր ազգային բնույթը: Սա կարևորագույն, արդիական նշանակություն ունեցող խնդիր է:

Մենք քանիցս ասել, հիմա էլ կրկնում ենք՝ բիզնեսը, որպես փող աշխատելու գործընթաց, ազգային հատկանիշներ չի կարող ունենալ (ընդ որում, սա ասում ենք որոշ վերապահումներով, քանզի XIXդ. Բաքվի նավթարդյունաբերությունում, այդուհանդերձ, ազգային պատկանելիության հատկանիշի վրա փող աշխատելու երևույթ գոյություն ուներ): Ազգային կարող է լինել կապիտալը՝ բիզնեսի արդյունքը, այսինքն պարզունականացված ասած, այն, թե դրամատերն իր փողն ի սպաս է դնում սեփական անձի՞, թե՞ սեփական ազգի շահերին:

Ռուսահայ կապիտալի բնութագրումը պարզելու համար հարկ է անդրադառնալ ցարական Ռուսաստանի տնտեսության առաջատար ճյուղի՝ Բաքվի նավթարդյունաբերության երեք ականավոր, առանցքային դեմքերին, որոնք էին՝ Պողոս Յովսեփի Ղուկասյանը (Павел Осипович Гукасов), Լևոն Ալեքսանդրի Մանթաշյանը (Леон Александрович Манташев) և Ստեփան Գևորգի Լիանոսյանը (Степан Георгиевич Лианозов):

1878թ. Բաղրյանը, Մադաթյանը և ռուս Բ. դե Բուրը Բաքվում ստեղծում են «Կասպից ընկերակցություն» («Каспийское товарищество») նավթարդյունաբերական և առևտրային ձեռնարկությունը: Նույն թվականից Շուշիից Բաքու է գալիս դպրոցավարտ Պողոս Ղուկասյանը, ծանոթանում նավթաբիզնեսին, ապա 27 հազար ռուբլով նախ գնում Բաղրյանի մասնաբաժինը, հետո՝ Մադաթյանինը և ինքն է ընկերակցում դե Բուրին: Տասը տարի անց նրանց ֆիրման արդեն այնքան էական կշիռ ուներ, որ 1,5 մլն. ռուբլի հիմնական կապիտալով վերածվում է բաժնետիրական ընկերության: Շուշիից գալիս են Պողոսի եղբայրներ Արշակը,

Չակոբը, Աբրահամը, և երբ 1888թ. վախճանվում է դե Բուրը՝ Ղուկասյանները ձեռք են բերում ֆիրմայի բոլոր բաժնետոմսերը և դառնում լիիրավ տերեր, այսինքն՝ նրանց բիզնեսը ձեռք է բերում ընտանեկան բնույթ: «Կասպից ընկերակցությունը», արդյունահանման ծավալներով և շահութաբերությամբ, մշտապես մնաց Ռուսաստանի նավթարդյունաբերական ձեռնարկությունների լավագույն հնգյակի մեջ:

Չետաքրքիր է եղբայրների կենսուղին: Պողոսը 1890-1906թթ. ղեկավարեց նավթարդյունաբերական գլխավոր կորպորատիվ մարմինը՝ «Բաքվի նավթարդյունաբերողների համագումարը» (ԲՆՀ), և երբ տեղափոխվեց Պետերբուրգ, մեկ տարի անց նրա փոխարեն ընտրվեց Արշակը և մինչ ի մահ (1917թ.) մեծ արդյունավետությամբ գլխավորեց ԲՆՀ-ն: Ամուրի Արշակ Ղուկասյանն իր ամբողջ կարողությունը՝ 8 մլն. ռուբլի արժողությամբ, կտակեց ազգին կրթական նպատակներին ծառայեցնելու համար: Սակայն կտակն անիրագործելի մնաց, որովհետև բուլշևիկները բռնազավթեցին նրա ունեցվածքը: Չակոբ Ղուկասյանը մինչ մահ (1919թ. հունվար) Բաքվի Չայոց Ազգային խորհրդի նախագահն էր: Աբրահամ Ղուկասյանը շարունակեց կրթությունը՝ Գերմանիայում համալսարան ավարտեց, ստացավ փիլիսոփայության դոկտորի աստիճան, բնակություն հաստատեց Լոնդոնում և դարձավ իրենց ֆիրմայի մշտական ներկայացուցիչը: Նա Փարիզի Ս. Յովհաննես Մկրտիչ եկեղեցու 150 բարերարներից մեկն էր, նրա անունը փորագրված է Պատվո պատին:

Պողոս Ղուկասյանը դարձավ Ռուսական կայսրության ամենաերևելի ձեռնարկատերերից մեկը: Նա Բաքվում անցկացրեց առաջին ջրմուղը, որը արդյունաբերական նպատակներով ջուր էր մատակարարում գործարաններին, ստեղծեց «Կասպից մեքենաչինական գործարանը» և Բաքվի էլեկտրաչինական արդյունաբերության հիմքը դրեց: Երբ 1906թ. Ռուսաստանի առևտրաարդյունաբերական շրջանակներից Պետական խորհրդի 12 անդամ պիտի ընտրվեր, ծայների բացարձակ մեծամասնություն ստացավ Պ. Ղուկասյանը և տեղափոխվեց Պետերբուրգ: Այստեղ նա դարձավ համառուսաստանյան չափանիշների վեց խոշորագույն ընկերությունների վարչական խորհրդի անդամ:

Բուլշևիկյան հեղափոխությունից հետո Պ. Ղուկասյանը վտարանդվեց Փարիզ և բնակություն հաստատեց Ամրի Մարթեն պողո-

տայի թիվ 72 հասցեում: Մի հռետորական հարց տանք՝ Ղուկասյանների կապիտալն ազգային բնույթ ուներ, թե՛ ոչ...

Լևոն Մանթաշյանցի վերաբերյալ խոսքը սկսենք Հայկական սովետական հանրագիտարանի համապատասխան բառ-հոդվածից, որն ուղղակի թարգմանություն է Մոսկվայում լույս տեսած Խորհրդային պատմագիտական հանրագիտարանից: Այն ոչ միայն բազմաթիվ անձնություններ և փաստական սխալներ է պարունակում (օրինակ, Մանթաշյանց, այլ ոչ թե Մանթաշյան, Ալ. Մանթաշյանցը ծնվել է 1842-ին, այլ ոչ թե 1849-ին, «Ա.Յ.Մանթաշյանց և ընկ.» առևտրական տան վարչությունը Պետերբուրգ է տեղափոխվել ոչ թե 1913-ին, այլ 1912թ. հոկտեմբերի 7-ին, Ալ. Մանթաշյանցը Մայր տաճարը չի նորոգել, կառուցել է վեհարանի շենքը և այլն), այլև նպատակ է հետապնդում կոխկրտել Ալ. Մանթաշյանցի ու նրա որդիների հիշատակը, զեղծել պատմությունը:

Ինչու է այս բառ-հոդվածը զետեղվել ՀՍՀ-ում: Միայն ու միայն գաղափարախոսական նկատառումներով: Միայն ու միայն մեծ հայորդու նկատմամբ մեր ժողովրդի ենթագիտակցական, կոծկված սերն ու հարգանքը նսեմացնելու նպատակով:

Սակայն պատմական ճշմարտությունը միանգամայն այլ է:

Հոր մահից հետո բիզնեսի ղեկավարությունն ստանձնեց Լևոնը՝ միանգամայն այլ մտածողության, այլ աշխարհայացքի տեր մարդ: Նա հասկանում էր, որ բիզնեսի զարգացման համար անհրաժեշտ են ֆինանսական նոր, խոշոր ներդրումներ, իսկ դրանք կարող էին տրամադրել օրավուր զորացող ռուսական բանկերը և ուղղակի շահ ունեցող անգլիական կապիտալը: Դա էր պատճառը, որ նա ավելացրեց ֆիրմայի հիմնադիր կապիտալի չափը, թողարկեց նոր բաժնետոմսեր, որոնց մեծ մասին տիրեցին ռուս բանկատերերը, անգլիացիները, ինչպես նաև մերձավոր գործընկեր Ստեփան Լիանոսյանը: Այո, Մանթաշյանցը օրգանապես միահյուսվեց կայսրության խոշոր կապիտալին, վերացրեց իրենց բիզնեսի ընտանեկան բնույթը, սակայն դա ամենևին անձնատուր լինել չէր, ինքն անձամբ ձեռք բերեց բազմաթիվ ֆիրմաների բաժնետոմսեր, դարձավ զանազան ընկերությունների վարչական խորհրդի անդամ: Բոլշևիկյան հեղափոխությունը Լ. Մանթաշյանցի համար վերածվեց անձնական ողբերգության, նա կորցրեց պապի, հոր և իր վաստակած վիթխարի կապիտալը:

Ռուս գրող Ալեքսեյ Տոլստոյը «Վտարանդիներ» վեպում փարիզաբնակ Լ. Մանթաշյանցին բնութագրում է «անբան», «վատնող», «խորոված սարքող հայ» բառերով, նկարագրում նրա կերտվածները, զվարճանքները և ներկայացնում որպես շարքային բախտախնդիր: Ա. Տոլստոյի այսպիսի վերաբերմունքը հասկանալի էր ու բացատրելի՝ Լ. Մանթաշյանցը քաղաքական թշնամի էր:

Իսկ ինչպիսի՞ վերաբերմունք ուներ «խորոված սարքող հայը» սեփական ժողովրդի հանդեպ: Նա 1914թ. 300 հազար ռուբլի նվիրաբերեց Թիֆլիսի Գայանյան օրիորդաց դպրոցի նոր շենքի կառուցման համար, Բորչալուի գավառում 3 դեսյատին հողատարածք գնեց ու հատկացրեց գյուղատնտեսական գիտական փորձարկումներ կատարելու նպատակով, 20 հազար ռուբլի հատկացրեց Ներսիսյան դպրոցին, 15 հազար ռուբլի՝ Հայկական դրամատիկական ընկերությանը: 1917թ. նույն դրամատիկականին տրամադրեց 5000 ռուբլի՝ «կյանքի թանկացման պատճառով արտիստների ռոճիկը բարձրացնելու համար»: Իսկ 1918թ. նորաստեղծ Հայաստանի առաջին Հանրապետության համար գնեց և նվեր ուղարկեց... մի ամբողջ սանիտարական գնացք, որը ճամփին անհետացավ և այդպես էլ տեղ չհասավ:

Եւս մեկ հռետորական հարց՝ Լ. Մանթաշյանցի կապիտալն ազգային էր, թե՛ ոչ...

Ալ. Մանթաշյանցից հետո ռուսական նավթարդյունաբերության անթագակիր արքա դարձավ Ստեփան Լիանոսյանը: Ընդ որում, դա կատարվեց այնպիսի անհավատալի, սրընթաց արագությամբ, որ դրա հեղինակը կարող էր լինել միայն բացառիկ ընդունակությունների, տաղանդի, կազմակերպչական անուրանալի ծիրքի տեր մարդը: Նրա հայրը Բաքվում մի քանի նավթաշատ էր գնել, որոնց շահագործումը սակայն Էական դերակատարություն չուներ, պարզապես կապիտալի ներդրում էր: Հոր մահից հետո (1906թ.) գործի գլուխ անցավ Ստեփանը ու 2 մլն. ռուբլի հիմնադիր կապիտալով ստեղծեց «Գ. Մ. Լիանոսյանի որդիներ» նավթարդյունաբերական և առևտրային ֆիրման:

Ստ. Լիանոսյանի բիզնեսի զարգացումն այնքան արագընթաց էր, որ ուղղակի ապշել կարելի էր: Յոթ տարվա ընթացքում, ներգրավելով ռուսական բանկերի և օտարերկրյա ընկերությունների ֆինանսական միջոցները, նա իր ֆիրմայի հիմնադիր կապիտալը հասցրեց 30 միլիոնի: 1912թ. հուլիսի 28-ին 14 գործընկեր-

ների հետ (որոնց թվում էր և Պ. Ղուկասյանը) Լոնդոնում հիմնեց Russian General Oil Corporation միջազգային խոշորագույն տրեստը, որի կորիզը կազմում էին իր, «Ա. Յ. Մանթաշյանց և ընկ.» և Տ. Բելոզերսկու «Նեֆտ» ֆիրմաները: 1913թ. նա գերմանացի կապիտալիստների հետ համատեղ 1 մլն. մարկ հիմնադիր կապիտալով Յամբուրգում հիմնեց Deutsche Lianozoff Minerarol Import Act. Ges. ընկերությունը: Եւս երկու տարվա ընթացքում համանման ընկերություններ հիմնեց Անգլիայում, Ֆրանսիայում և ԱՄՆ-ում: Բացի այդ, դարձավ 15 խոշորագույն ընկերությունների վարչական խորհրդի անդամ:

Ինչ վերաբերում է ազգակիցների հետ բիզնես վարելուն, ապա ասենք, որ Ստ. Լիանոսյանն իր կորպորացիայում (որի անվանական ղեկավարը Ռուս-ասիական բանկի վարչական խորհրդի նախագահ Ա. Պուտիլովն էր) ընդգրկել էր մեկ տասնյակի չափ հայապատկան նավթարդյունաբերական ձեռնարկություններ: Այսինքն, մի կողմից՝ հայկական ձեռնարկությունները եռանդուն կերպով ներգրավվում էին միջազգային բիզնեսի մեջ, դառնում առաջատար, մյուս կողմից՝ ազգային պատկանելության հատկանիշի հիման վրա բիզնես վարելու միտումը պահպանվում էր:

Ի տարբերություն շատ հայ կապիտալիստների, Ստ. Լիանոսյանը հեշտուհանգիստ չհամակերպվեց բոլշևիկյան հեղափոխության հետ: Նա գեներալ Յուդենիչի հետ Ռևելում (Տալլին) ստեղծեց Յուսիս-արևմտյան հանրապետությունը՝ լինելով վարչապետ, արտաքին գործերի ու ֆինանսների նախարար: Սակայն երբ Յուդենիչի բանակը 1919թ. պարտվեց, Լիանոսյանը տարագրվեց Փարիզ և բնակություն հաստատեց Շանգ էլիզե թիվ 125 հասցեում:

Ազգային էր, արդյոք, Ստ. Լիանոսյանի կապիտալը: Բավական է ասել, որ տասնամյակներ շարունակ Լիանոսյանները կանոնավոր ֆինանսական զգալի աջակցություն են ցույց տվել Բաքվի Յայոց մարդասիրական ընկերությանը:

Երբ Ֆրանսիայի մայրաքաղաքը դարձավ «սպիտակ շարժման» կենտրոն, հայրենիքից, սերնդե-սերունդ անասելի ճիգ ու ջանքով, աշխատասիրությամբ վաստակած ինչքից զրկված նախկին հայ ձեռնարկատերերը միացան ռուսական կապիտալի այլ ներկայացուցիչների հետ և կատաղի պայքար ծավալեցին խորհրդային իշխանության դեմ: 1925թ. նրանք ստեղծեցին «Տորգպրոմ»

հակաբոլշևիկյան կազմակերպությունը, որի կենտրոնի նախագահն էր Ն. Դենիսովը, անդամներ՝ Գ. Նոբելը, Աբրահամ Ղուկասյանը, Ստ. Լիանոսյանը, Լ. Մանթաշյանցը և այլք: Այդ կազմակերպությունը, որ հրատարակում էր նաև «Возрождение» թերթը, գոյատևեց և ԽՍՀՄ-ի դեմ պայքարեց ընդհուպ մինչև 1940թ., երբ Փարիզն օկուպացրեց ֆաշիստական Գերմանիան:

Դժբախտաբար, հայկական «սպիտակ շարժումը» դեռևս կարոտ է լրջագույն ուսումնասիրության:

Ավարտելով սույն ակնարկը, մենք գիտակցաբար չենք անդրադառնում Պողոս Նուբար փաշային, Գալուստ Գյուլբենկյանին¹ և այլոց, քանզի նրանց մասին շատ է գրվել ու խոսվել, իսկ մեր նպատակն էր բացել այլ շերտեր:

Ամփոփելով, փաստենք. ֆրանսաբնակ հայ ձեռնարկատերերը հիմնականում ներկայացնում էին Արևմտյան Յայաստանը, Պարսկաստանը և փլուզված Ռուսական կայսրությունը: Ինչպես արդեն վերևում ենք ասել, լինելով տարբեր սովորույթների ու բարքերի տեր մարդիկ, տարբեր քաղաքակրթությունների կրողներ, նրանք ունեին մեկ ընդհանրություն՝ հայ էին և միավորված էին մեկ գաղափարի շուրջ՝ պահպանել ազգային ինքնությունը և վերապրել հանուն Արդարության:

Վաճառական Անտոնը եղել է առաջին հայը, ով 1625թ. ընդունել է ֆրանսահայատակություն:

XVII-XVIIIդդ. ֆրանսիացիներն Արևելքի բոլոր քրիստոնյաներին անվանում էին հայ:

Ալ. Մանթաշյանցը 1900թ. մի կիրակի այցելում է Փարիզի հայոց մատուռ: Տեսնելով կիսանկուղում գտնվող աղոթատան խղճալի վիճակը, պատարագից հետո մոտենում է Վռամշապուհ ավագ քահանա Քիպարյանին և ասում.

– Տերտեր ջան, բա մեզ սազակա՞ն է, արի մի 40 հազար ֆրանկ տամ մի եկեղեցի շինեցեք:

¹ Պ. Նուբարի և Գ. Գյուլբենկյանի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս մեր «10 կապիտալիստ» գրքում:

Սակայն նման գումարով եկեղեցի կառուցելն անհնար էր: Տեղնուտեղը խոստանում է 80 հազար, նույն օրը երեկոյան՝ 120 հազար: Բայց համոզվելով, որ դա էլ բավարար չէ՝ ինքն է ձեռնամուխ լինում Ս. Հովհաննես Ակրտիչ եկեղեցու կառուցմանը:

Ալ. Խատիսյանի թիկնապահը՝ Սուրենը, թիֆլիսցի հայտնի միլիոնատեր Համբարձում Սելիքյանի որդին էր: Տարագրվելով Ֆրանսիա, Հ. Սելիքյանը 1927թ. Փարիզում հիմնել էր «Շիրակ» անունով օդու եւ գինու երեք խանութ:

ԲԵԼԳԻԱ

(միջնադար - XXդ. առաջին քառորդ)

Հայերը առևտրականների ազգություն են և անում են ամենաընդարձակ առևտուրը, ավելի, քան որևէ այլ ժողովուրդ: Նրանք տարածվել են ամբողջ Արևելքում, արտակարգ մեծ առևտուր են վարում Ռուսաստանում և իրենց ազգից ներկայացուցիչներ ունեն Եվրոպայի առևտրական խոշոր քաղաքների մեծ մասում: Մի խոսքով, նրանք առևտրի մեջ հրեաների չափ նշանավոր են: Սակայն նրանց համբավին անհունորեն նպաստող հանգամանքը առևտրի նրանց կերպն է և միջնորդի իրենց գործելակերպը, որ նրանց նկարագիրը դույզն իսկ չի խաթարել՝ ժուժկալությունը և ուղղամտությունը, որովհետև նրանք եռանդուն են, համեստ և ինքնաբավ, համեստ շահով բավարարվում են և ծառայում են հավատարմորեն, եղբոր նման սիրում են մեկմեկու, իսկ երկրներին, ուր հաստատվել են, չափազանց օգտակար են:

Ջոն Հարիս

անգլիացի ճանապարհորդ, 1748թ.

Եվրոպական այս երկիրն իր անվանումն ստացել է հնամենի ժամանակներում այստեղ բնակվող բելգ ցեղից: Բ.ժ.ա. I դարում Հռոմը նվաճեց Բելգիան և դարձրեց կայսրության գավառներից մեկը՝ Provincia Belgia: Հետագայում երկիրն տիրեցին Իսպանիան, ավստրիական Հաբսբուրգները: XVIIդ. քաղաքացիական պատերազմ ծագեց, որի հետևանքով հյուսիսային գավառներն անջատվեցին և հիմնեցին ինքնուրույն պետություն՝ Հոլանդիան:

Բելգիա ոտք դրած առաջին հայը «պաշտոնապես» համարվում է Անտիոքի Մակար եպիսկոպոսը: Նա ծնվել է 970թ., ազնվականի ընտանիքում: Արդեն 25-ամյա հասակում ձեռնադրվում է եպիսկոպոս, իսկ փառքը, որպես հրաշագործ, տարածվում է ամենուր: Նա ստիպված եղավ Անտիոքից փախչել Երուսաղեմ, ուր հավատքի համար դաժան չարչարանքների ենթարկվեց: Այդտեղից անցավ Գերմանիա, իսկ 1011թ. եկավ Գենտ, ուր սկսեց զբաղվել քարոզչությամբ: Մեկ տարի անց բելգիական այս քաղաքում ժանտախտ բռնկվեց: Հրաշագործ Մակարը խնամում, բուժում էր

հիվանդներին, սակայն ինքն էլ վարակվեց ու մահացավ: Հռոմի եկեղեցին ընդունեց հայ եպիսկոպոսի հրաշագործ լինելը, նրան դասեց սրբերի շարքը և արժանացրեց Գենտի եկեղեցու խորանում թաղվելու պատվին: Սուրբ Մակարի օրը մտավ լատին եկեղեցու տոնացույցի մեջ, և ցայսօր ամեն տարի ապրիլի 10-ին նշվում է Sant Macarius-ի տոնը:

Հայ-բելգիական «կանոնավոր» ծանոթություններն սկիզբ են առնում խաչակրաց արշավանքներից: Ս. Երուսաղեմն անհավատներից ազատագրելու պայքարի ելածների մեջ առաջնությունը պատկանում էր քիկնոցներին կանաչ խաչ կրող բելգիացիներին: 1096թ. առաջին արշավանքի ժամանակ Գոդֆրուա դը Բույոնի գլխավորությամբ բելգիացիներն ու մյուս եվրոպացիները ոտք դրեցին Կիլիկիա, որը դարձավ նրանց հավատակից աջակիցը: Հետագա վեց արշավանքների ժամանակ կիլիկեցիների ու բելգիացիների փոխհարաբերություններն այնքան սերտացան, որ անգամ «ամրագրվեցին» ամուսնական հարաբերություններով՝ Ռուբինյան Կոստանդինի որդի Լևոնը կնության առավ Բոդուեն դյու Բուրգի դստերը, իսկ Լևոնի աղջիկն ամուսնացավ Ժուլենի հետ:

Հայ-բելգիական դաշնակցային հարաբերությունները շատ արագ ձեռք բերեցին տնտեսական բնույթ: Խաչակիրների հետ գալիս էին նաև մեծաթիվ վաճառականներ, որոնք առևտրատնտեսական բուռն գործունեություն ծավալեցին Կիլիկիայում: Հայկական թագավորությունը խոշոր առևտրական օղակ էր Արևելքի ու Եվրոպայի միջև: Միջին դարերում Ասիայից բազմատեսակ ապրանքներ էին բերվում Միջերկրական ծովի Տյուրոս, Աքեա, Բեյրութ, Տրիպոլի նավահանգիստներ՝ այդտեղից Եվրոպա փոխադրելու համար: Ծայրագույն Արևելքից Աիլա և Ադեն նավահանգիստներ էին հասցվում չինական հախճապակի, գորգ, մուշտակ, մարգարիտ, մետաքս, բուրուճնավետ յուղեր և այլն, որոնք քարավաններով տեղափոխվում էին Միջերկրականի ծովեզերք: Մի շարք քաղաքներում հիմնվել էին արհեստագործական ձեռնարկություններ, որտեղ հումքը վերամշակելով ստանում էին եվրոպական գործածման արտադրանք. Անտիոքում՝ ու Տրիպոլիում՝ մետաքսե գործվածքեղեն, Երուսաղեմում՝ ոսկերչական իրեր, Տյուրոսում՝ շաքար ու քաղցրավենիք, Հեբրոնում՝ ապակեղեն և այլն: Նորանոր խաչակիրներ և պարենային մատակարարում բերող

իտալական ու բելգիական նավերը ետ էին դառնում վերոհիշյալ զարմանազան արևելյան ապրանքներով բեռնավորված:

Բնականաբար, հայ վաճառականները չէին կարող անհաղորդ մնալ միջազգային խոշորագույն այս առևտրական գործընթացին: Նրանք սկսեցին նախ միջնորդավորված, ապա ուղղակիորեն Եվրոպա արտահանել բուրդ, բամբակ, Փոքր Հայքից պղինձ ու երկաթ, գինի, չամիչ, չիր, կաշի, ամենատարբեր կենդանիներ՝ ձի, ջորի, ուղտ, ավանակ, այծ, գոմեշ և այլն: Սակայն հայոց ամենագլխավոր ապրանքատեսակն, անշուշտ, մետաքսն էր. Կիլիկիայում դա այնքան շատ ու տարածված էր, որ հասարակ մարդիկ անգամ մետաքսե հագուստ էին կրում, այնինչ Եվրոպայում այդպիսի ճոխությունը հասու էր միայն ամենաուճառներին:

Շուտով Միջերկրական ծովի ասիական ափի ամենանշանավոր պահեստարան ու փոխադրակենտրոն դարձավ Այասը՝ Կիլիկիայի տնտեսական սիրտը, որը խամրեցրեց մյուս նավահանգիստների համբավը: Այաս սկսեցին երթևեկել իտալացիներ, հույներ, ֆրանսիացիներ, իսպանացիներ, պորտուգալացիներ, ինչպես նաև բելգիացիներ, որոնք այստեղ էին հասնում Բրյուժ նավահանգստից:

Բրյուժը (կամ Ֆլամանդերեն՝ Բրյուգեն) գտնվում էր հարմար ու ապահով Ջվինել ծովախորշում: Ունենալով աշխարհագրական շահավետ դիրք Ֆրանսիայի, Անգլիայի ու Գերմանիայի միջև, Ֆլամանդիա գավառի այս քաղաքը XI-XVդդ. դարձավ եվրոպական առևտրի խոշորագույն կենտրոններից մեկը: Անգլիայից այստեղ էին բերում բրդե կտորեղեն, Ռուսաստանից՝ մորթի-մուշտակեղեն, Հունգարիայից ու Բոհեմիայից՝ մետաղներ և ապակեղեն, Իսպանիայից՝ կենցաղային զանազան իրեր և այլն: Բրյուժը նաև ֆինանսական կենտրոն էր, որտեղ իրականացվում էին խոշոր դրամական գործարքներ: Պատահական չէ, որ «Հյուսիսային Վենետիկ» անվանվող այս քաղաքում բնակչության գերակշիռ մասը օտարերկրացիներ էին՝ աշխարհի տարբեր ծագերից այստեղ հայտնված այլազգի վաճառականներ:

Այդ ժամանակները վերլուծելով՝ Ա. Ջիվելեգովը դեռևս 1904թ. գրում էր. «XIIIդ. կեսերին սկսվում է Ֆլամանդիայի ծաղկման շրջանը: Բրյուգեն դառնում է Արևմուտքի ամենաաշխույժ նավահանգիստներից մեկը: Ամենատարբեր ապրանքներ, որոնց մեջ աչքի էին ընկնում տեղական արտադրության մահուղներ, առատուր-

յամբ զարմացնում էին պատահական այցելուներին: XIII դ. վերջին կազմվեց ապրանքների մի ցանկ, որոնք Բրյուզե էին բերվում տարբեր երկրներից: Այդտեղ գրանցված են 34 երկրներ, ընդ որում հիշատակված չեն ոչ Ֆրանսիան, ոչ իտալական քաղաքները, որոնց հետ հարաբերություններն ավելի սերտ էին, քան թվարկվածներից որևէ մեկի: Այդ ցանկում են Անգլիան, Շոտլանդիան, Իռլանդիան, սկանդինավյան երկրները, Ռուսաստանը, Լեհաստանը, Հունգարիան, Չեխիան, իսպանական իշխանապետությունները, աֆրիկյան էմիրությունները, Կոստանդնուպոլիսը, սիրիական նավահանգիստները, Հայաստանը (ընդգ. մերն է: Խոսքն, անշուշտ, Կիլիկյան Հայաստանի մասին է – Խ.Դ.), Թաթարստանը, ընդ որում, յուրաքանչյուրի կողքին թվարկված են այն ապրանքները, որոնք բերվում են Ֆլանդրիա, իսկ վերջում ավելացված է. «Ոչ մի երկիր ապրանքների առատությամբ չի կարող համեմատվել Ֆլանդրիայի հետ»¹: Հավելենք, որ Ա. Ջիվելեգովը, հավանաբար, օգտվել է Փարիզի Ազգային գրադարանում պահվող մի վավերագրից, որտեղ Հայաստանից բերված ապրանքներից նշված են բամբակը, պղպեղը, ուրիշ համեմունքներ «և բրեսիսը, որ ներկելու փայտ է»²:

Բրյուզում հայ վաճառականների ներկայությունը շարունակվեց հետագայում ևս: Արդեն 1358-1360թթ. բազմաթիվ վաճառականներ կայուն բնակություն հաստատեցին և առևտրական լայն գործունեություն ծավալեցին. իրենց բերած ապրանքների դիմաց նրանք գնում էին տեղական գործվածքներ, այլ երկրների տարբեր ապրանքներ և դրանք տանում կամ առաքում էին Միջերկրականի ասիական նավահանգիստներ: Բրյուզում միջազգային առևտրով զբաղվող բոլոր ազգերի ներկայացուցիչներն ունեին իրենց «ազգային տները», որ կոչվում էին լոժա (loge): Հայերը նույնպես ունեին իրենց լոժան կամ «Հայ տունը», որը կանգուն մնաց մինչ XIII դար:

Սակայն Բրյուզի միջազգային փառքը երկար չտևեց. XV դ. վերջերին ծովախորշը լցվեց ավազով, նավերը զրկվեցին քաղաքին մոտենալու հնարավորությունից, և նավահանգիստը կորցրեց իր առևտրական նշանակությունը:

¹ Дживелегов А., Торговля на Западе в средние века, СПб., 1904г., с. 177.

² Le Grand d'Aussy, Fabliaux, Paris, 1829, p. 8.

Հետագա դարերում հայոց այցելությունները Բելգիա, հավանաբար, դրվագային, անկանոն բնույթ են կրել, քանզի տեղեկությունները խիստ սուղ են: Հայտնի է, օրինակ, որ 1708թ. վախճանվել և Անվերսի (Անտվերպեն) Ս. Աստվածամոր մայր տաճարի խորանի առջև է թաղվել Թովմաս արքեպիսկոպոս Վանանդեցի Լուրիջանյանը:

1895-1896թթ. Արևմտյան Հայաստանում համիդյան ջարդերը պատճառ դարձան բնօրրանից հայոց զանգվածային արտագաղթի: Մի փոքրաթիվ խումբ էլ հայտնվեց Բելգիայի մայրաքաղաք Բրյուսելում և Անվերս նավահանգստում, ինչի հետևանքով մինչև Առաջին աշխարհամարտը ձևավորվեց շուրջ 50 արևմտահայ վաճառականներից բաղկացած զուտ առևտրատնտեսական համայնք: Ցեղասպանությունից հետո թվաքանակը կտրուկ աճեց և հասավ 1000-ի, ընդ որում, 1917թ. հետո արևմտահայերին համալրեցին կովկասահայերը, ի մասնավորի՝ թիֆլիսցի կապիտալիստները, որոնք ստիպված էին բուլշևիկյան աղետից փրկել տասնամյակների տքնանքով վաստակած իրենց դրամազուլիսները:

Անչափ հետաքրքիր է համայնքի տնտեսական բնութագիրը: 1926թ. տվյալներով, տարբեր տարիքի երկսեռ 1000 հայից բիզնեսով զբաղվում էր 100 տղամարդ, որոնք ընդգրկված էին տնտեսական գործունեության երեք հիմնական ոլորտներում՝ ծխախոտարդյունաբերության, ակնագործության և գորգավաճառության մեջ:

Թիվ 1 բիզնեսը ծխախոտարդյունաբերությունն էր. բավական է ասել, որ 86 վաճառականներից 42-ը զբաղվում էին ծխախոտի առևտրով, իսկ 14 հայապատկան գործարաններից 12-ը ծխախոտարդյունաբերական էին: Դրանցից ամենանշանավորներն էին Անվերսի «Տ. Չամբերթեն և ընկ.» «Արաքս» գործարանը ու Բրյուսելում գործող Ա. և Հ. Գոյունճյան եղբայրների «Էլմասը» (Elmas, 20 ave. du Roi, 69 r. du Pont), Դավիթ Մարյանի «Տավրոսը» (Davros, 18 blv. Liopold II), Տիգրան Մուրադյանի «Կարսը» (Kars, 131 blv. de Waterloo), Անտոն Մաթոսյանի «Մարուֆը» (Marouf, 211 ave. de la Reine), նախկին թիֆլիսցի, Հայաստանի առաջին Հանրապետության երբեմնի ֆինանսների նախարար Արտաշես Էնֆիաճյանի «Էնֆին» (Enfi, 188 r. Massai): Սրանցից բացի, կային ծխախոտարդյունաբերական այլ ձեռնարկություններ ևս: Այսպես, Բրյուսելում Ալեքսան Մաթոսյանն ուներ խավաքարտի (կարտոնաժ), Պալլըքճ-

յան եղբայրները՝ սիգարետի ժապավենի, Անվերսում՝ ժ. Նիգորյանը, Տ. Սալամանյանը՝ խավաքարտի, իսկ Տեր-Սահակյանը՝ սիգարետի տուփերի արտադրության գործարաններ:

Զարմանալի օրինաչափություն էր աչքի զարնում բիզնեսի մյուս երկու հիմնական տարատեսակների՝ ակնագործության և գորգավաճառության հարցում. եթե առաջինը կենտրոնացած էր Անվերսում, ապա երկրորդը՝ Բրյուսելում: Այսպես, եթե 1926թ. մայրաքաղաքում կար ընդամենը 3 ակնագործ (Գասապյան եղբայրներ և Յ.Շշմարտախոսյան), ապա գորգավաճառների թիվը 19 էր (Օ. Արզուման, Գաբրիելյան, Յ. Գանանյան, Կ. և Տ. Գարաբեղյան եղբայրներ, Լ. Գուլագոզյան, Կ. Ջարդարյան, Ա. Էմիրզյան, Ջ. Հաճյան, Ջ. Մաճառյան, Ջ. Մալեզյան, Յ. Ոսկյան, Ե. Պազիր, Յ.Սարաճյան, Յ.Սիմոնյան, Տելեթ, Փափազյան եղբայրներ, Յ.Փաշինյան): Եվ, հակառակը, եթե Անվերսում կար ընդամենը 5 գորգավաճառ (Շ. Իսրայելյան, Յ. Գյունուշյան, Մաղաքյան, Ն. Վրույր, Ա. Զյոսելեճյան), ապա 18 հոգի զբաղվում էր ակնագործությամբ (Յ.Ալթունյան, Յ. Բարթիկյան, Ս. Թոքատյան, Մ. Իփեքճյան, Վ.Կյունուշճյան, Յ.Համամճյան, Գ.Համբարձումյան, Ա.ճանիկյան, Գ.Մագսետյան, Բ. Միրտիկյան, Վ. Մսրյան, Ա. Հովակիմյան, Լ.Պաքըրճյան, Յ. Պարոնյան, Գ. Պասմաճյան, Գ. Սահակյան, Ա. Սիրակյան):

Մեր ընդգրկած ժամանակաշրջանի ամենաականավոր բելգիահայը Տիգրան Չամբերթենն է (? , Եվրոկիա-1942,Նիս): Նա ծննդավայրից արտագաղթում է Կ. Պոլիս, ապա 1896թ. ջարդի ժամանակ տարագրվում Ալեքսանդրիա, ուր մեկ տարի ղեկավարում է «Գ. Սանոսյան» ծխախոտի ֆաբրիկան: Հմտանալով գործի մեջ՝ Տ. Չամբերթենը մտադրվում է ինքնուրույն բիզնես հիմնել, սակայն եգիպտոսում դա անելը շատ դժվար էր, որովհետև հայ ծխախոտարդյունաբերողները գրավել էին շուկան, և մրցակցությունը խիստ մեծ էր: Այդ իսկ պատճառով մեկնում է Սուդան և իշխանություններին առաջարկում ծխախոտի նոր տեսակ աճեցնել: Նրան տրամադրում են փորձադաշտ, ուր մի քանի տարվա տքնաջան աշխատանքից հետո փայլուն արդյունքի է հասնում: Սակայն կառավարությունը յուրացնում է ծխախոտի այդ նոր տարատեսակը: Այնժամ Տ. Չամբերթենը դատական հայց է ներկայացնում ընդդեմ Սուդանի կառավարության և դատը շահում: Որպես վնասի փոխհատուցում ստանալով պատկառելի գումար՝ նա 1900-ական թթ. տեղափոխվում է Բելգիա և Անվերսում հիմնում «Տ. Չամբերթեն և

ընկ.» ֆիրմայի «Արաքս» խոշորագույն ծխախոտարդյունաբերական համալիրը (Arax, 15r. General Capiaumont, Berchem):

Տ. Չամբերթենը խորապես ազգասեր մարդ էր. 1910թ.-ից ՀԲԸՄ Անվերսի մասնաճյուղի ատենապետն էր, 1914թ. Բարեգործականին հատկացրեց 500 օսմանյան ոսկի: 1919թ. նշանակվեց ՀՀ հյուպատոս Անվերսում, իսկ անկախության կորստից հետո աջակցեց Խորհրդային Հայաստանին՝ 20.000 ֆրանկ հատկացրեց Նոր Եվրոկիա ավանի կառուցմանը, 50.000 ֆրանկ տրամադրեց Երևանի Գյուղատնտեսական բանկին՝ բաժնեկից դառնալու պայմանով, սակայն ետ չստացավ ոչ բաժնետոմսերը, ոչ շահութատոկոսները, ոչ դրամազուլիսը... Բայց Տ. Չամբերթենը չվհատվեց. 1931թ. 15.000 ֆունտ ստերլինգ նվիրաբերեց հայ ուսանողական հիմնադրամներին, ինչի համար հռչակվեց ՀԲԸՄ բարերար-անդամ: 1930-ական թթ., առաջացած տարիքի պատճառով բիզնեսից ետ քաշվեց, տեղափոխվեց ֆրանսիական Նիս, ուր հայոց համար մատուռ կառուցեց և կնքեց մահկանացուն:

Կուզենայինք պատմել բելգիահայ համայնքի ազգասեր մարդկանցից ևս մեկի՝ Վահան Խորասանճյանի մասին: Նա ծնվել է 1873թ. Կ. Պոլսում, նախնական կրթությունն ստացել Բերայի Նարիկյան վարժարանում, 14 տարեկան հասակից մտել առևտրի ասպարեզ և, որպես հանձնակատար, ծառայության անցել երկաթեղենի բիզնեսով զբաղվող մի հայկական ֆիրմայում: 1896թ. հետո ստիպված տարագրվել է Ալեքսանդրիա, ապա 1904թ. հիմնել սեփական բիզնեսը՝ զբաղվելով երկաթեղենի առևտրով ու Եվրոպայից պարարտանյութ ներմուծելով: Հետագայում տեղափոխվել էր Բելգիա և բնակություն հաստատել Բրյուսելի Էմիլ ժակմեն բուլվարի թիվ 50 հասցեում: 1906թ. բելգիական ու ֆրանսիական դրամատների օժանդակությամբ հիմնել էր Societe Anonyme d'Enterprise Commerciales en Egipte ընկերությունը, զգալիորեն ընդարձակելով բիզնեսը, հատկապես՝ Եգիպտոսի հետ: Եգիպտա-բելգիական տնտեսական կապերի զարգացման համար նա Բելգիայի կառավարության կողմից պարգևատրվեց «Լեոպոլդ», իսկ Եգիպտական կառավարության կողմից՝ «Մեջիդիե» շքանշաններով: Վ. Խորասանճյանը հիմնադրեց «Արմենիա» հայբելգիական երաժշտական ընկերությունը, իսկ 1933թ. 2,5 մլն. ֆրանկով կառուցեց Մարսելի Ս. Թարգմանչաց հայոց եկեղեցին...

ԱՆՂԼԻԱ

(XII դ.—XX դ. առաջին քառորդ)

Դժվար է գտնել մի ժողովուրդ, որի տարեգրություններն առավել նվազ թաթախված լինեն հանցագործությունների մեջ, քան հայերինը, որոնց առանձնակիությունը բարությունն ու խաղաղասիրական հատկություններն են, իսկ արատները՝ բռնությունների հետևանք:

Լորդ Ջորջ Բայրոն

Ներկայացնենք երկու կարծիք Անգլիայի և անգլիացիների մասին: Մեկի հեղինակը լոնդոնահայոց հոգևոր հովիվ Աբել ծ. վրդ. Նազարյանն է, ով 1922թ. գրել է. «Եվրոպայի զանազան երկրներում եղած մարդը լավ գիտե, որ տեղական լեզվին անծանոթ օտարականը ոչ մի տեղ իրեն այնքան քիչ ճնշված և ապահով չի զգում, որքան Անգլիայում»:

Մյուս կարծիքը 1943թ. հայտնել է հայագետ Հարություն Քյուրտյանը. «Անգլիացոց հոխորտ, այլամերժ, եսասեր նկարագիրը, մանավանդ արևելքցիներուն վրա վերեն նայող, տիրական, նախընտրելի ընթացքը սկիզբեն իսկ զիրենք համակրելի ըրած չէր հավասարապես հայուն, պարսիկին կամ թուրքին... Սկիզբեն իսկ անգլիացիք համայնակուլ, համայնակողոպտիչ խրտչեցնող ընթացք մը ցույց տված են, որ բնական է ոչ մեկ կերպով հաճելի պիտի ըլլար նրբակյաց և խորամանկ արևելքցիներուն»:

Այս երկու դիրքորոշումներից ո՞րն է ճշմարիտ ու արդարացի: Ըստ մեզ, երկուսն էլ տարբեր մոտեցումների ծայրահեղ դրսևորումներ են՝ ճշմարտամանության տարրերով: Ժողովուրդների փոխհարաբերությունների բուն պատմությունը բաղկացած չէ միայն սպիտակ կամ սև էջերից, ճշմարիտ պատմությունը կազմված է ոսկե էջերից:

Հայ-անգլիական հարաբերություններն ինքնատիպ են, բազմաշերտ և միանշանակ գնահատման համար բավականին դժվար, քանզի մեր ժողովուրդների փոխադարձ շփումները կատարվել են տարբեր ժամանակաշրջաններում ու տարբեր տարածաշրջաններում՝ Հայաստանում, Անգլիայում և աշխարհի այլ երկրներում:

Անանիա Շիրակացին VII դ. իր նշանավոր «Աշխարհացոյց»-ում գրել է. «Բրիտանիան երկու կղզիներ են, որոնք գտնվում են Հյուսիսային օվկիանոսում, Իսպանիայից վերև: Արևմտյան կղզու անունն է Յուբառնիա: Նա ունի ծյուղավորված գարեհատի ձև: Այդտեղ կան տասնվեց խոշոր գետեր և բազմաթիվ ժողովուրդներ: Իսկ Արևելյան կղզու անունն է Ալվիոն, որն ավելի մեծ է, քան առաջինը: Նա ունի բազմաճյուղ տզրուկի ձև: Կան այնտեղ քսանհինգ խոշոր գետեր և խիտ անտառներ: Այս կղզու շուրջ կան քառասունմեկ մանր կղզիներ...»:

Նույն կերպ Մեծ Հայաստանի մասին բավականին հիմնավոր տեղեկություններ ունեին XIII դ. անգլիացի պատմիչները, մասնավորապես՝ ֆրանցիսկյան օրդենի վանականներ Բարդուղիմեոս Անգլիացին և Ռոջեր Բեկոնը:

Սակայն հայերի և անգլիացիների բուն փոխշփումն սկսվեց խաչակրաց արշավանքներով, երբ սպիտակ թիկնոցներին կարմիր խաչ կրող բրիտանացիները, բելգիացիների ու ֆրանսիացիների հետ մեկտեղ, յոթ անգամ ոտք դրեցին Կիլիկյան Հայաստան՝ նպատակ ունենալով Երուսաղեմն ազատագրել անհավատներից: Խաչակրաց արշավանքները ոչ միայն կրոնական, ռազմաքաղաքական բնույթ ունեին, այլև հիմք դրեցին տնտեսական շփումների: Եվրոպական զորաբանակները, բնականաբար, պարենային մատակարարման խնդիր ունեին, այդ իսկ պատճառով նրանց ուղեկցում էին վաճառականների հոծ խմբեր, որոնք առևտրական սերտ հարաբերություններ էին հաստատում կիլիկեցիների հետ: Այդ կապերը պատճառ դարձան, որ հայ վաճառականներն արագորեն հայտնվեցին Իտալիայում, Ֆրանսիայում, Բելգիայում, Հոլանդիայում, բայց ոչ Բրիտանիայում: Կղզիաբնակությունը անգլիացիների հավաքական հոգեբանական կերտվածքի վրա ազդող էական գործոն էր, որն էլ, Հ. Քյուրտյանի խոսքերով, ձևավորում էր «հոխորտ, այլամերժ, եսասեր նկարագիր»:

Սակայն առևտուրը մարդկային գործունեության այն տեսակն է, որն ընդունակ է հաղթահարելու բոլոր խոչընդոտները, բացելու բոլոր փակ դռները: Արդեն 1511թ. հայերի շնորհիվ անգլերենում հայտնվում է Carpet բառը: 1534թ. մետաքսով, գորգերով և արևելյան այլ ապրանքներով բեռնավորված անգլիական Holy Cross («Ս. Խաչ») և Mathew Gonson («Մեթյու Գոնսոն») նավերը վերադառնում էին Քիոս և Գանտիա կղզիներից:

1635-ական թթ. Պլիմուտի արվարձաններից մեկում բնակություն են հաստատում Ամստերդամից եկած բավականին մեծաթիվ հայ վաճառականներ: Նրանք ունեին իրենց թաղամասը, զբաղվում էին ոսկերչությամբ, ոսկյա իրերի առևտրով և կառուցեցին հայերեն արձանագրությամբ մի աղբյուր (այդ արձանագրության ճակատաքարը պահպանվում է Street ավանի մոտ գտնվող մի գյուղի թանգարանում): Մեզ է հասել այսպիսի մի ավանդություն. Օլիվեր Կրոմվելն իր հեծյալ զորախմբով անցնելիս է լինում հայկական թաղամասով, ապա նկատելով մեր վաճառականներին՝ հարցնում է. «Դուք ի՞նձ հետ եք, թե՞ թագավորի»: Այս հարցի ցանկացած միանշանակ պատասխանը կործանարար կարող էր լինել, և հայ վաճառականներն արձագանքում են նրբին դիվանագիտությամբ, ասելով. «Աստծունը՝ Աստծուն, Կեսարինը՝ Կեսարին»: Խիստ դժգոհ Կրոմվելը հեռանում է, իսկ հայերը, երկյուղելով, թե նա կվերադառնա և իրենց հետ հաշվեհարդար կտեսնի, թողնում են Պլիմուտը: Բայց, հավանաբար, նրանցից մեկը՝ Մարտիրոս անունով, չի հեռանում, հպատակություն է ընդունում և շարունակում առևտրով զբաղվել:

Տնտեսական փոխհարաբերությունները, ճիշտ է, դժվարությամբ, բայց այդուհանդերձ շարունակում են զարգանալ: 1608թ., Ջեյմս I թագավորի օրոք, Oatlands-ում հայերը տնկում են թթենիներ և հիմնում շերամաբուծարան: Անգլիացի Ջ. Սանտիսը 1610թ. վկայում է, թե հայերը Կ. Պոլսի մետաքսի առևտրի տերերն էին, իսկ անգլիացիները նրանցից գնում էին նաև Պարսկաստանից բերված գորգեր¹:

Հիմա դիտարկենք այլ երկրներում հայերի և անգլիացիների շփումները, որովհետև դրանք խիստ կարևոր էին և XIXդ. Անգլիայում հայ համայնքի ստեղծման համար սաղմեր դարձան:

1667թ. Նոր Ջուլայի 23 ամենախոշոր վաճառականների ներկայացուցիչներ Ստեփան Ռամադանենցը և Գրիգոր Լուսիկենցը Ալեքսեյ Միխայլովիչ ցարի հետ կնքված հայ-ռուսական առաջին առևտրական պայմանագիրը կիրակման մեջ են դնում: Եվ ահա Իվանովյան հրապարակի գրագիր հրեա Ջոշկա Ցեկանովը արձանագրում է, որ Մոսկվայում ու ռուսական բոլոր քաղաքներում հայ վաճառականների պաշտոնական ներկայացուցիչ է հանդիսանում անգլիացի Թոմասի որդի Թոմաս Բրեյնը: Իր ծառայությունների

¹ A Relation of journey. A. D. 1610. London, 1627, p. 86.

համար նա պետք է վարձատրվեր հետևյալ կերպ՝ հայերի բերած ապրանքներից ստանար 1-ական դենգա, իսկ իրեն ուղարկվածներից՝ ամեն ռուբլուց 2 կոպեկ: Եթե նկատի ունենանք, որ այդ ժամանակ Ռուսաստանում առհասարակ եվրոպացիներին, մեղմ ասած, չէին ընդունում, ապա ակնհայտ է, որ Թ. Բրեյնը հայ վաճառականների վստահելի անձն էր, և նրանց ցանկությամբ ու պնդմամբ էր այդպիսի բարձր դիրք զբաղեցրել:

Ժամանակագրությունը չխախտելու համար անցնենք Հնդկաստան: XVIդ. վերջից այս երկիրը կռվախնձոր դարձավ եվրոպացիների՝ պորտուգալացիների, իսպանացիների, հոլանդացիների, ֆրանսիացիների, անգլիացիների և անգամ դանիացիների միջև: Սրանցից շատերից ավելի վաղ Հնդկաստան ուղք դրած և տնտեսական լայն գործունեություն ծավալած հայ վաճառականները հայտնվեցին ոչ թե երկու, այլ շատ քարերի արանքում: Եվրոպացիները ներկայացնում էին իրենց պետությունները, այնինչ պետականությունից զուրկ հայերը ստիպված էին պաշտպանել ազգային պատկանելության հատկանիշի վրա հիմնված անձնական կամ խմբակային շահերը: Սակայն պաշտպանել ինչպե՞ս: Հայ վաճառականները, ինքնապահպանության բնազդից դրդված, որդեգրեցին հնարավոր լավագույն վարքագիծը՝ բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատեցին և սերտորեն համագործակցեցին բոլորի հետ, այսինքն վարեցին հավասարակշռված քաղաքականություն:

Ասվածի լավագույն ապացույց է նորջուղայեցի Հարությունյան եղբայրների օրինակը: Գրիգորը՝ նույնինքը նշանավոր Գորգին խանը, վաճառականությունը թողնելով ստեղծեց հնդկական առաջին կանոնավոր բանակը, իր հայ հազարապետների հետ դաժանագույն մարտեր մղեց անգլիացիների դեմ և, ի վերջո, զոհվեց, իսկ նրա վաճառական եղբայր Պետրոսը բացեիբաց, անթաքույց աջակցում էր անգլիացիներին:

Նոր Ջուլայի Սարիադյան նշանավոր գերդաստանի ներկայացուցիչներից խոջա Իսրայելը 1698թ. 16 հազար ռուբլի վճարելով, կարողացավ հաջողացնել, որ անգլիացիներին վարձով տրվեն Կալկաթայի մերձակա Սուբանաթ և Կովիրստբուա գյուղաքաղաքները: 1713թ. մի շարք առևտրական գործարքներ կատարեց անգլիական «Արևելա-հնդկական ընկերության» հետ, ապա որպես դիվանագիտական ներկայացուցիչ Դելիի վեհապետից 1715թ. առևտրական առանձնաշնորհներ ձեռք բերեց անգլիացիների համար:

Հայերի օգտակարությունը, վաճառականական բարձր պրոֆեսիոնալիզմը անգլիացիների աչքից չէր վրիպում: «Արևելահնդկական ընկերության» լոնդոնյան կենտրոնը Հնդկաստանի իր ներկայացուցիչներին հորդորում էր սովորել հայերեն ու պարսկերեն՝ հայերի առևտրի գաղտնիքների մեջ խորամուխ լինելու համար և 1691թ. գրում. «Այդ հայերը հարուստ մարդիկ են և երկրագնդի ամենափորձառու վաճառականները»¹:

Հնդկաստանի համար միջավրդական «տուրուդմփոցում» վերջնականապես հաղթանակեց Անգլիան, և պարզ դարձավ հայերի կոմպլեքսնետար քաղաքականության անհեռանկարությունը. անգլիացիները եռանդագին կերպով սկսեցին հնդկական շուկայից դուրս մղել այլևս անօգտակար և ավելորդ դարձած հայերին, իսկ հայոց տնտեսական ներկայության վերացումը համահավասար էր առհասարակ հայոց տարրի անեացմանը: Գործունեության նոր տարածքներ, նոր շուկաներ յուրացնելու մտահոգությամբ հայերը սփռվեցին Հնդկաստանով մեկ՝ Ինդոնեզիա, Ֆիլիպինյան կղզիներ, Ցեյլոն, Բիրմա, Չինաստան, Ճապոնիա և այլուր:

Սակայն Հնդկաստանում մնաց հայոց մի հատված, որը ենթարկվեց անգլիական քաղաքակրթության, մշակույթի, լեզվի, վարքուբարքի ազդեցությանը, և այս զանգվածն ու դրա սերունդներն էին, որ հետագայում տեղափոխվեցին Անգլիա և դարձան ապագա անգլահայ համայնքի հիմնադիրներից:

XVIIIդ. սկզբից մեծահարուստ հնդկահայերը, իրենց երեխաներին լավ կրթություն տալու նպատակով, անգլիացի ուսուցիչներ են վարձում: Գուլիելմուս Ուիսթոնը մադրասաբնակ Գ. Աղափիրյանի տնային ուսուցիչն էր: Անգլիացու զավակները՝ Ուիլյամը և Ջորջը, խոշոր հայ վաճառականի տանը հաղորդակից եղան հայոց լեզվին, մեծ դժվարությամբ յուրացրեցին գրաբարը, ապա 1736թ. Լոնդոնում հրատարակեցին խորեմացու «Հայոց պատմության» և Շիրակացու «Աշխարհացույցի» իրենց անգլերեն թարգմանությունը:

1730թ. Լոնդոն այցելած իսպանացի ուղեգիր Դոն Գոնզալեսը վկայում էր, որ հայոց շուկան կամ walk-ը գտնվում է արևելքից Smithin's Street-ի և հյուսիսից՝ Threadneedle Street-ի միջև, մի կողմում ունենալով հոլանդացի ոսկերիչների, մյուս կողմում՝ պորտուգալա-

ցիների շուկան: Այս walk-երը գտնվում էին Royal-Exchange-ում, և հայերն զբաղվում էին ակնավաճառությամբ ու գորգերի առևտրով¹:

Նորջուղայեցի Գրիգոր Խալդարյանը, որ շուրջ երկու տասնամյակ Հնդկաստանում առևտրով էր զբաղվել, 1760թ. տեղափոխվեց Լոնդոն՝ նպատակ ունենալով իրականացնել վաղեմի երազանքը՝ հիմնել սեփական տպարան և, գուցե թե, դրանով բիզնես անել: Տասը տարվա ընթացքում, վիթխարի կորուստների գնով փափագին հասավ և նույնիսկ տպագրեց «Դավանութիւն հաւատոյ» գիրքը: Սակայն հայկական տպարանը Լոնդոնում ո՞ւմ էր պետք, ո՞ւմ էր պետք հայալեզու արտադրանքը, որն իրացման շուկա չուներ: Դա էր պատճառը, որ Գ. Խալդարյանը 1781թ. տպարանը տեղափոխեց Պետերբուրգ, սակայն այստեղ էլ ընկավ ծանր պարտքերի տակ: 1788թ. Հովսեփ արք. Արղությանը տպարանը գնեց, տեղափոխեց հայահոծ Նոր Նախիջևան և տպագրեց մի շարք գրքեր:

Մեկ այլ նորջուղայեցի, հնդկահայ էդուարդ Ռաֆայելի Ղարամյանը՝ հետագայում Մուրատ-Ռաֆայելյան վարժարանի հիմնադիրը, ուներ հինգ զավակ՝ Ալեքսանդր, Հովհաննես, Լուի, Աննա և Մարիամ: Նախ, Հովհաննեսին ուղարկեց Լոնդոն՝ ուսումնառության, իսկ 1785թ.՝ մյուս տղաներին: 1829թ. Ալեքսանդր Ղարամյանը նշանակվեց Լոնդոնի շերիֆ, այսինքն՝ կառավարության ներկայացուցիչ: 1847թ. հուլիսի 29-ին նա մասնակցեց Անգլիայի համայնքների պալատի ընտրություններին: Առաջադրվել էր մայրաքաղաքից 21 մղոն հեռավորության վրա գտնվող Սենթ Օլբանի ավանից և երեք անգլիացի մցակից ուներ: Ընտրությունների արդյունքում ստացավ 295 քվե (երկրորդ տեղն զբաղեցրածից 19 ձայն ավելի) և դարձավ առաջին հայ խորհրդարանականը: Սահից հետո (1851թ.) թողեց 16 մլն. ֆրանկի կարողություն:

Հիշատակենք անգլականության կնիքը կրող, բայց հայի էությունը պահող-պահպանող մի զարմանալի մարդու ևս: Նորջուղայեցի Հովհաննես Գալստանյանը XX դարասկզբին, թերևս, Կալկաթայի ամենահարուստ մարդն էր: Ուներ բազմաթիվ վարձածիեր, մասնակցում էր ծիարչավի մրցումների և մրցանակ էր ստացել Ջորջ V թագավորից: Այս մարդը նաև բանաստեղծություններ էր գրում, և պահպանվել է այսպիսի մի քառատող (անգլերենից արևմտահայերեն թարգմանություն է).

¹ Bruce. Annals of the East India Company, vol. II. London, 1810, p. 617.

¹ Thomas Osborne. A Collection of Voyages and Travels. London, 1745, vol. 1, p. 119.

*Նոր տունները չեն սիրեր բնավ ես,
Անոնք ունին դեմք մ'անընդգած,
Հիներն՝ այրի կիներ կարծես,
Կը մըտածեն տըրտում նըստած...*

Հին ու նոր տների մասին փիլիսոփայական այսպիսի խոհեր ունեցող Հովհ. Գալստանյանն, այդուհանդերձ, տիրում էր Կալկաթայի պալատների մեծ մասին և մեկը նույնիսկ տրամադրել էր անգլիական կառավարչությանը, որպես բրիտանական Կարմիր խաչի զինվորական հոսպիտալ: Սակայն խոշոր կապիտալիստը նաև խորապես ազգասեր մարդ էր. նա Ս. Հովհաննես Կարապետ (Ս. Նազարեթ) եկեղեցու կառավարիչն էր, ՀԲԸՄ Կալկաթայի մասնաճյուղի հիմնադիրներից, ատենապետ և մշտապես խոշոր գումարներ էր տրամադրում ազգային կարիքների համար:

Ինչո՞ւ ենք այսքան մանրամասնորեն անդրադառնում հնդկահայերին. կրկնենք այն պարզ պատճառով, որ ապագայում ձևավորվելիք անգլահայ գաղութում նրանք էական դեր էին կատարելու: Էական, բայց ոչ առաջնային, առաջնությունը պատկանելու էր արևմտահայերին, հատկապես՝ պոլսեցիներին:

XIX դ. սկզբին «Եվրոպայի հիվանդ մարդ» թուրքիան չնչին տեղ էր զբաղեցնում համաշխարհային տնտեսության մեջ: Բավական է ասել, որ ապրանքաշրջանառությունում նրան էր պատկանում ընդամենը 1%-ը: Այս հանգամանքը կապիտալիստական զարգացած տերությունների համար պարարտ հող հանդիսացավ տնտեսական ներխուժման համար, որոնք Արևելքի հետամնաց երկրներին համարում էին «տնտեսական տարածքներ», իսկ այդ տարածքների յուրացումը անխուսափելիորեն հանգեցնում էր գաղութացման կամ կիսագաղութացման:

Թուրքիայի տնտեսական (հետևաբար և՛ քաղաքական) նվաճման գործում զգալի հաջողությունների հասավ Բրիտանական կայսրությունը, որը նման քաղաքականություն վարելու դարավոր, հարուստ ավանդույթներ արդեն ձեռք էր բերել Հնդկաստանում: XIX դ. 20-40-ական թթ. Անգլիան իր վերահսկողության տակ վերցրեց Օսմանյան կայսրության ապրանքաշրջանառության շուրջ 31%-ը: Ամբողջ հարյուրամյակի ընթացքում թուրքիա ներմուծված բամբակյա և մանվածքային կտորեղենի ընդհանուր արժեքն աճեց

ավելի քան 100 անգամ, իսկ բնակչության մեկ շնչի հաշվարկով՝ շուրջ 50 անգամ: Արդյունքը եղավ այն, որ տեղական սպառման շուկայում ներմուծվող ապրանքների տեսակարար կշիռը 4-5%-ից հասավ 80-ի: Երեսուն տարվա ընթացքում՝ 40-ական թթ. սկզբից մինչև 1870-1872թթ., եվրոպական (և, առաջին հերթին, անգլիական) բամբակյա ատադրանքի մասնաբաժինը թուրքական շուկայում 30-ից աճեց հասավ 80%-ի:

Իսկ ովքե՞ր էին բրիտանական այս տնտեսական էքսպանսիան իրականացնողները: Վստահաբար կարելի է ասել, որ այդ հարցում վիթխարի էր հայերի դերը, և դա ուներ մի քանի պատճառաբանություններ: Ռազմաֆեոդալական թուրքիայում հայոց կապիտալը գտնվում էր մշտական սպառնալիքի ներքո, գույքի, ունեցվածքի բռնազավթումները, կեղեքումները, կամայականությունները սովորական երևույթ էին: Այնինչ կապիտալը վերարտադրման, նոր ոլորտների, նոր շուկաների մեջ ներդրվելու բնական ձգտում ուներ: Այս իմաստով Անգլիայի տնտեսական ներխուժումը թուրքիա լիովին համապատասխանում էր հայոց կապիտալի շահերին: Սակայն կուտակված ֆինանսական միջոցները հայերը ձգտում էին ներդնել ոչ թե արտադրության մեջ՝ երկյուղելով բռնազավթումներից, այլ առևտրի, վարձակալական, միջնորդական, վաշխառուական գործարքների ոլորտներում:

Հայոց և անգլիական կապիտալների փոխներթափանցումը մի բացատրություն էլ ուներ. թուրքիայի արտաքին առևտրի մեծ մասը գտնվում էր հայոց ձեռքում, և բնական է, որ անգլիացիներն առաջին հերթին գործ պիտի ունենային հայերի հետ:

Այժմ ավելի մանրամասնորեն դիտարկենք, թե այդ ամենն ինչպես կատարվեց: Եթե Մարքսն ասում էր, թե՛ ոչխարները կերան մարդկանց, ապա նույն ոճով ու տրամաբանությամբ կարելի է ասել, թե՛ Մանչեստրը կերավ թուրքիային: Վերևում մենք արդեն ցույց տվեցինք, թե Անգլիայի տնտեսական ներխուժման մեջ որքան մեծ էր բամբակյա և մանվածքային արտադրության ապրանքատեսակների տեսակարար կշիռը: Մանչեստրին համարձակորեն կարելի էր համարել Անգլիայի տեքստիլ արդյունաբերության մայրաքաղաք, և պատահական չէ, որ նոր ժամանակներում հայերն սկսեցին այստեղ հանգրվանել և ձևավորել կայուն տնտեսական ներկայություն:

1835թ. Մանչեստր ոտք դրեցին առաջին հայ վաճառականները՝ պոլսեցի մանուֆակտուրավաճառներ Գրիգոր, Հարություն և Հով-

հանձնես Միրասեյիոյան եղբայրները, որոնք էլ դարձան անգլահայ համայնքի հիմնադիրները: Նրանց հետևեցին տիվրիկցի Մանուկ, Հարություն, Քևորզ և Խաչիկ Պաբամաճյան եղբայրները, որոնք Կ. Պոլսում խնամհանալով Պողոս Տատյան բեյի ընտանիքի հետ և օգտվելով Տատյանների եվրոպական ճանաչումից ու թուրքական կառավարությունում նրանց վայելած վստահությունից, անմիջապես ձեռնամուխ եղան Մանչեստրում առևտրական տուն հիմնելուն՝ մասնաճյուղ ունենալով Կ. Պոլսում: Մանուֆակտուրա ու երկաթեղեն թուրքիա մատակարարող այս ֆիրման առաջին հայապատկան առևտրական տունն էր, որ մեծ հեղինակություն ձեռք բերեց անգլիական ֆիրմաների, ֆաբրիկաների, գործարանների շրջանում և առևտրական ընդարձակ ու բազմակողմանի գործառնություններով ակնառու դիրք գրավեց թուրքիայի ասիական ու եվրոպական մասերում:

Հարություն Մուշյանն առաջինն էր, որ ամուսնացավ անգլուհու հետ, բայց և «չմոռացավ» Upper Brook փողոցում հայոց եկեղեցու համար տարածք գնել:

Հովհաննես Հովակիմյանը բացառիկ մի դեմք էր, որին անվանում էին հայ վաճառականների Պապա՝ նահապետ: Այս մարդը որդու՝ Գառնիկի օժանդակությամբ անգլերենից թարգմանեց և 1860թ. Փարիզում լույս ընծայեց անգլիացի մի հեղինակի «Պատմութիւն նախնեաց վաճառականութեան և ճանապարհի հարստութեան» գիրքը: Հրատարակելու մտահոգությունն այն էր, թե իբր եվրոպացիների համեմատությամբ հայերը թույլ են առևտրի ասպարեզում և գրել էր առաջաբանում. «... Առաջ երթալ գիտցող մարդը ոյուրավ կհամոզվի, որ ստակ վաստակելու միջոց եղող բան մը ամեն աղելություններու ալ պատճառ և առիթ կըլլա»:

1840թ.-ից հիմնված մանուֆակտուրայի ու երկաթեղենի հայկական առևտրական տներից մի քանիսը ունեցան երկարատև կյանք. այսպես, Հովհ. Հակոբյանի ֆիրման գործեց 35 տարի, Մարտիրոս Թոքատյանինը՝ 40, իսկ Կարապետ Եղիազարյանինը՝ 45 տարի:

Պետք է ասել, որ անգլիական իրականությունը հետամնաց թուրքիայից եկած հայ վաճառականների առջև ի ցույց դրեց մի պարզ իրողություն, այն է՝ «հոխորտ, այլամերժ» Անգլիայում բիզնեսով զբաղվելու համար անհրաժեշտ էին եռանդ, ձեռներեցության ջիղ և կրթվածություն, հիմնավոր գիտելիքներ: Ընդունելով այս «մարտահրավերը», հայ վաճառականներից ոմանք, հիմնելով բիզ-

նես ու ֆիրմաներ, ձեռնամուխ եղան լավ կրթություն ստանալու և զուգահեռաբար անցում կատարեցին մտավոր գործունեության ոլորտներ: Այսպես, Կարապետ Կարազոյանը նաև դասավանդում էր Քոլրիջի Սթյուարտ Միլ համալսարանում, Մարտիրոս Թոքատյանը Կոնտիում ուսումնասիրում էր փիլիսոփայություն, ֆրանսիական, անգլիական, գերմանական գրականություն, իսկ Գարեգին Փափազյանը Շեքսպիր էր թարգմանում:

Այս առաջին սերնդին հետևում է երկրորդ՝ 50-60-ական թթ. ալիքը, որը հաստատվելով Անգլիայում պահպանում է Կ. Պոլսի ու գավառների հետ տնտեսական կապերը: Գր. Յուսուֆյանը, Հովհ. և Ն. Հակոբյան եղբայրները, Պ. Սինանյանը, Սպարտալյան եղբայրները, Գ. Ֆնտզյանը, Մ. Հարենցը, Ե. Եսայանը, Կ. Էքիզյանը, Կ. Եղիազարյանը և այլք թուրքիա էին արտահանում անգլիական ապրանքներ, իսկ այնտեղից ներկրում թուրքական, պարսկական, կովկասյան տնայնագործական ու բնամթերային արտադրանք:

1862թ. ամբողջ անգլահայ համայնքը բաղկացած էր Մանչեստրում ու Լիվերպոլում բնակվող 30 արևմտահայ վաճառականներից: Նրանք էին՝ Ե. Անանուխյանը, Մ. Թոքատյանը, Գր. Յուսուֆյանը, Մ. Հարենցը, Հ. Մուշյանը, Հովհ. Հակոբյանը, Գ. Հովակիմյանը, Մ. Հովսեփյանը, Հովհ. Պետրոսյանը, Պ. Սինանյանը, Պ. Սիրունյանը, Պ. Ստեփանյանը, Մ. Իսկենդերյանը, Պ. Փափազյանը, Ռ. Փեշտիմալջյանը, Հովհ. Գաբամաճյանը, Գ. Ֆնտզյանը, Հ. Յազճյանը, Գ. Փափազյանը, Կ. Եղիազարյանը, Ե. Եսայանը, Օ. Շահունյանը, Խ. Վարպետյանը, Ս. Փափազյանը, Կ. Էքիզյանը, Տ. Վարդանյանը, Ա. Տեր-Գասպարյանը, Հովհ. Փափազյանը (վերջինս տեղափոխվել էր Ցյուրիխ, բայց սերտ կապեր էր պահպանում համայնքի հետ):

Տնտեսապես փայլուն դիրքի հասած այս մարդիկ, բնականաբար, պիտի հոգ տանեին իրենց հոգևոր, հավատքային կյանքը կազմակերպելու մասին: 1863թ. նրանք Մանչեստրի Ռամֆորդ սթրիթ թիվ 151 հասցեում վարձակալում են մի մատուռ՝ Ս. Հոգի անվամբ, որտեղ մարտի 31-ին Կարապետ վրդ. Շահնազարյանը կատարում է առաջին ժամերգությունը, և ներկա էին վերոնշյալ բոլոր վաճառականները:

Սկսվում է համայնքի կազմավորման գործընթացը: Նույն 1863թ. վաճառականների նախաձեռնությամբ Կարապետ վրդ. Շահնազարյանը սկսում է հրատարակել տնտեսական ու քաղաքական խնդիրներ արծարծող «Երկրագունդ» պարբերականը:

1866թ. Մանչեստրի, Լոնդոնի ու Լիվերպուլի հայերը գումարում են Ընդհանուր ժողով, ձևավորում հոգաբարձություն (Յ. Տամատյան, Պ. Փափազյան, Յովհ. Յակոբյան), որը ձեռնամուխ է լինում համայնքի ներքին կանոնադրքի ստեղծմանը և Մանչեստրում եկեղեցի կառուցելու համար հանգանակություն կազմակերպելուն: Կանոնադրքի ստեղծմանն ու վավերացմանը մասնակցում է 14 վաճառական, այդ թվում և... Ալեքսանդր Մանթաշյանը:

Սա էական պահ է: Երիտասարդ Ալ. Մանթաշյանը դեռևս 1864թ.-ից՝ 22-ամյա տարիքից էր կանոնավոր կերպով այցելում Մանչեստր: Նրա հայրը թավրիզում զբաղվում էր մանուֆակտուրայի առևտրով, և Ալեքսանդրը Մանչեստրից իր ազգակիցների ու հատկապես Եսայի Եսայանի օգնությամբ կտորեղենի խոշոր խմբաքանակներ էր առաքում հորը: Մանչեստր կատարած հաճախակի ու պարբերական այցելությունները վիթխարի ազդեցություն ունեցան որպես վաճառական Ալ. Մանթաշյանցի ձևավորման վրա: Նա գործնականորեն ծանոթանում ու յուրացնում էր բիզնես վարելու առաջավոր եվրոպական եղանակները, ինչը նպաստեց, որ նա հետագայում դառնա Թիֆլիսի մանուֆակտուրայի մեծածախ խոշոր վաճառականներից մեկը: (Մի անգամ Ալ. Մանթաշյանցի նախանձողներից մեկը նրա երեսին ասել էր. «Թե իս Լոնդոն չիմ գնացի, փուղ չիմ աշխատի...»: Այս խոսքը խորապես վիրավորել էր Ալ. Մանթաշյանցին, և երբեք չէր մոռանում): Ապագա նավարքան Մանչեստրում ձեռք բերեց նաև մտերիմ ընկերներ, որոնց հետ կապը երբեք չխզեց: Հետագայում նրա նավարկայինաբերական ֆիրմայի ներկայացուցիչներ դարձան. Թուրքիայում ու Եվրոպայում Եսայան եղբայրները, Կ. Պոլսում Գ. Յովակիմյանը, Լոնդոնում Յովհ. Անդրեասյանը, որը Ջեյմս Բրայսի հետ հիմնեց հայոց իրավունքները պաշտպանող «Անգլո-հայկական ընկերությունը»:

Ալ. Մանթաշյանցի՝ Մանչեստրում գտնվելու փաստը վկայում է նաև, որ կովկասահայերը շատ վաղուց են հայտնվել Անգլիայում և հետագայում էական դեր խաղացել համայնքի լիարժեք կազմավորման խնդրում:

1869թ. Ընդհանուր ժողովի որոշմամբ եկեղեցի կառուցելու համար կազմակերպվում է հանգանակություն, որին մասնակցում են 21 հոգի ու ժողովում 2725 ֆունտ ստերլինգ, 10 շիլինգ և 11 փենս: Ամենախոշոր գումարը՝ 205 ֆունտ, տրամադրում է «Մ. Գաբամաճ-

յան և ընկ.» ֆիրման, ամենաքիչը՝ «Արսենյան և ընկ.» ֆիրման՝ 5 ֆունտ, իսկ Մանթաշյանց-Յովսեփով գույզը՝ 40 ֆունտ:

Երբ 1870թ. նոր հանգանակություն է կազմակերպվում, 26 հոգով ժողովում են 285 ֆունտ, իսկ Ալ. Մանթաշյանցը տրամադրում է ընդամենը 5 ֆունտ (հավանաբար, գործերն այնքան էլ հաջող չէին): Ինչո՞ւ ենք կարևորում Ալ. Մանթաշյանցի՝ հանգանակություններին մասնակցելու այս երկու դրվագը. Մանչեստրում նա հաղորդակից եղավ ազգանպաստությանը, նրա արյան մեջ ներարկվեց բարերարությունը:

Ինչևէ, անհրաժեշտ գումարը ժողովված էր, իսկ Յ. Մուշյանը Upper Brook փողոցում գնել էր տարածքը, ընդ որում, տեղը պատահաբար չէր ընտրվել, հայերը հիմնականում բնակվում էին հարևանությամբ գտնվող High Street փողոցում (հետագայում ցրվեցին և բնակություն հաստատեցին Ուես Դիգբուրի, Սաութ Փորթ, Բեքսթոն, Ֆալսֆիլդ, Արմսթոն, Բոդեն, Հեյլ և այլ արվարձաններում): Նույն 1870թ. կառուցվեց Ս. Երրորդություն հայոց եկեղեցին, իսկ հաջորդ տարի կնքվեց Մանչեստրում ծնված առաջին երեխան՝ Աբրահամ Կյունուշյանի դուստր Վիրջինիան:

Եկեղեցու գոյությունը ուժ ու կորով, կազմակերպվածություն հաղորդեց Մանչեստրի հայությանը, և նրանք, բիզնեսը զարգացնելուն զուգահեռ, սկսեցին եռանդազին մասնակցություն բերել ազգապահպանությանը: 1875-1890թթ. միայն Մանչեստրում կար 75-80 հայապատկան առևտրական տուն, որոնք 25 մասնաճյուղեր ունեին 4. Պոլսում ու Չմյուռնիայում: 1874թ. Մանչեստրում հիմնվեց Հայաստանի սովյալներին օգնող հանձնաժողով: 1880թ. Ջեյթոնի սովյալներին օժանդակելու համար ստեղծվեց վեց հոգուց բաղկացած Սովելոց հանձնաժողով (անդամներից մեկը Ալ. Մանթաշյանցն էր), որը հանգանակեց 90 ֆունտ ստերլինգ: Թուրքիայում 1895-1896թթ. Համիդի կազմակերպած ջարդերը հակազդեցության նոր ալիք բարձրացրեցին Մանչեստրում. ստեղծվեցին Գաղթականաց ու Որբախնամ հանձնաժողովներ, որոնք աջակցեցին սպանդից փրկվածներին, Կիպրոսի, Իզմիրի, Այնթապի որբանոցներին: 1897թ. Ջեյթոնի մեծ հրդեհից հետո հիմնվեց նպաստամատույց հանձնախումբ, որը հանգանակեց 270 ֆունտ:

Մանչեստրի հայոց բիզնեսն ուղղակիորեն կապված էր Թուրքիայի հետ, և այդ երկրում կատարվող ցանկացած ցնցում (ջարդ, տնտեսական ճգնաժամ, կամայականություններ, բռնաճնշումներ և

այլն) անմիջական ազդեցություն էր ունենում համայնքի վրա: Համիդյան ջարդերն առաջին ահազանգն էին, դրանք ակնհայտ ցույց տվեցին, որ Թուրքիայի հետ հայոց առևտրին կարճ ժամանակ է մնացել, իսկ դա հանգեցնելու էր այն բանի, որ հայության կենտրոնն աստիճանաբար տեղափոխվեր Լոնդոն: Այդուհանդերձ, ինչպես իրավացիորեն նշել է Մանչեստրի հայոց հոգևոր հովիվ Մուշեղ եպիսկոպոսը. «Մանչեստրի հայ համայնքը իր տնտեսական կյանքով և իր ազգային, կրոնական և ընկերական կազմակերպման տեսակետով միակն է, որ կարողացել է ամուր կռվանի վրա պահել իր գոյությունը և պահպանել իր բնատոհմիկ դրոշմը»:

Լոնդոնում բնակություն հաստատած փոքրաթիվ արևմտահայերին, Հնդկաստանից և Հնդկաչինի երկրներից տեղափոխված պարսկահայերին ավելացան կովկասահայերը, և դրա պատճառը անգլիական կապիտալի ներթափանցումն էր արդյունաբերության ու նակթաբիզնեսի ոլորտներ, հայ կապիտալիստներն սկսեցին իրենց բիզնեսը վաճառել անգլիացիներին:

Առաջինը շուշեցի Առաքել Ծատուրի Ծատուրյանն էր՝ ազգասերը, բարերարը և ողբերգական ճակատագրի տեր մարդը: 1896թ. նա Բաքվի իր նավթահանքերը վաճառեց անգլիացիներին, որոնք 1,1 մլն. ֆունտ ստերլինգ հիմնական կապիտալով ստեղծեցին «Եվրոպական նավթարդյունաբերական ընկերությունը» (The European Petroleum Company, Ltd.): Ա. Ծատուրյանը 1897թ. Լոնդոնից 214 մղոն հեռավորության վրա գտնվող Չեսթեր քաղաքի Հավարդեն արվարձանի եկեղեցում պատրաստել տվեց Ս. Բարդուղիմեոսի և Ս. Գրիգոր Լոսավորչի զարդապակյա (վիտրաժ) պատկերները, 8000 ֆունտ ստերլինգ տրամադրեց ցեղասպանությունից փրկվածների:

Մեկ այլ դարաբաղցի՝ Գևորգ Հովհաննեսի Քալանթարյանը, 1898թ. անգլիացիներին վաճառեց Բաքվի Սաբունջի նավթադաշտի թիվ 68 տեղամասը՝ 3,043 սաժեն տարածքով, ինչի արդյունքում 50 հազար ֆունտ ստերլինգ հիմնական կապիտալով հիմնվեց «Քալանթարյանի (Բաքվի) նավթարդյունաբերական ընկերությունը» (Kalantaroff (Baku) Oil Company, Ltd):

Նույն թվականին Բաքվի իրենց նավթաբեր տեղամասերն անգլիացիներին վաճառեցին «Գ. Ա. Առափելյան եւ ընկ.»., «Բուդաղյան եղբայրներ» ու «Հակոբ և Հովակիմ Ադամյան եղբայրներ» ֆիրմաները, որոնց հիման վրա 1,4 մլն. ֆունտ ստերլինգ հիմնական

կապիտալով ստեղծվեց «Ռուսական նավթի Բաքվի ընկերությունը» (Baku Russian Petroleum Company, Ltd.):

1899թ. Չանգեզուրի իրենց պղնձահալ գործարաններն ու հանքերը վաճառեցին Ալ. Մելիք-Ազարյանցն ու Մութաֆյան եղբայրները, եւ ստեղծվեց «Անգլո-ռուսական պղնձալեռնարդյունաբերական սինդիկատը» (Anglo-Russian Copper Mining Syndicate, Ltd):

1902թ. դարաբաղցի Հովհաննես Գերասիմի Թումայանը վաճառեց Բաքվի երկու կերոսինային և մեկ ածխաթթվային գործարանները, և հիմնվեց «Հ.Գ. Թումայանի նավթարդյունաբերական ընկերությունը» (The I. G. Tumaieff Oil Company, Ltd.):

Կապիտալների փոխներթափանցումը, բնականաբար, հանգեցրեց մարդկանց վերաբնակեցումների, ֆիրմաների նախկին տերերը, նրանց հարազատներն ու բարեկամներից շատերը տեղափոխվեցին Անգլիա:

1910-ական թթ. Մանչեստրում բնակվում էր 650 հայ, Սաֆորդում՝ 150, Լիվերպուլում՝ 20, իսկ Լոնդոնում՝ 400 հոգի: Անգլահայ համայնքն իրենից ներկայացնում էր աշխարհի տարբեր ծագերից ժամանածների մի իսկական խառնարան: Առաջին խումբը արևմտահայերն էին՝ պոլսեցիներ, զնյուռնացիներ, թալասցիներ, խարբերդցիներ, եգիպտոսցիներ, զեյթունցիներ, մարաշցիներ, այնթապցիներ, վանեցիներ, մշեցիներ, կարնեցիներ և այլն: Երկրորդ խումբը պարսկահայերն էին՝ ջուղայեցիներ, թեհրանցիներ, թավրիզցիներ, բուշիրցիներ, ուրմիացիներ, որոնք Անգլիա էին եկել Կալկաթայից, Մադրասից, Մակասարից, Ռանգունից, Սինգապուրից, Ինդոնեզիայից և այլ վայրերից: Երրորդ խումբը արևելահայերն էին՝ երևանցիներ, դարաբաղցիներ, ալեքսանդրապոլցիներ, ախալցխացիներ, թիֆլիսցիներ, բաքվեցիներ և այլք: Այս խմբերն ունեին հոգեբանական, մտածելակերպային էական տարբերություններ, նրանք քաղաքակրթական, մշակութային զանազան իրողությունների կրող էին, և միմյանց միջև անհամապատասխանությունն ակնհայտ էր: Եվ սակայն ունեին մեկ ընդհանրություն՝ բոլորը նյութապես ապահով վիճակում էին և գտնվում էին ունեցվածքային զրեթե նույն հարթության վրա: Ահա այս երկու բաղադրյալների միաժամանակյա առկայությունն առանձնացնում էր անգլահայ համայնքին և որոշակի ինքնատիպություն հաղորդում նրա դիմապատկերին:

Պետք է ասել, որ արևմտահայերի և արևելահայերի հոգեբանական ու մտածելակերպային խզվածքն այնքան տեսանելի էր, որ

համայնքն ինքը գիտակցում ու պայքարում էր դրա դեմ. մասնավորապես, այդ անջրպետը հարթելուն էին ծառայում դեռևս 1879թ. Մանչեստրում հիմնված Երիտասարդաց ընկերությունը և 1896թ. Լոնդոնում ստեղծված Միացյալ ընկերությունը:

Սակայն վերահաս համազգային աղետը շատ բան փոխեց: 1914թ. նոյեմբերի 4-ին Թուրքիան պատերազմ հայտարարեց դաշնակից պետություններին: Մանչեստրում անմիջապես գումարվեց Ազգային ընդհանուր ժողով, կազմավորվեց հանձնաժողով՝ Ս. Մանուկյան, Յ. Գամպերյան, Տ. Իբլիքճյան, Գ. Ֆնտոլյան, Տ. Գալբակճյան, Ս. Յալտոզյան, Մ. Պաքրճյան, Լ. Արշավիր, Ե. Էպեյան, Բ. Խերպեկյան, Տ. Տովլեթյան, Մ. Սրապյան, Ա. Հակոբյան, Ա. Քեիյայան կազմով, որին հանձնվեց անգլահայ համայնքի շահերի պաշտպանությունը: Հանձնաժողովի շնորհիվ անգլիական կառավարությունը թրքահպատակ հայերին թշնամի չհամարեց և լիազորներ ճանաչեց՝ Լոնդոնի համար հնդկահայ գնդապետ Գրեգորիին, Մանչեստրի համար՝ Հովհաննես Գամպերյանին: Վերջինս վերին աստիճանի հետաքրքիր անձնավորություն էր:

Ծնվել էր 1870թ. Սիվրի Հիսարում: 1878թ. ընտանյոք տեղափոխվել էր Մարզվան, 1890թ. ավարտել «Անատոլիա» քոլեջը, ապա անցել առևտրի ասպարեզ՝ Սամսունում հիմնելով այլուրի արտադրության ընկերություն: Տեղափոխվել էր Մանչեստր և հիմնել առևտրական տուն: Հինգ տարի եղել էր Ազգային ընդհանուր ժողովի ատենադպիրը, ՀԲԸՄ Մանչեստրի մասնաճյուղի հիմնադիրներից: 1907թ. մտել էր մասոնների շարքը, իսկ 1914թ. ձեռնադրվել լիազոր: 1915թ. անգլիական կառավարությունում հայոց ներկայացուցիչն էր:

Հայոց ցեղասպանության ժամանակ անգլահայ համայնքը բողոքի հզոր ալիք բարձրացրեց, կազմակերպեց հանրահավաքներ, պաշտպանեց Հայոց դատը, քարոզչական նպատակներով հանգանակեց 5000 ֆունտ ստերլինգ և Լոնդոնում հիմնեց Armenian Bureau:

Քարոզչական աշխատանքում հատկապես աչքի ընկան Ավետուհի և Ներսես Պսակի Հակոբյանները: Եղբայրները ծնվել էին Նոր Զուղայում, առևտրական լայն գործունեություն ծավալել ճավայում, ապա տեղափոխվել Լոնդոն: Ա. Հակոբյանը Լոնդոնի «Հայոց միացյալ ընկերության» փոխնախագահն էր, պատվավոր գանձապետը և գրեց «Armenia and the War» («Հայաստանը և պատերազմը») գիրքը,

որով պաշտպանեց Հայ Դատը: Իսկ Ն. Հակոբյանը 1913-1920թթ. ֆինանսավորեց «Ararat» ամսագրի հրատարակումը:

Համեմատաբար փոքրաթիվ անգլահայ համայնքը էական նյութական օժանդակություն ցուցաբերեց եղեռնից փրկվածներին: Հանգանակվեց շուրջ 150 հազար ֆունտ ստերլինգ, որից 6000-ը տրամադրեցին Կովկասում ապաստանածներին: Մանչեստրում հիմնեցին Հայկական հիմնադրամ, 8000 ֆունտ հատկացրեցին ընչազուրկներին, 1500 ֆունտ՝ որբերին, 2000-ական ֆունտ՝ Կիլիկիայի ու Երևանի հայոց զորաբանակներին, 50 հազար ֆունտ՝ զորավար Անդրանիկի հիմնադրամին:

1920-ական թվականներից համայնքի համար սկսվեց նոր վերապրումի փուլ: Ներգաղթողների հիմնականում նավթաբիզնեսի ներկայացուցիչների, գորգի ու մորթի-մուշտակեղենի վաճառականների ազգականների ու մտերիմների, շնորհիվ անգլահայերի թիվը հասավ 2000-ի, ընդ որում, լոնդոնաբնակներինը՝ 800 հոգու: Այս ժամանակից էր նաև, որ համայնքի առաջնորդի ուղղակի և անուղղակի պատասխանատվությունն անցավ հռչակավոր Գալուստ Գյուլբենկյանին, որը 1922թ. 21.500 ֆունտ ստերլինգ գումարով կառուցեց Ս. Սարգիս հայոց եկեղեցին:

Ներկայացնելով անգլահայ համայնքի ծագման ու զարգացման, հայ-անգլիական դարավոր փոխհարաբերությունների համառոտ պատմությունը, մենք կարող ենք հանգել եզրակացության, որ համայնքի առաջացման բուն պատճառը առևտրատնտեսական գործոնն էր: Իսկ գաղթավայրի կազմակերպվածության համար էական նշանակություն ունեցան դժվարությունները հաղթահարելու ձգտումը, միասնական ու համախուժ գործելու կամքի դրսևորումը:

Սա է անգլահայ համայնքի առանձնահատկությունը ի շարս սփյուռքի այլ գաղթօջախների:

ԱՄՆ
(XVIIդ. կես-XXդ. առաջին քառորդ)

Գրքերը կրում են ժամանակի կնիքը, ենթարկվում դրա փորձ-
ությանը եւ մարդկանց նման ունեն հնքնություն ճակատագիր:
Հայաստանի Ազգային գրադարանում պահպանվում են գրքեր,
որոնց անվանում են «քաղբանտարկյալներ» և որոնց խորհրդային
իշխանությունը քաղաքական անբարեհուսության, գաղափարա-
կան վտանգ պարունակելու պատրվակով բանտել էր «փակ ֆոնդ»
կոչված մեմախցում: Նման մի ազատագրյալ գիրք էր 1952թ. Փա-
րիզում լույս տեսած «Ակն և ակնցիք» ժողովածուն, որի առաջին
ընթերցողը դառնալու բախտ ինձ վիճակվեց: Այդտեղ մի անակն-
կալ կար. գիրքը խորհրդային Հայաստան ուղարկած մարդը՝
Գրիգոր Մ. Գալուստյանը, գրքի շապկադարձին մեկ էջ ձեռագիր էր
ստանձել, որտեղ հիացական արտահայտություններով հորդորում
էր ընթերցել իր ծննդավայրի մասին պատմող այդ ժողովածուն:
Սակայն անակնկալը դրանով չավարտվեց, գրքի վերջում նա
թողել էր իր 12 էջանոց ձեռագիրը... Դա ցեղասպանություն վեր-
ապրածի վկայություն էր, վավերագրի արժեք ունեցող մի հուզիչ
փաստաթուղթ, ուր նա պատմում էր, թե ինչպես 1915թ. եղեռնի
ժամանակ հորն սպանում են թուրքերը, ինքը թողնում է մորը,
քույրերին, հարազատ Ակնը ու երեք տարի պատսպարվում մի
քուրդ բեկի մոտ: 1920թ. նրան հաջողվում է մոր ու քույրերի հետ
արտագաղթել ԱՄՆ և գրում է. «Ատրճանակը, որ ես միշտ իմ մօտս
ունեի, մինչև 1920, երբ Ամերիկա հասայ և տեսայ Ազատութեան
արձանը Նիւ-Եօրքի առջև, խաչակնքեցի ու նետեցի զայն համ-
բուրելով New York-ի նաւամատույցի ջուրերուն մէջ: Պէտք չունեի
այլևս անոր, որովհետև Ազատ Երկիրի մը մէջ պիտի ապրեի»:

Սրանք խորհրդանշական խոսքեր են:

Հայերն Ամերիկան «նվաճել» են XVII դարում: ԱՄՆ-ում հայտն-
ված առաջին հայը եղել է Հովհաննես Մարտիրոսյանը կամ Ջոն
Մարտինը: 1618թ. Վիրջինիա ներգաղթածների մեջ նա գրանցվել է
որպես Լոնդոնի Ջեյմս-թաուն թաղամասի անդամ եւ նրան տրվել է
95 ակր¹ հողատարածք: Ընդ որում, գրանցման մեջ նշվել է
ազգային պատկանելությունը՝ John Martin the Armenian:

¹ 1 ակրը = 4060 քառ.մետրի:

1650թ. Վիրջինիայի կառավարիչն էր Էդուարդ Դիգսը՝ զավակը
սրբ Դադլի Դիգսի, որը մի որոշ ժամանակ եղել էր Ռուսաստանում
Անգլիայի դեսպանը: Էդուարդը հավանաբար այս ընթացքում է
շփվել հայերի՝ մասնավորապես նորջուղայեցի վաճառականների
հետ, որոնք պարսկական հում մետաքսի առևտրի մենատերերն
էին և ապագա եռանդուն առևտրատնտեսական գործունեության
առաջին քայլերն էին կատարում Ռուսաստանում: Է. Դիգսը ցան-
կանում էր Վիրջինիայում հիմք դնել շերամաբուծությանը և մետ-
աքսի արտադրությանը, Անգլիայից պարբերաբար շերամի սերմ
էր ստանում, սակայն արդյունքի չէր հասնում՝ համապատասխան
փորձառության և ունակությունների տեր մարդիկ չկային: Դա
պատճառ դարձավ, որ նա սեփական ծախքով Վիրջինիա բերել
տա երկու հայի: Մեկի անունը չի պահպանվել, իսկ մյուսի անունը
Գևորգ էր¹: Ենթադրաբար, այդ հայերը Պարսկաստանից էին: Սրա
օգտին է խոսում այն փաստը, որ արևմտահայ աղբյուրներում
նրանց մասին որևէ հիշատակություն չկա, այնինչ Կոստանդ Ջու-
ղայեցին 1683թ. գրած իր նշանավոր «Աշխարհաժողովում», ուր
թվարկում է նորջուղայեցիների այցելած երկրները, հիշատակում է
նաև «յեմկի դունյան»՝ «յանկիների աշխարհը», որն Ամերիկան է:

Ի վերջո, արտադրվեց ամերիկյան առաջին մետաքսը, և դրա-
նում, անկասկած, իրենց ներդրումն ունեցան հայերը: Սակայն
Վիրջինիայում լայն թափ ստացավ ծխախոտի մշակությունը: Տես-
նելով նման զարգացում, հայ շերամաբույծները, բնականաբար,
մտադրվեցին վերադառնալ հայրենիք, բայց նահանգի ծերակույ-
տը շատ էր ցանկանում, որ նրանք մնան, շարունակեն իրենց
գործը, և հայ Ջորջին Գևորգին, սիրաշահելու նպատակով անգամ
նվիրվում է 4000 ֆունտ ծխախոտ՝ առևտրով զբաղվելու համար²:

Առաջին այս ծանոթությունից հետո հայ-ամերիկյան փոխա-
դարձ շփումներում տիրում է ավելի քան մեկուկես դարյա դադար,
որն ունի մի քանի պատճառ: Նախ, բաժան-բաժան եղած հայոց
աշխարհի արևմտյան հատվածը գտնվում էր թուրքական, իսկ
արևելյանը՝ պարսկական լծի տակ, և մենք հայրենիքում զբաղված
էինք հավաքական գոյապահպանության խնդիր լուծելով:

¹ Edward Eggiston. The Begginers of a Nation. New York, 1897, p. 78.

² Bruce Philip Alexander. Economic History of Verginia in the 17th Century. V. 1, p.,
365, 368.

Երկրորդ պատճառը տարածության հեռավորությունն էր, ինչը հնարավորություն չընձեռեց ձևավորելու առևտրատնտեսական ներկայություն, բացի այդ, Ամերիկյան ինքը լինելով նոր գոյացություն՝ ձևավորման ու կայացման փուլ էր գտնվում:

Արդյունքում, ի տարբերություն եվրոպական, ասիական, աֆրիկյան ի սկզբանե առևտրատնտեսական համայնքերի, ամերիկահայ գաղթօջախն ունեցավ ծագման այլ՝ ոչ տիպական դրդապատճառներ և զարգացման քիչ այլ օրինաչափություններ:

XIX դ. առաջին տասնամյակում Արևելքում քարոզչական լայն գործունեություն է սկսում ծավալել ամերիկյան բողոքական եկեղեցին՝ նպատակ ունենալով ծանոթացնելու Նոր աշխարհին և քրիստոնեական իրենց դավանանքին: Արդեն 1818-1822թթ. Երուսաղեմում հանդիպում են հայն ու բողոքական միսիոները, տեղի է ունենում կրոնական հաղորդակցություն, որն էլ հիմք է դնում հայ-ամերիկյան ընդհատված փոխհարաբերությունների վերսկսմանը: Բեքեք գյուղում Ղամբար Աստիկի տանը բացվում է բողոքական վարժարան, և շուտով այդպիսի հաստատություններ հիմնվում են բազմաթիվ հայաբնակ վայրերում՝ սկիզբ դնելով հայ բողոքականության ի հայտ գալուն:

Նոր ժամանակների առաջին հայը, որ հայտնվում է ամերիկյան հողի վրա, 16-ամյա պոլսեցի Խաչատուր Ոսկանյանն էր: 1834թ. այս պատանին ամերիկյան միսիոներների հովանավորությամբ մեկնում է Նյու Յորք և վեց տարի կրթություն ստանում: Այդ տարիներին ձևավորվում է նրա բնավորությունը, խառնվածքը. ապրելով ազատախոհության, միանգամայն այլ բարքերի պայմաններում, նա, ըստ էության, ձեռք է բերում ամերիկացու հատկանիշներ՝ լրջությունն ու համարձակությունը զուգակցելով զարմանալի թեթևամտության հետ: Այսպես, 1840թ. վերադառնալով Կ. Պոլիս՝ նա հիմնում է «Ազդարար Բիւզանդեան» թերթը և առաջին բանը, որ անում է, պոլսահայության իրական առաջնորդներին և Օսմանյան կայսրության ամենաակնառու դեմքերին՝ հայ ամիրաներին, խստորեն քննադատելն է լինում: Դա պատճառ է դառնում, որ հանդեսը տեղնուտեղը փակվի:

1854թ. նա ստիպված կրկին բռնում է ԱՄՆ-ի ճամփան: Նավի վրա պատահաբար ծանոթանում է «Նյու Յորք հերալդ» թերթի տնօրեն-խմբագիր Ջեյմս Գորդոն Բենեթի հետ և վերջինիս զարմացնում իր գիտելիքներով, անգլերենից բացի եվրոպական մի

քանի այլ լեզուների իմացությամբ: Արդյունքը լինում է այն, որ Բենեթը նրան առաջարկում է աշխատակցել թերթին: Նա եռանդուն գործունեություն է ծավալում, «Նյու Յորք հերալդում» տպագրում է բազմաթիվ հոդվածներ Արևելքի և հայերի մասին՝ հային անվանելով Փոքր Ասիայի յանկի: Խիստ քննադատում է նա բողոքական միսիոներներին, որոնք մեր ժողովրդին ներկայացնում էին որպես կիսավայրենի և անկրոն ազգություն: Միաժամանակ «Յայու տղա» կեղծանվամբ հոդվածներ է տպագրում Կ. Պոլսի «Մասիս»-ում՝ ներկայացնելով Ամերիկյան և ամերիկյան ապրելակերպը: Երկու անգամ վերադառնում է Կ. Պոլիս (ընդ որում, մեկ անգամ՝ ամուսնանալու նպատակով), ապա ընդմիջտ հաստատվում է ԱՄՆ-ում: Աշխատում է Նյու Յորքի մաքսատան գրագիր, Կոլումբիա համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետի գրքապահ ու շենքի պահակ, որոշ ժամանակ՝ Թուրքիայի հյուպատոս, ապա ձեռք բերելով անվանի լրագրողի համբավ՝ դառնում Նյու Յորքի Մամլո ակումբի (Press Club) նախագահ...

Խ. Ռսկանյանը հղանում է նաև մի գաղափար, որը նրա մահվանից (1900թ.) հետո դեռ երկար ժամանակ շարունակում է գոյատևել: Նա արևմտահայ Թոփհանեյանի և արևելահայ Մանգասարյանի հետ կազմում է մի ծրագիր, ըստ որի ԱՄՆ-ում պիտի հիմնվեր մի հայկական քաղաք և կոչվեր «Նոր Անի»: Արևելքից արեւմուտք ձգվող սթրիթները պիտի կոչվեին Վան, Մուշ, Ջեյթուն, Կարին և այլն, իսկ հյուսիսից հարավ ձգվող ավենյուները՝ իրենց և այլ ներգաղթողների ազգանուններով: Յետաքրքիր է, որ քաղաքում պիտի լիներ եկեղեցի, հանրային զբոսայգի, դպրոց, թատրոն և... թուրքական բաղնիք:

Խ. Ռսկանյանն իր գործունեությամբ, լրագրային քարոզչությամբ դարձավ այն դրդիչ ուժը, որն այլ հայերի ևս մղեց բախտ որոնելու Ամերիկայում: Եվ այստեղ մենք առնչվում ենք արտագաղթի էության ու մեխանիզմի հետ: Յայն արտագաղթել է տարբեր դրդապատճառներով: Եթե հին ժամանակներում նա, որպես հնագույն ժողովրդի ներկայացուցիչ, աշխարհաճանաչողության և միջազգային առևտրական կապեր հաստատելու բնատուր ձգտման էր հագուրդ տալիս, ապա կորցնելով պետականությունը՝ ենթարկվում է ազգային, քաղաքական, կրոնական, տնտեսական բռնաճնշումների և մշտապես ստիպված լինում ապահով գոյատևման հանգրվաններ որոնել: Ընդ որում, ձևավորվում է ազգային

հոգեբանության մի առանձնահատկություն ևս. զարմանալի դյուրահավատություն դրսևորելով իր նկատմամբ ցուցաբերված բարությանը կամ նույնիսկ բարի խոսքերին ու խոստումներին, նա արտագաղթելու հարցում բացարձակ կասկածամտությամբ է վերաբերվում օտարներին: Բոլոր ժամանակներում արտագաղթի պատրաստվելիս հայի համար վճռորոշ են եղել հայրենակցի հավաստիացումը և ապրելակերպը: Ահա թե ինչու հաջատուր Ոսկանյանի քարոզչությունն իսկույն սկսեց արդյունք տալ: Եվ պատահական չէ, որ ամերիկահայության առաջին սերունդը բաղկացած էր նրա համերկրացի պոլսեցիներից. մի կողմից՝ բնական ձգտում կար փրկվելու Օսմանյան կայսրության ճիրաններից, մյուս կողմից՝ աչքի առաջ էր հայրենակցի օրինակը:

Արտագաղթողների սոցիալական կազմը բավականին խայտաբղետ էր: Այսպես, եթե երկրորդ հայը՝ Սենեքերիմ Տեր-Մինասյանը, 1837թ. ավարտեց Փրինսթոնի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետը և դարձավ ամերիկահայ առաջին բժիշկը, ապա երրորդը՝ միսիոներ Դուայթի սպասավոր Թադևոսյանը, որն սկզբում «վիթխարի» աշխատավարձ էր ստանում՝ ամսական կես դոլար, անգլերեն սովորելուց հետո 1841թ. սկսեց զբաղվել ռահաթ լոխումի (ֆիք փեսո՝ թզի խմոր) պատրաստմամբ, երկար տարիների ընթացքում մեծ հարստություն դիզեց, բայց հանդուգն ձեռնարկների մեջ մտավ և ամեն ինչ կորցրեց:

Եթե 1843թ. խարբերդից Նյու Յորք եկած Քրիստափոր Սերոբյանը մի քանի տարի սպասավորություն արեց, եղավ ախոռապան ու ձիաբույժ, ավարտեց Յելի համալսարանը ու դարձավ ճանաչված քիմիկոս, ապա հայտնի է մի հայ, որ երեք տարի ապրեց մորմոնների մոտ ու ևս մեկը, որ դարձել էր կովբոյ:

Ամերիկահայ համայնքի այս առաջին՝ 1834-1867թթ. շրջանը սաղմնավորման փուլ էր, և գաղթականություն չէր՝ հասկացության դասական իմաստով, դրանք 50-60 ուսանողներ, արհեստավորներ և վաճառականներ էին, որոնց զգալի մասը վերադարձավ հայրենիք՝ Արևմտյան Հայաստան: Ընդ որում, եթե առաջին արտագաղթողները պոլսեցիներ էին, ապա 1853-1854թթ.-ից, երբ բողոքականությունը տարածվեց Թուրքիայի նահանգներում, ԱՄՆ սկսեցին մեկնել նաև գավառաբնակները, որոնց մեջ թվային գերակշռություն էին կազմում խարբերդիները:

Երկրորդ շրջանը՝ 1867-1896թթ., կարելի է բնորոշել որպես ինքնահաստատման փուլ, և դա, թերևս, ամենաբարդն էր: Հարկ է հաշվի առնել այն իրողությունը, որ ԱՄՆ-ն ինքը կազմավորման և զարգացման փուլում էր, և հայերը լիուլի կրում էին բոլոր դժվարությունները, մասնակցում երկրի կայացմանը: ԱՄՆ-ը ներկայացնում էր վիթխարածավալ մի տարածք, որն անհրաժեշտ էր յուրացնել, իսկ դրա համար աշխատուժ էր պահանջվում: Եվրոպայից, Աֆրիկայից, Ասիայից ժամանողները գերհագեցրեցին աշխատանքի շուկան, և աշխատուժի էժանությամբ այլոց համար մրցակցային վտանգ էին ներկայացնում հայերը, որոնք տարագրվելով աղքատ ու հետամնաց Թուրքիայից, միայն մեկ նպատակ ունեին՝ ապրուստի նվազագույն միջոցներ հայթայթել և նյութապես օժանդակել բնօրրանում մնացած իրենց հարազատներին: Անգամ կենցաղային իմաստով հայերը լուրջ նեղություններ էին կրում, բավական է ասել, որ թուխ մաշկի, սև աչք-ունքի պատճառով դիտվում էին որպես սևամորթներ, և ապրելու իրենց իրավունքը, հատկապես «բնիկների»՝ իռլանդացիների հետ, երբեմն ստիպված էին լինում պաշտպանել պարզունակ ծեծկռտուքի միջոցով: Սակայն դարերով կուտակված գենետիկական աշխատասիրությունը, դժվարությունները հաղթահարելու, զրկանքներին դիմակայելու անկոտրում կամքը և ձեռներեցության ոգին այստեղ էլ բարեբեր ազդեցություն ունեցան. եթե մինչև 1875-ական թթ. նրանք հիմնականում ապրում էին Նյու Յորքում ու շրջակայքում, ապա աստիճանաբար յուրացնելով լեզուն, ծանոթանալով նոր բարքերին ու թվապես ավելանալով՝ սկսեցին սփռվել երկրի նահանգներով:

1880-ական թթ. հիմնվում են Մասաչուսեթսի նահանգի Բոստոն և Ուորչեսթեր (Ուստր) քաղաքների համայնքները: Ուշագրավ է հատկապես վերջինիս պատմությունը: Առաջին հայ տարագրյալը եղել է ոմն բիթլիսցի Կարապետ, որը 1867թ. եղել է ամերիկյան միսիոների սպասավոր, ապա բանվորություն արել American Steel Write Trust երկաթաթելի գործարանում: Նրա նամակ-հորդորներից Ուստր են գալիս խնուսի Չեվիրմե գյուղից Հովի. Յազճյանը և մշեցի Հովի. Փոթիկյանը: 1880թ. այստեղ արդեն կային մեկ տասնյակ հայեր, որոնց թվում էր և կարպետի գործարանատեր, պոլսեցի Թովմաս Նշանյանը (սրա եղբայր Օննիկ Նշանյանը 1910-ական թթ. Սան Դիեգոյում դարձավ միլիոնատեր): 1888թ., երբ Ուստրի հայոց թիվը հասնում է մի քանի հարյուր հոգու (ամբողջ ամերիկա-

հայոց թիվը 1200 էր), ստեղծվում է «Կաճառ հայկական» առաջին կազմակերպությունը՝ 70 անդամով, որի եռանդուն մասնակցությամբ և ամերիկահայոց կամավոր ու բազմերախտ հոգևոր առաջնորդ Յոզեֆ Ժ. Վրոյ. Սարաջյանի ջանքերով կազմավորվում է առաջին հոգաբարձությունը: Հիմնական նպատակ է դառնում եկեղեցի կառուցելու համար 5200 ոտնաչափ հողատարածքի գնումը, որի արժեքն էր 1275 դոլար¹: Փող հայթայթելու նպատակով «Կաճառի» ատենապետ Միքայել Թովհանեյանը՝ Խ. Ոսկանյանի գաղափարակիցը, մեկնում է Մանչեստր, Լոնդոն, Փարիզ և հանգանակում 830 դոլար: Ի վերջո, 25 քաղաքների հայերի դրամահավաքի և նյույորքաբնակ խոշոր գորգավաճառ Հովհ. Թավչանճյանի ու փաստաբան Գյուլբենկ Գյուլբենկյանի նվիրատվությունների շնորհիվ 9460 դոլարով 1890թ. կառուցվում է Ս. Փրկիչ եկեղեցին (որը, չգիտես ինչու համարվում է ամերիկահայության առաջին եկեղեցին, չնայած նույն թվականին Ֆրեզնոյում արդեն գործում էր Ս. Երրորդություն փայտաշեն եկեղեցին):

Արևելքին զուգընթաց, հայերն սկսեցին եռանդորեն «նվաճել» նաև երկրի արևմուտքը՝ Կալիֆորնիան: Ի տարբերություն օրավուր արդյունաբերապես զարգացող, բնապահպանական տեսակետից վնասակար, խստաշունչ ձմեռներ ունեցող արևելքի, ԱՄՆ-ի արևմուտքը բնակլիմայական պայմաններով հայերին հարմար էր, նման էր իրենց բնօրրանին, ապրելու բնական միջավայրին և կարելի էր զբաղվել գործունեության ավանդական տեսակներով՝ երկրագործությամբ, այգեգործությամբ, պտղաբուծությամբ:

Արևմուտքում հայտնված առաջին հայերը եղել են 1880թ. Ֆրեզնոյում բնակություն հաստատած մարզվանցի եղբայրներ Հակոբ և Կարապետ Սերոբյանները, որոնք զբաղվում էին պտղավաճառությամբ: Երկու տարի անց նրանց հորդորներով Ուստրից տեղափոխվեցին մյուս եղբայրները՝ Սիմեոնը, Գևորգը, Հովհաննեսը, ինչպես նաև մի քանի այլ հայրենակիցներ: Հակոբ Սերոբյանն առաջինն էր, ով կալվածք գնելով՝ դարձավ հողի սեփականատեր:

1883թ. Արևմտյան Հայաստանից ներգաղթում է 60 հոգի, իսկ նյույորքաբնակ մշեցի Մելքոն Մարգարյանն իր ձեռքով կառուցում է առաջին սեփական տունը:

¹ Այս գումարի մասին պատկերացում կազմելու համար ասենք, որ Հ. Ժ. Վրոյ Սարաջյանի տարեկան ռոճիկը 500 դոլար էր:

1897թ. այստեղ արդեն բնակվում էր 329 հայ, որոնք ունեին 1800 ակր սեփական հող, իսկ հավաքական նյութական կարողությունը կազմում էր 150-200 հազար դոլար: Կցանկանայինք առանձնակի ուշադրություն հրավիրել այս իրողության վրա. հայը, զրկված լինելով իր հայրենիքում սեփական հողին տեր կանգնելու իրավունքից՝ օտար ափում դառնում էր հողի սեփականատեր...

Լոս Անջելեսի մերձակայքում գտնվող Սան Բեռնարդինո բնակավայրում հաստատված առաջին հայերը եղել են խարբերոցի Դավիթ, Գասպար և Մովսես Թաշճյան եղբայրները, որոնք 1890թ. այստեղ են գալիս Վերմոնտից և զբաղվում գերեզմանաքարեր պատրաստելով, ինչպես նաև հողի ու կալվածքների առևտրով:

Սան Ֆրանցիսկոյում հատնված առաջին հայը եղել է այն նույն մշեցի Ս. Մարգարյանը, որը 1883թ. մի քանի ամիս այստեղ ապրելուց հետո տեղափոխվում է Ֆրեզնո, իսկ առաջինը բնակություն է հաստատում պոլսեցի Մանուկ Մանուկյանը:

1880-1890թթ. հայկական համայնքներ են սաղմնավորվում նաև Ռոդ Այլենդ նահանգի Ուոնսաքեթ, Փոնթաքեթ-Սենթրալ Ֆոլս, Յուտայի նահանգի Սոլթ Լեյք Սիթի, Վաշինգտոնի նահանգի Սիեթլ, Քոննեքթիկուտի նահանգի Բրիջփորթ, Հարթֆորդ, Նյու Բրիքան, Մասաչուսեթսի նահանգի Լոուրենս, Լոուել, Հեյվերհիլ, Նյու Ջերսի նահանգի Փաթերսոն, Վիսկոնսինի նահանգի Ռեյսին քաղաքներում և այլ բնակավայրերում: Այսպիսով, աստիճանաբար ստեղծվեց մի կենսամիջավայր, հիմք դրվեց մի հանգրվանի, որն ապագայում պիտի պատսպարեր սպանդից փրկված հայության ստվար զանգվածներին:

1895-1896թթ. Համիդի կազմակերպած ջարդերը պատճառ եղավ ամերիկահայության թվի ավելացմանը, որով սկսվեց երրորդ 1897-1915թթ. շրջանը: Ըստ ԱՄՆ-ի ներգաղթի դեպարտամենտի պաշտոնական տվյալների, 1900-1910թթ. երկիր ներգաղթեց 25.824 հայ, բացարձակ մեծամասնությամբ Թուրքիայից: Այսպես, եթե 1890թ. Փրովիդենսում կար ընդամենը 35 հայ, ապա 1897թ.՝ 500, 1902թ.՝ 1350, իսկ 1910թ.՝ 2500: Եթե 1890թ. Ֆրեզնոյում կար 165 հայ, 1897թ.՝ 329, ապա 1910թ. Արևմտյան Հայաստանի 76 բնակավայրերից գաղթել և այդտեղ հաստատվել էին 2326 հոգի:

Հայոց թվի կտրուկ աճը պատճառ դարձավ ամերիկյան այլ քաղաքներում նոր գաղթօջախների ստեղծման: Այդպիսիք էին Միչիգանի նահանգի Դետրոյտը, Վիսկոնսինի նահանգի Սաուս

Միլուոկին, Նյու Յորքի նահանգի Սիրակուզը, Նյու Ջերսի նահանգի Յունիոն Սիթին, Մասաչուսեթսի նահանգի Ուոթերթաունը և այլ բնակավայրեր:

Ուշագրավ, գրեթե նովելային պատմություն ունի Ֆրեզնոյից 42 մղոն¹ հեռավորության վրա գտնվող Եդեմ (Yetter) քաղաքի գաղթօջախի հիմնումը: Սա ԱՄՆ-ի միակ հայանուն բնակավայրն էր: Նախկին անվանումը Լուուել էր, որտեղ ապրում էին 5 ամերիկացիներ, երբ 1901թ. Մալաթիայից տարագրվում է Գաբրիել Բադդոյանը: Նա բնակություն է հաստատում քաղաքի արևելյան մասում, գնում 40 ակր հող և դառնում առաջին այգի տնկողը: 1902-1903թթ. այստեղ են տեղափոխվում Ֆրեզնոյից՝ Ջ. Ժոզեֆյանը, Բոստոնից՝ Ն. Իսպենճյանը և Մ. Թոգմանյանը, ապա՝ պատվելի Յ. Ճենանյանը, Յովի. Թայանը, Ն. Արամյանը, Յ. և Գ. Ասլանյանները: Մի քանի տարվա ընթացքում հայեր են ներգաղթում Ադանայից, Մարաշից, Ջեթրունից, Էվերեկից, Ուրֆայից, Չոնագլուից, Չնքուշից, Խարբերդից և Արևմտյան Հայաստանի այլ վայրերից: Նրանք հողատարածքներ են գնում, այգիներ, պարտեզներ տնկում և անապատը վերածում ծաղկաստանի: Շուտով քաղաքը վերածվում է գրեթե բացառապես հայերով բնակեցված մի վայրի, և բնակիչների խնդրանքին անսալով՝ ամերիկյան կառավարությունը քաղաքը վերանվանում է Եդեմ: Քաղաքում կար մեկ լուսավորչական (Ս. Աստվածածին, օծվել է 1911թ.) և մեկ բողոքական եկեղեցի, իսկ 1917թ. այստեղ ապրում էր 800 հայ:

Կալիֆորնիայում հայերի տնտեսական հաջողությունները, նյութական ձեռքբերումներն այնքան ակնառու էին, որ 1900-1902թթ. Ճենանյանը, Սանդիկյանը և այլք, վերակենդանացնելով Ոսկանյանի, Թոփիանելյանի և Մանգասարյանի երբեմնի գաղափարը, հողվածներով ու քարոզներով ամերիկահայությանը կոչ են անում թողնել բանվորությունը, տեղափոխվել Ֆրեզնո և ստեղծել ... Ամերիկյան Հայաստան:

1915թ. Հայոց Ցեղասպանությունից հետո ամերիկահայության կյանքում սկսվեց նոր շրջան՝ կորցրած հայրենիքի մորմոքի, գոյապահպանության, արդար պահանջատիրության ժամանակը:

Վերևում արդեն նշեցինք, որ, ի տարբերություն այլ համայնքների, ամերիկահայ գաղութի ծագումն ու զարգացումն ունի իր

¹ 1 մղոնը = 1,609 կմ:

անձնահատկությունները: Եթե ավելի հին համայնքները (Հնդկաստան և Հնդկաչինի երկրներ, Եգիպտոս, Եվրոպա, Ռուսաստան և այլն) հիմնում էին պրոֆեսիոնալ վաճառականները՝ բացառիկ օգտաբերության համար հաճախ արժանանալով հարկային ու մաքսային արտոնությունների, ապա հեշտ է նկատել, որ ԱՄՆ տարագրվողների մեծ մասը, որպես կանոն, հալածյալներ էին, որոնք դրամագլուխ ու վաճառականական հմտություններ չունեին: Սակայն արագորեն ըմբռնելով երկրի ընդհանուր դրվածքը (որը պարզունակ կերպով կարելի է այսպես բնութագրել՝ ենթարկվել օրենքներին և այդ սահմաններում գործել ազատորեն), պարզելով խաղի կանոնները և վստահություն ունենալով դրանց անխախտության նկատմամբ, նրանց մեջ արթնացավ ձեռներեցության, աչքաբացության, ստեղծարարության դարերով ձևավորված գենը, որը զուգակցվելով ֆանտաստիկ աշխատասիրության հետ՝ հանգեցրեց բացառիկ արդյունքների:

ԱՄՆ-ում հայոց առևտրատնտեսական ներկայությունն սկսվում է հենց առաջին շրջանից (1834-1867թթ.): Առաջին վաճառականը պոլսեցի Սարգիս Մինասյանն էր, որն ուսանել էր Բեբեքի Սայրուս Համլինի ամերիկյան վարժարանում, ապա 1848թ. մեկնել ԱՄՆ, բնակվել նախ Նեշուայում, հետո՝ Բրուքլինում և երկար տարիներ ամերիկյան ապրանքներ արտահանել Թուրքիա: Լինելով խորապես ազգասեր մարդ՝ նա վիթխարի օժանդակություն է ցուցաբերել հայոց եկեղեցիների կառուցմանը և հայ երեխաների կրթությանը. 1856-1866թթ. իր տարեկան եկամտի կեսը, իսկ դրանից հետո մինչ ի մահ (1905թ., Նյու Յորք)՝ մեկ երրորդը նվիրաբերել է զանազան ազգանպաստ ձեռնարկների:

Նրան հաջորդում են զմյուռնացի Սարգիս Փափազյանը (Թրոյում զբաղվել է առևտրով և մեծ հաջողությունների հասել), տիգրանակերտցի Ասլան Սահակյանը (1862թ. Ֆիլադելֆիայում եղել է վաճառական ու կալվածատեր. 85 հազար դոլար է կտակել ազգային բարեգործության համար), մարաշցի Հակոբ և Հարություն Իսկյան եղբայրները (մեկը Ջերսի Սիթի Հայցում, մյուսը Նյու Յորքում 1867թ. հիմնել են գորգի արտադրություն), մեզ արդեն հայտնի մշեցի Մելքոն Մարգարյանը (նախ եղել է վաճառական, ապա՝ 1871թ. Նյու Յորքում հիմնել է կարպետի գործարան, որի սենյակներից մի քանիսը նորեկ հայրենակիցների համար անհատույց վերածել էր հյուրանոցի):

Երկրորդ (1867-1896թթ.) և երրորդ (1896-1915թթ.) շրջաններում, քանակային ավելացմանը զուգընթաց, աճում է նաև ձեռնարկատիրական գործունեությանը զբաղվողների թիվը:

1878թ. Փրովիդենսում (Ռոդ Այլենդի նահանգ) բնակություն են հաստատում և խանութներ բացում Տ.Խոհարարյանը, Ա.Մավյանը, Ղ.Ղազարյանը, Յ.Պապոյանը, Վ. Սարգսյանը, Մ. Էվարյանը, Սողիկյան եղբայրները և այլք: 1894թ. այստեղ հիմնվում է առաջին համայնքային կառույցներից մեկը՝ «Ազգային տնտեսական միությունը», որի նպատակն էր նպաստել հայոց տնտեսական, մտավոր ու ֆիզիկական զարգացմանը: 1910թ. Փրովիդենսի 2500 հոգանոց գաղթօջախում կար շուրջ 150 մանրավաճառ, 10 գործարանատեր (5-30 բանվորով) և 40 կալվածատեր (միայն անշարժ գույքի արժեքը կազմում էր 92.680 դոլար):

Նույն նահանգի Նյու Փորթ քաղաքում խարբերոցի Պետրոս և Յովհաննես Գազանձյան եղբայրները 1884թ. հիմնում են առաջին ամերիկահայ առևտրային ընկերությունը, որն զբաղվում էր գորգերի և արևելյան ասեղնագործ իրերի վաճառքով: Ընկերությունը փակվում է 1893թ., երբ եղբայրները վերադառնում են հայրենիք, բայց 1896թ. Համիդի կոտորածների ժամանակ նրանք վերադառնում են ԱՄՆ և մեկը՝ Նյու Փորթում, մյուսը՝ Նյու Յորքում, զգալի հաջողությունների հասնում բիզնեսում:

Նահանգի Փոնթաքեթ-Սենթրալ Ֆոլս քաղաքում բնակություն հաստատած (1891թ.) առաջին հայը եղել է սուրսուրցի Գ. Յաղուայանը, որը նպարեղենի ու հրուշակեղենի խանութ է բացել Միլ սթրիթում: Ուոնսաքեթ քաղաքում 1910թ. կար 120 հայ, որոնցից 13-ը պտղավաճառ էին, 4-ը՝ նպարավաճառ, մեկը՝ մսավաճառ, մեկը՝ կաթնավաճառ: 1913թ. նահանգի ամենաուսուկող հայերն էին կալվածատեր Յ. Պոյաճյանը (30.000 դոլար կարողությամբ), նպարավաճառ Ն. և Գ. Տեմիրճյան եղբայրները (20.000 դոլար) և 100 ակր հողի սեփականատեր Խ. Պոզոյանը (10.000 դոլար):

Ի տարբերություն արևելյան ափի, ուր հայոց բիզնեսը հիմնականում առևտրաարդյունաբերական էր, արևմուտքում Կալիֆորնիայում, հայերի տնտեսական հաջողությունների հենքը հողի սեփականությունն էր ու գյուղատնտեսությունը: 1913թ. Ֆրեզնոյում 2326 հայեր (ի դեպ, այս թվի մեջ մտնում են նաև կանայք ու երեխաները) տիրում էին 12.816 ակր հողատարածքի և արտադրում տեղական չամիչի $1/5$ -ը: Եղեմի 300 հայերի պատկանում էր

հողի $1/5$ -ը (2574 ակր): 1902թ. Կարապետյան եղբայրների հիմնած Թուլարա քաղաքի համայնքում 1911թ. կար 70 հայ (62-ը՝ բազմաշենցի), որոնց պատկանում էր 1075 ակր հողատարածք: Ամբողջ Կալիֆորնիայում 1913թ. բնակվում էր 6925 հայ, որոնց պատկանում էր շուրջ 19 հազար ակր հող, իսկ հավաքական ունեցվածքը կազմում էր 4 մլն. դոլար:

Այժմ փորձենք վերլուծության ենթարկել և գնահատել ամերիկահայ կապիտալը XXդ. առաջին քառորդում, ինչն, ըստ էության, միաժամանակ նաև ԱՄՆ-ում հայոց շուրջ հարյուրամյա ներկայության ամփոփումը կլինի:

Դա անելու համար, անշուշտ, անհրաժեշտ էր հիմնվել վիճակագրական տվյալների վրա: Այդպիսի լավագույն աղբյուր է 1925թ. տպագրված մի ցուցակ, ուր ընդգրկված են ԱՄՆ 23 նահանգների 91 քաղաքների 5000 հայեր: Եթե հաշվի առնենք, որ այդ ժամանակ ԱՄՆ-ում հայության թիվը մոտ 30.000 էր, իսկ ցանկում միայն տղամարդիկ են, ընտանիք պահողներ՝ զբաղմունքի տեսակի և հասցեի նշումով, ապա տրամաբանական է ենթադրել, որ կունենանք ամերիկահայության վերաբերյալ գրեթե ամբողջական, հավաստի և ճշգրիտ պատկեր:

Եվ այսպես: Այդ 5000 հոգուն կարելի է բաժանել երեք խմբի: Առաջին ստվարածավալ խումբը՝ շուրջ 3000 հոգի, բանվորներ էին, ուսանողներ, բժիշկներ, իրավաբաններ, ծառայողներ և այլ զբաղմունքի տեր մարդիկ:

Երկրորդ խումբը՝ մոտավորապես 1000 հոգի, զբաղվել է մանր առևտրով: Սա վկայում է այն մասին, որ զգալի մի հատված, չունենալով կրթության անհրաժեշտ մակարդակ կամ դրամագույն, հանապազօրյա հաց վաստակելու խնդիր է լուծել:

Երրորդ խումբը զբաղվել է բիզնեսով, և դրա վերլուծությունն անչափ հետաքրքիր է: Թվական աճման սանդղակով առաջնորդվելիս՝ վեջին տեղում են (բայց, անշուշտ, ոչ կապիտալի արժողությամբ) գործարանատերերը՝ 23 անձ: Սրանց թվում աչքի էին ընկնում Բոստոնի ու Չիկագոյի հրուշակեղենների հայ գործարանատերերը, իսկ ամենանշանավորը Սամուելյան եղբայրների պաղպաղակի գործարանն էր Բոստոնում:

Հաջորդը բիզնեսի զանազան տեսակներով զբաղվողներն են 23 անձ և 3 ընկերություն: Սրանց մեջ նշանավոր էին Ռոդ Այլենդում Մ. Քայարյանի հիմնած «Քայարյան եղբայրներ» խոշոր

վաճառատունը, Բոստոնում՝ նպարավաճառ Հովհ. Նահիկյանը, ածխավաճառներ Ադամյան եղբայրներ, «Քյուրքճյան և որդիներ» կանանց զգեստի վաճառատունը, նպարեղենի «Արարատ» ընկերությունը: Սակայն ամենահինը և ամենանշանավորը «Մ. Մ. Կոնդազյան և որդիներ» հագուստի առևտրական տունն էր:

Ծխախոտարտադրությամբ և վաճառքով զբաղվում էր 28 անձ: Սա դարավոր տնտեսական գործունեության այն տարատեսակն էր, այն ավանդական բիզնեսը, որին հայերը հրաշալի էին տիրապետում, և պատահական չէ, որ «հայկական» ծխախոտը կայուն տեղ ուներ ամերիկյան շուկայում: Ամենահինը 1894թ. Ուստրում հիմնված Մ. և Հ. Հովհաննիսյան եղբայրների (Hovenesian Bros.) ֆաբրիկան էր: Նույն քաղաքում Գ.Մարգարյանը տեղական և թուրքական հումքից պատրաստում էր «Մուշ» և «Egyptian Queen» անվանումներով բուրումնավետ, ընտիր սիգարետներ, և ամեն տուփի վրա զետեղված էր նրա անունն ու հասցեն: «Հովհաննես Կյուրեղյան և որդի» (John Gorakian & Sons) ֆիրման ձեռք էր բերում թուրքական, ռուսական, բուլղարական հումք և Բոստոնում արտադրում «Haremina» անվանմամբ սիգարետներ:

41 անձ զբաղվում էր ակնագործությամբ և ակնավաճառությամբ: Այս ոլորտը ոչ միայն հայոց առևտրատնտեսական գործունեության դարավոր ավանդույթների շարունակումն էր, այլև մի բիզնես, որ պահանջում էր մտավոր կարողությունների դրսևորում և դաժան մրցակցությանը դիմակայելու ունակություն: Սա վկայում էր նաև այն մասին, որ ջարդերից խույս էր տվել և ապահովություն որոնելով ԱՄՆ ներգաղթել նաև արևմտահայ խոշոր կապիտալը: Բոստոնում նշանավոր էին «Արոյան ակնեղենի ընկերությունը», Մ. Շամյանը, Օ.Օհանյանը, Լ.Միսիրյանը, Թեփիկյանը, Նյու Յորքում՝ «Արամ Սարայտարյան և Անդրանիկ Պուճաքճյան» ընկերությունը, Վարդերեսյան եղբայրները, Փափազյան եղբայրները, Մինասյան եղբայրները, Բրիջվորթում՝ Մ. Նալպանտյանը, Բերկլիում՝ Ալչյան եղբայրները, Պ. Ազատյանը, Ուստրում՝ «Բրուտյան» վաճառատունը և այլն:

Հաջորդ երեք տեղերը գրավում են հյուրանոցատերերը (45 անձ), ռեստորանատերերը (76 անձ ու մեկ ընկերություն) և անշարժ գույքի առքուվաճառքով զբաղվողները (77 անձ և 2 ընկերություն): Բիզնեսի այս ճյուղերում նման մեծ թվաքանակն, անշուշտ, թելադրված էր պահանջարկով և դրան համարժեքորեն

արծագանքելով: Ընդ որում, եթե առաջին երկու տարատեսակները համեմատաբար ապահով էին, և մրցակցային խիստ վտանգ չէին պարունակում, ապա վերջինը պահանջում էր ձեռներեցություն և միջնորդական գործարքներ կատարելու ունակություն, իսկ սա նույնպես հարյուրամյակների ընթացքում ձևավորված ազգային վաճառականական յուրահատկություն էր:

Ի վերջո, ամերիկահայոց առևտրատնտեսական գործունեության թիվ 1 տեսակը գորգավաճառությունն էր. 1925թ. այդ բիզնեսով զբաղվում էր 332 անձ և 29 ընկերություն:

Պ. Կյուրճուկյանը, որ ավարտել էր Զիկագոյի Քենտ իրավաբանական քոլեջը, թղթակցում էր Թիֆլիսի «Նոր Դարին» և Զմյուռնիայի «Արևելյան մամուլին», անգլերեն էր թարգմանում հայ ժողովրդական հեքիաթներն ու բանաստեղծներին, բայց ապրուստը վաստակում էր գորգավաճառությամբ: Սենթ Փոլ ու Միննեսապոլիս քաղաքներում, և առաջիններից մեկն էր, որ փորձեց ամերիկահայ բիզնեսը տնտեսական վերլուծության ենթարկել, 1912թ. գրում էր. «*Ամերիկահայ վաճառականությունն ասելով՝ պետք է հասկանալ արևելյան գորգի վաճառականությունը*»: Ըստ նրա դիտարկումների, տարեկան ընդհանուր առմամբ 5 մլն. դոլարի գորգ էր ներկրվում ԱՄՆ, և դրա 3/4-ը հայերի ձեռքում էր: Սա միանգամայն արժանահավատ տվյալ է, որովհետև, ըստ մեր հաշվարկների, չկար ամերիկահայ մի համայնք, որտեղ գորգավաճառներ չլինեին: Օգտվելով այն հանգամանքից, որ ԱՄՆ-ում լայն հետաքրքրություն կար արևելյան կոչված գորգի հանդեպ, ամերիկահայերն՝ օգտագործելով իրենց ազգակցական, հայրենակցական կապերը, գորգ էին ներմուծում թե Պարսկաստանից ու Թուրքիայից, թե Ղարաբաղից, Շամախուց, Նուխուց և Արևելյան Հայաստանի այլ վայրերից՝ ԱՄՆ-ում գորգավաճառությունը, փաստորեն, վերածելով մենաշնորհի:

Գորգավաճառների առաջնայնության և սփռվածության մասին պատկերացում կազմելու համար նշենք, որ Բինգհեթոն (Նյու Յորքի նահանգ) քաղաքի համայնքի հիմնադիրն եղել է Կ. Կերթմենյանը, առաջիններից են եղել Ուրֆայանը՝ Սուրբ Լեյք Սիթիում, Գառթոգյան եղբայրները՝ Օրեգոնի նահանգի Փորթլենդ և Թեֆեճյան եղբայրները՝ Տագոմա քաղաքներում, Զիկագոյում (Իլինոյսի նահանգ)՝ «Փյուշմանյան» առևտրային տունը, Մելտոնյանը,

Յունիոն Սիթիում (Նյու Ջերսիի նահանգ)՝ «Թավշանճյան» առևտրական տունը և այլն:

1910-1920-ական թթ. նշանավոր էին «Մ. և Գ. Տեմիրճյան եղբայրներ» ընկերությունը, Փիրանյան եղբայրները՝ Բոստոնում, Մ. Թյուֆենկճյանը՝ Ուստրում և այլն:

Սակայն հայոց գորգավաճառության կենտրոնն, անշուշտ, Նյու Յորքն էր, ուր այդ բիզնեսով զբաղվում էր 121 անձ և 19 ընկերություն: Ավելին, միայն 5-րդ ավենյուի թիվը 225 հասցեում գործում էին 22 անձ և 4 ընկերություն: (Չգիտենք այդ շենքը պահպանվել է, թե՛ ոչ, բայց եթե պահպանվել է, ապա արժեր հետևյալ արժանագրությամբ մի ցուցատախտակ փակցնել՝ ի գնահատումն նրանց ազգանպաստ գործունեության. «Հայ գորգավաճառներին երախտապարտ հայրենակիցներից»): Այս հասցեում գորգավաճառությամբ էր զբաղվում նաև Հարություն Քյուրտյանը, ում կարելի է համարել ժամանակի ամերիկահայ լավագույն հայագետներից մեկը: Նա, թերևս, առաջինն էր, որ հետազոտեց գորգարվեստը և գիտական ծանրակշիռ փաստարկներով ապացուցեց, որ գորգ (կարպետ) երևույթը զուտ հայկական ծագում ունի, որ հնամենի ժամանակներից գորգագործությամբ զբաղվել են հայերը, ապա այն սովորեցրել, «հանձնել» պարսիկներին, թուրքերին և արևելյան այլ ժողովուրդների, իսկ իրենք անցել վաճառականության ոլորտ:

Ամփոփելով թվական տվյալներն ասենք, որ 1925թ. ԱՄՆ-ում կայուն, լրջմիտ բիզնեսով զբաղվում էր 645 անձ ու 35 ընկերություն: Եթե նկատի ունենանք, որ ընկերությունները գործում էին փայտափրկության սկզբունքով, և դրանցում տասնյակ մարդիկ էին ընդգրկված, ապա ամենահամեստ հաշվարկներով բիզնեսում ընդգրկված էր 1000 հոգի: Եթե այս թվին ավելացնենք մանր առևտրի ոլորտում գտնվող ևս 1000-ին, ապա կնկատենք, որ տղամարդկանց 2/5-ը զբաղված էր առևտրատնտեսական գործունեությամբ:

Նույն Պ. Կյուլճուկյանը 1912թ. պնդում էր, թե այլ ազգերի համեմատ սնանկության ամենացածր ցուցանիշը ամերիկահայերի մոտ է՝ 4-5%: Սա կասկածի տեղիք չտվող ընդունելի և հավաստի տվյալ է, որն ունի պարզ ու միանգամայն գիտական բացատրություն: Հայոց կապիտալի 25 դար ընդգրկող գրավոր պատմությունը վկայում է, որ հայերի մոտ առհասարակ չնչին թիվ են կազ-

մում ֆինանսատնտեսական անհաջող գործարքների հետևանքով ունեցվածք կորցրածները, սնանկացածները (դրանք 1-2 տասնյակ են, հիմնականում՝ բախտախնդիրներ, որոնք, ի դեպ, եզակի տեղ կարող են գրավել արկածախնդրության համաշխարհային պատմության մեջ, քանզի ինչպես մեր լավից լավը չկա, այնպես էլ վատից՝ վատը): Դրա պատճառը հետևյալն է. հայն ունեցվածք վաստակել, հարստություն դիզել է արդար քրտինքով, խելքով, աշխատասիրությամբ, ձեռներեցությամբ և գիտակցության նստվածքներում ունենալով ինքնապահպանության զգացողությունը, այն բանի ըմբռնումը, որ փողն է գոյապահպանության լավագույն երաշխիքը՝ խիստ զգուշավորությամբ, խնամքով, հաշվենկատությամբ է վերաբերվել կապիտալին: Այնպես որ ամերիկահայերի սնանկության 4-5 տոկոսանոց ցուցանիշը դեռ կարելի է համարել բարձր, իսկ դա էլ իր հերթին կարելի է բացատրել հայերի առաջին հոսանքների պրոֆեսիոնալ վաճառականական թույլ կարողություններով և ամերիկյան բիզնեսի առանձնահատկություններին առժամանակյա անընտելությամբ: Ասում ենք առժամանակյա, որովհետև շատ շուտով նրանք հասան փայլուն հաջողությունների:

Ի վերջո, ինչո՞ւ ենք կարևորում մեր ժողովրդի ընդհանուր քաղաքակրթական համակարգի տնտեսական բաղադրյալը: Մենք պետք է ըմբռնենք մի հիմնարար ճշմարտություն. կորցնելով պետական անկախությունը, հայն, ըստ էության, հետագայում միայն մեկ նպատակ է հետապնդել, միայն մեկ գործառույթ է ունեցել՝ պահպանել ազգային ինքնագիտակցությունը: Չունենալով պետականություն՝ հայը տարբեր երկրներում ձգտել ու բացառիկ հաջողությամբ ձեռք է բերել տնտեսական անկախություն, որովհետև կապիտալը գոյապահպանման լավագույն երաշխիքն էր: Փողը ազգային ազատություն էր...

Իսկ ինչպիսի՞ գործառույթ ուներ կապիտալն ամերիկահայ գաղթօջախի ինքնակազմակերպման խնդրում: Առաջին հերթին, բնականաբար, դրա կիրառությունը դրսևորվում էր եկեղեցաշինության մեջ: Եթե կապիտալը համեմատական ազատության լավագույն երաշխիք էր, ապա գոյատևման, ազգային ինքնագիտակցության պահպանման մարմնավորումը եղել է Հայ Առաքելական եկեղեցին: (Ի դեպ, երախտիքի խոսք ունենք նաև ամերիկաբնակ հայ կաթոլիկներին, բողոքականներին, ավետարանականներին):

Ամերիկահայոց եկեղեցիների կառուցումն ուներ մի առանձնահատկություն, որ բխում է առհասարակ գաղթավայրի «ոչ ավանդականորեն» ձևավորվելուց և զարգացման ինքնատիպությունից: Եթե այլ երկրների պարագայում, որպես կանոն, եկեղեցիները կառուցել, նորոգել, պահպանել են կոնկրետ անձինք, ապա ամերիկահայոց պարագայում այդ ամենի մեջ զգալի դեր ունեին հանգանակությունները: Վերջիններիս շնորհիվ են կառուցվել գրեթե բոլոր եկեղեցիները: Այսպես, Փրովիդենսի Ս. Թարգմանչաց եկեղեցին արժեցել է 9.100 դոլար (1914), Լոուելի Ս. Վարդանանցը՝ 10.156 դոլար (1916), Ռեյսինի Ս. Մեսրոպը՝ 25.000 դոլար (1925), Ֆիլադելֆիայի Ս. Սահակ-Ս. Մեսրոպը՝ 65.000 դոլար (1932), Նյու Յորքի Ս. Խաչը՝ 44.500 դոլար (1937), Պատերսոնի Ս. Ղևոնդյանցը՝ 13.000 դոլար (1938) և այլն, և այլն: Եթե ուշադրություն դարձնենք եկեղեցաշեն հոգաբարձությունների և օժման կնքահայրերի ցուցակներին, ապա կնկատենք, որ դրանց մեջ էական գերակշռություն են կազմում առևտրատնտեսական գործունեությանը զբաղվողները: Ամենահամեստ հաշվարկներով կապիտալիստների մասնակցությունն ընդհանուր հանգանակություններին կազմում է կես առ կես: (Թեպետ, այստեղ ևս բացառություն կա. բարերար Սամվել Տոնյանը 1915թ. Չիկագոյում գնել է մի լյութերական եկեղեցի, որը ենթարկվել է անհրաժեշտ ձևափոխումների և մեկ տարի անց օժվել որպես Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ): Հանգանակություններով եկեղեցիներ կառուցելը ևս ուներ իր բացատրությունը. նախ, ԱՄՆ-ում կենսամակարդակը, դոլարի գնողունակությունը բարձր էր, իսկ աշխատանք ունեցող, քչով բավարվող հայր բաժին էր հանում նաև եկեղեցուն, և դա հոգու տուրք էր, կենսակերպ, պարտականություն: Երկրորդ, դա նաև վկայում էր, որ ազգային խոշոր կապիտալը դեռևս կայացման փուլում էր:

Դեռ պիտի գար Կարագյոզյան եղբայրների, Ալեք Մանուկյանի, Քրոք Քըրքորյանի և հարյուրավոր, հազարավոր այլ ազգանվեր հայկազունների ժամանակը, որոնք ժողովուրդ պիտի պահեին Սփյուռքում և էական ավանդ ունենային Հայաստանի Հանրապետության կայացման գործում...

Պոլսահայ մի քանի նշանավոր մտավորականներ խաչատուր Ռսկանյանին տանում են Մեծ եպարքոս Ալի փաշայի մոտ և խնդրում, որ պաշտոնի նշանակի: Եպարքոսը Ռսկանյանին հարցնում է. «Ամերիկացիներին թուրքերի հետ ծանոթացնելու լավագույն միջոցը ո՞րն է»: Հետևում է այսպիսի պատասխան. «Պետք է Նյու Յորքի մեջ թրքական բաղնիք մը շինել»: Բնականաբար, նման պատասխանից հետո աշխատանք ունենալու հույսերն ի չիք են դառնում:

Ամերիկյան դոլարի կանաչ գույնի բաղադրությունը հորինել է Քրիստափոր Սերոբյանը (մինչ այդ դոլարն ուներ դեղին գույն և հեշտությամբ կեղծվում էր): Նյութական անձկության պատճառով Ք. Սերոբյանը 6000 դոլարով իր գյուտի մենաշնորհը վաճառում է ամերիկյան կառավարությանը, վերադառնում Կ.Պոլիս և պաշտոն ստանում Թուրքիայի դրամահատարանում

Լոս Անջելեսում հայտնված առաջին հայր եղել է կեսարացի ուսանող Փառնակ Սերոբի Յետի-Գարտաշյանը, որն այստեղ բնակություն է հաստատել հիվանդությունից ապաքինվելու նպատակով:

Սիեթլում (Վաշինգտոնի նահանգ) բնակություն հաստատած առաջին հայր եղել է բալուցի գորգավաճառ Փիլիպոս Գլժյանը (K.L.Phillpos): Այս մարդը 1890թ. ժամանում է Նյու Յորք, հատում ամբողջ երկիրը, հասնում Ֆրեզնո, Սան Ֆրանցիսկո, ապա նորից վերադառնում արևելյան ափ՝ Սիեթլ, 1894թ. Մ. Տիգրանյանի հետ բացում գորգի վաճառատուն: 1893թ. նրա հորդորով ԱՄՆ է գալիս եղբայրը՝ Նազարեթը: Երբ Ամերիկայում սկսվում է «ոսկու տենդը», և ամենքի շուրթերին էր Քլոնդայկը, Նազարեթը «հիվանդանում» է արագ հարստանալու մարմաջով և 1897թ. մի քանի բոստոնաբնակ խարբերողիների հետ մեկնում Ալյասկա: Եթե մտաբերենք Ջեկ Լոնդոնին և զանազան կինոֆիլմեր, ապա հեշտությամբ կպատկերացնենք, թե ինչպիսի տաժանակիր աշխատանք էր ոսկեխուզությունը: Ի վերջո, նրանց հաջողվում է ոսկու հանք հայտնաբերել, բայց ստիպված են լինում, ինչպես աղբյուրն է նշում, միմյանց միջև ծագած «ամսիաբանության պատճառով վաճառել այն ու վերադառնալ»:

1864թ. Ակնա Մաշկերտ գյուղում ծնված Մ. Կոնդազյանը 20-ամյա հասակում գնում է Արաբկիր և դառնում դերձակի աշակերտ: 1890թ. տեղափոխվում է Նյու Յորք, այնտեղից՝ Բոստոն, ընդ որում, զրպա-

նում ոչ մի ցենտ չունեք, իսկ անգլերեն գիտեք միայն մեկ բառ՝ tailor (դերձակ): Բոստոնի փողոցներում բոլոր հանդիպած մարդկանց կրկնում է իր իմացած բառը: Ի վերջո, հասկանալով, թե ինչ է ուզում, տանում են մի հրեա դերձակի մոտ: Ցերեկներն աշխատում է հրեայի, իսկ գիշերները՝ իր մի հայրենակցի մոտ: Մեկ տարի անց՝ 1891թ., հիմնում է սեփական ֆիրման՝ «Մ. Մ. Կոնդազյան և որդիներ» հազուստի առևտրային տունը, իսկ 1925թ. նրա մոտ աշխատում էր 200 հայ:

ՀՈԼԱՆԴԻԱ (XVIդ.–XIXդ. առաջին քառորդ)

Հայ համայնքի պատմությունը մի ոսկյա էջ է Ամստերդամ քաղաքի հուշամատյանում:

«Ամստերդամ» շաբաթաթերթ
1887թ. օգոստոսի 14

Հայոց կապիտալի և մտապաշարի երջանիկ զուգակցման շնորհիվ Ամստերդամը դարձավ հայ գրատպության ամենափառապանծ կենտրոններից մեկը, հայ վաճառականների ու հոգևորականների համերաշխությամբ Ամստերդամում տպագրվեցին առաջին Աստվածաշունչը, հոգևոր գրքեր, բազմաթիվ աշխարհագրական ատլասներ, քարտեզներ և վաճառականական ծեռնարկներ:

Քանի որ Եվրոպայի հետ հայոց կանոնավոր առևտրատնտեսական հարաբերությունները սկսել են կիլիկեցիները՝ XIդ., ապա միանգամայն տրամաբանական է ենթադրել, որ հայ վաճառականները հայտնվել են նաև Հոլանդիայում: Եթե նրանք 1340թ. գտնվել են բելգիական Բրյուժ քաղաքում, ինչը պատմական իրողություն է, ապա դժվար է պատկերացնել, որ մեր վաճառականները այցելած չլինեին նաև Հոլանդիա:

XVI-XVIIդդ. փոքրիկ Հոլանդիան (կամ Ներքին Գահանգները՝ Nether-lands) դարձավ նավագնացային խոշոր տերություն: Ընդ որում, ի տարբերություն իսպանական, պորտուգալական, իտալական, անգլիական աշխարհաճանաչողական և ռազմանվաճողական նավատորմերի, հոլանդական նավագնացությունը գրեթե զուտ առևտրատնտեսական նշանակություն ուներ: Ամստերդամը վերածվեց խոշորագույն միջազգային առևտրական կենտրոնի և նույնիսկ սկսեց կրել «Եվրոպական կայսրուհի» տիտղոսը: Այս առևտրային նավահանգիստ ադամանդներ, մարգարիտներ և այլ քանկազին քարեր բերած հայ վաճառականներն առաջին անգամ հիշատակվում են 1560-1565թթ.: Ասվածի ապացույցն է ժամանակի ալբոմը, ուր կա արևելյան տարագով մարդու պատկեր, որի

տակ հոլանդերեն գրված է. «խոշոր աղանդական մի հայ»¹: Ուլքե՞ր էին այդ հայ վաճառականները. անկասկած՝ հինջուղայեցիներ, որոնք Հնդկաստանից հայթայթած թանկագին քարերը հասցրել էին Ամստերդամ՝ այստեղից հոլանդական ապրանքներ, մասնավորապես՝ կտորեղեն, տանելու համար:

Երասխի ծախ ափին գտնվող Հին Ջուղայուն ուշ միջնադարում ձևավորվեց հայոց հավաքական առևտրավանդույթը: Հինջուղայեցիներն էին, որ սկսեցին զբաղվել աշխարհաշրջիկությամբ և հասան բացառիկ հաջողությունների: Սակայն հենց դա էլ հանգեցրեց բնակավայրի կործանմանը: 1604թ. Շահ Աբասն ասպատակեց Արևելյան Հայաստանը, ահավոր ջարդերով տեղահանություն իրականացրեց և ավերեց Հին Ջուղան, տեղի վաճառականներին քշելով Սպահան, որի մերձակայքում նրանք մեկ տարվա ընթացքում կառուցեցին Նոր Ջուղան²:

Հաստատվելով նոր քաղաքում, ջուղայեցիները չմոռացան իրենց հին առևտրային հանգրվանները, մասնավորապես՝ Ամստերդամը. հայ-հոլանդական տնտեսական կապերը նոր թափ ստացան: Դրան նպաստեց նաև այն հանգամանքը, որ 1612թ. պայմանագիր կնքվեց Թուրքիայի ու Հոլանդիայի միջև, համաձայն որի հոլանդացիներն իրենց նավերով կարող էին թուրքական նավահանգիստներ տանել հոլանդական ապրանքներ: Օգտվելով այդ դյուրությունից Ջնյուռնիայի նավահանգիստն իբրև փոխադրակետ օգտագործող հայ վաճառականները, որոնք առևտրական տներ ունեին Իտալիայում, Ֆրանսիայում և անմիջական շփման մեջ էին նաև Հոլանդիայի հետ, սկսեցին բնակվել կամ առևտրական տների մասնաճյուղեր հիմնել Ամստերդամում: Դրա շարժառիթն այն էր, որ ուղղակիորեն, առանց միջնորդների զբաղվեին ներմուծմամբ ու արտահանմամբ, և արդեն 1617թ. քաղաքի սակարանում (բորսա) նորջուղայեցի խոջաները առևտրական խոշոր գործարքներ էին կատարում:

1627թ. նոյեմբերի 21-ին Ամստերդամում բնակվող վեց հայ վաճառականներ՝ Սարհադը, Ջաքարը, Օհանը, Մարկոսը, Պետրո-

¹ Catal. Muller, IV, 4166.

² Այն, ինչ կիսատ էր թողել շահը, XXդ. ավարտին հասցրեց Ադրբեջանը՝ անխնա, բարբարոսաբար ոչնչացնելով Հին Ջուղայի հայոց պատմամշակութային արժեքները:

սը և Հովակիմը, պայմանագիր են կնքում հոլանդացի նավապետ Սթինի հետ առ այն, որ վերջինս նրանց ապրանքները Ամստերդամից հասցնի իտալական Լիվորնո (ստորագրությունների փոխարեն մեր վաճառականները դնում էին այսօրվա հայացքով արվեստի բարձրարժեք նմուշներ հանդիսացող անհատական կնիքներ, որոնց վրա պարզորոշ կարդացվում էին նրանց անունները):

Թուրք-հոլանդական առևտրային պայմանագրում թուրքերը մի նախապայման էին դրել՝ իրենց նավահանգիստներում թույլ էին տալիս խարիսխ ձգել միմիայն Հոլանդիայի դրոշ կրող, այլ ոչ օտարերկրյա, թեկուզ հոլանդական ապրանքներով բեռնավորված նավերին: Հայ վաճառականներն ուշադրություն դարձրեցին պայմանագրի այդ կետին: Մի կողմից ակնհայտ էր, որ հոլանդական նավերով ապրանքներ փոխադրելը շահավետ էր, մյուս կողմից պարզ էր, որ ավելի ձեռնտու էր ոչ թե վարձակալելը, այլ սեփական նավ ունենալը (բնականաբար, ապրանքի ինքնարժեքը կնվազեր): Սակայն ինչպե՞ս:

1653թ. ապրիլի 21-ի թվակիր մի հիշատակություն կա այն մասին, որ Ամստերդամից դուրս են գալիս 5 առևտրանավեր, որոնց ուղեկցում էին 7 ռազմանավեր՝ ծովահեններից պաշտպանելու համար: Հոլանդական դրոշի ներքո լողացող առևտրանավերից չորսն ուղևորվում էին Թուրքիա, մեկը՝ Վենետիկ: Այդ չորս նավերից երկուսն իրենց կողերին կրում էին այսպիսի անվանումներ՝ Coopman van Armenian («Հայաստանի վաճառական») և Coopman van Persien («Պարսկաստանի վաճառական»): Կասկածից վեր է, որ այդ նավերը պատկանում էին հայ վաճառականներին, թերևս՝ նորջուղայեցիներին, որովհետև անհնար է պատկերացնել, թե հոլանդացիներն իրենց նավերն այդպիսի անուններով կկոչեին: Բնական է ենթադրել, որ հայերն իրենց նավերը կառուցել, պաշտոնապես գրանցել էին Ամստերդամում և հոլանդական դրոշն օգտագործելով առևտուր էին անում Թուրքիայի հետ:

Ջնյուռնիայի հոլանդական հյուպատոսի գրավոր տեղեկագրում նշվում է, որ 1653թ. մայիսի 5-ին «Հայաստանի վաճառականը»՝ «Գերդերլանդ» ռազմանավի ուղեկցությամբ, բարեհաջող խարիսխ է ձգել նավահանգստում: Հայկական այս առևտրանավի մասին հաջորդ հիշատակությունը վերաբերում է 1699թ., ըստ որի այն Ամստերդամից եկել ու բեռնաթափվել էր Ջնյուռնիայում:

Վերջին անգամ այս նավը հիշատակվում է Չմյուռնիայում 1714թ.՝ Smimsche Coopman («Չմյուռնիայի վաճառական») անվամբ, այսինքն, հայոց առևտրանավը Միջերկրականի ջրերում լողացել է առնվազն 61 տարի:

Այս իրողությունները վկայում են այն, որ հայոց առևտրական գործարքները թե խոշորածավալ էին և թե միջազգային բնույթ էին կրում: Վաճառականներից ոմանք առևտրական տներ կամ մասնաճյուղեր ունեին Վենետիկում, Լիվոռնոյում, Սարսելում և անգամ Իսպանիայում: Արևելքից՝ Պարսկաստանից, Սիրիայից, Չմյուռնիայից բերած հում մետաքսը, բուրդը, համեմունքները Ամստերդամում նրանք հաճախ բարձում էին հոլանդական նավեր և առաքում հյուսիս՝ Բալթյան ծովի ափամերձ նավահանգիստներ, փոխարենն ստանալով երկաթե իրեր, կտորեղեն և հատկապես սաթ, որը մեծ հարգ ուներ Չմյուռնիայի շուկայում:

Հայ վաճառականները, որոնց շարքում նորջուղայեցիներից զատ կային ազուլեցիներ, դարաբաղցիներ, դափանցիներ, առևտուր էին անում Ամստերդամի «Արևելյան շուկայում» (Oostmarkt): Իսկ բնակություն էին հաստատել Կրոնավորների փողոցում (Monnikenstraat), Թագավորական փողոցում (Koningstraat), Թմբի փողոցում (Dykstraat), Կայսերական փողոցում (Keiserstraat) և Բոմի առափնյակում (Boomsloot): Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ մեր վաճառականներն ապրում էին խիստ համերաշխ, եղբայրաբար, իսկ միմյանց միջև ծագած առևտրական վեճերը հարթելու համար դիմում էին հայ քահանայի: Ընդ որում, նրանք այնքան հավատացյալ էին, այնքան անկեղծ քրիստոնյա, որ անվարան կերպով ենթարկվում էին քահանայի կայացրած ցանկացած վճռին, անկախ այն բանից հոգևորականը տնտեսական վեճը արդար էր լուծում, թե՛ ոչ:

1660թ. Ամստերդամում արդեն կար առնվազն 60 հայկական առևտրական տուն: Նրանցից շատերը հաջողության էին հասել և մեծ հարստություն դիզել: Սակայն կային նաև այնպիսիք, ովքեր ծախտորդության էին մատնվել ու ստիպված թողել-հեռացել էին. քաղաքային նոտարական տետրակներում հիշատակություններ կան այն հայ վաճառականների մասին, որոնք անվճար են թողել 4000-5000 ֆլորինի մուրհակներ, ինչի համար դատական պատասխանատվության են ենթարկվել:

Հայ վաճառականները, որպես կանոն, Ամստերդամ էին գալիս ժամանակավորապես: Հաջողության հասնելու դեպքում բնօրրանից բերում էին ընտանիքներին և մշտական բնակություն հաստատում: Ամուրի վաճառականներն ամուսնանում էին հոլանդուհիներին հետ կամ տեղացիների ընկերակցությամբ հիմնում համատեղ առևտրական տներ և գրանցվում որպես քաղաքացի: Ահա այսպես, աստիճանաբար ձևավորվեց կայուն համայնք, որն ավարտուն տեսք ստացավ եկեղեցու կառուցմամբ:

Դեռևս 1668թ. հայերը Թմբի փողոցում ունեին մի աղոթատուն: 1713թ. Բոմի առափնյակում գնեցին պահեստարան, որի տեղում մեկ տարի անց նորջուղայեցի վաճառականներ Բաբաջան Սուլթանյանը և Նիկողայոս Թեոդորյանը կառուցեցին հայոց Ս. Հոգի եկեղեցին: (Փակվել է 1806թ. և վերածվել կաթոլիկ բարեգործական միության կրթարանի):

Հարկ է նշել, որ XVIIդ. հայ վաճառականները Հոլանդիա էին գալիս երկու ուղով: Նորջուղայեցիները Սպահան-Թավրիզ-Կարին-Թոքատ-Չմյուռնիա երթուղով հասնում էին ծով, նավերով հատում Միջերկրականը և ճանապարհվում Ամստերդամ. ճամփորդությունը տևում էր 1 տարի 28 օր: Ուղին չնայած համեմատաբար կարճ էր, սակայն վտանգներով լի՝ Միջերկրական ծովում վխտում էին ծովահենները: Այս սպառնալիքը, ինչպես նաև թուրքական տարածքների անապահովությունը նորջուղայեցիներին դրդեցին նոր ուղի գտնել:

Ավելի քան կես դար հաջողությամբ առևտուր անելով Ռուսաստանում, խիստ արդյունավետ, փոխշահավետ տնտեսական հարաբերություններ զարգացնելով Պարսկաստանի և Ռուսաստանի միջև, նորջուղայեցիները հասան այն բանին, որ 1676թ. հուլիսի 17-ին ռուսաց արքան նրանց (ավելի ստույգ՝ Հակոբ Պողոսյանին ու նրա 10 ընկերներին) թույլ տվեց Արխանգելսկով մեկնել Հոլանդիա: Համեմատաբար ապահով այս առևտրական ուղով, որ գոյատևեց մինչև 1718թ., հայ վաճառականները Ամստերդամ էին տանում հում մետաքս, մետաքսե գործվածքեղեն, մորթիներ, սուրճ, բուրուննավետ յուղեր, գինի, ինչպես նաև պարսկական բրինձ, որին հոլանդացիներն անվանում էին «Մոսկովյան բրինձ»:

XVIIIդ. հայ-հոլանդական առևտրատնտեսական հարաբերությունները նոր զարգացում ստացան: Այդ հարյուրամյակը բնորոշ-

վում է Հոլանդիայում ապրող և առևտրով զբաղվող մի շարք հայ վաճառականների գործունեությամբ, որոնք էական հետք են թողել մեր ժողովրդի պատմության մեջ:

Նոր Զուղայի ամենանշանավոր վաճառականներից մեկը՝ Գրիգոր Խալդարյանը, որը 1708թ. 27 ստորագրյալ վաճառական ուներ (այսինքն, նրանց ղեկավարում և լուծում էր միմյանց միջև ծագած վեճերը), Ամստերդամում զգալի հաջողությունների հասավ, ապա անցավ Լոնդոն, ամբողջ 10 տարի չարչարվելուց հետո հիմնեց հայկական տպարան, որը հետագայում հանգրվանեց Ռուսաստանում:

1714-1716թթ. Պետրոս դի Սարգիս Գիլանենցը Ամստերդամում զգալի կարողության տիրացավ, հովանավորեց տպագրիչ Դուկաս Վանանդեցու «Պատկերասեր պատկերատեսաց» գրքի տպագրությունը, ապա գլխավին նվիրաբերվեց մեր ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարին: 1723թ. նա Գիլանում ստեղծեց «Հայկական էսկադրոնը»՝ 80 հոգանոց այրուծին, որը սեփական միջոցներով պահեց մեկ տարի՝ իսպառ կորցնելով «հոլանդական» փողերը և զոհվեց մարտի դաշտում:

Հոլանդիայի հետ է առնչվում նաև հայ-ռուսական հարաբերությունների մի էջ, ավելի ստույգ՝ Պյոտր I ցարի առաջին շփումը մեր ժողովրդի հետ, որը տեղի ունեցավ խոշոր հայ վաճառական Պետրոս Ապրոյի միջոցով:

Ապրոյան գերդաստանը սերում էր Անիից: Մայրաքաղաքի անկումից հետո նրանք տեղափոխվում են Կարին, իսկ 1521թ. տոհմի նահապետ Ալփիարը (Արփիար) իր աղխով բնակություն է հաստատում Բելգրադում: Հարկ է նշել, որ այս ընտանիքը սփյուռքի ամենահիններից և ամենանշանավոր գերդաստաններից մեկն էր: Ապրոյանների տոհմը XVIIIդ. տեղափոխվում է Կ. Պոլիս, ոմանք Զմյուռնիա ու Եգիպտոս: Հիմնականում զբաղվել են վաճառականությամբ, կառուցել են եկեղեցիներ, վարժարաններ, զգալի գումարներ են տրամադրել ազգանպաստ գործերին:

Ապրոյան տոհմը տվել է բազմաթիվ ականավոր դեմքեր, սակայն գերդաստանին ամենամեծ համբավը բերեցին միջազգային մակարդակի վաճառականներ Պետրոս, Աբրահամ և Ստեփան եղբայրները, որոնք մեծածավալ առևտուր ունեին Հնդկաստանում, Պարսկաստանում, Թուրքիայում, Եվրոպական երկրներում,

այդ թվում և՝ Հոլանդիայում: 1715թ. Պետրոս Ապրոն առևտրական գործերով հաստատվում է Ամստերդամում: Ինչպես հայտնի է, այդ ժամանակ նույն քաղաքում նավային գործ էր ուսումնասիրում նաև ռուսաց ցար Պյոտրը: Դժվար է ասել պարզ հաշվարկն էր պատճառը, թե այլ շարժառիթներ, սակայն Պետրոս Ապրոն մտերմանում է Պյոտր Ալեքսեևիչի հետ, նրան ինչ-ինչ ծառայություններ մատուցում և խնդրանք ներկայացնում՝ թույլ տալ առևտուր անել Ռուսաստանում: Ռուսաց առաջին կայսրը բավարարում է այդ խնդրանքը և 1717թ. հունվարի 28-ի թվակիր շնորհագրում մասնավորապես նշում. «Մեր՝ Հոլանդիայում գտնված ժամանակ հայ Պիտեր Աբրոն խոնարհաբար հուշագիր է ներկայացրել, թե ինքը և իր երկու եղբայրներ Աբրահամն ու Ստեփանը, որոնք գտնվում են Զմյուռնիայում, մեծ առևտուր ունեն Հնդկաստանում, Պարսկաստանում, Թուրքիայի հողում և այստեղի եվրոպական պետություններում, և որ այդ առևտուրը մեծավ մասամբ կազմում են մետաքսը և պարսկական ու հնդկական այլ ապրանքները»: Ապա ցարը Ապրո եղբայրներին թույլ է տալիս ազատորեն առևտուր անել Ռուսաստանում, ընդ որում, մաքսեր ու հարկեր վճարել այնքան, որքան նորջուղայեցիները, այսինքն՝ արտոնյալ պայմաններով:

Հոլանդահայ առևտրատնտեսական համայնքը գոյատևեց շուրջ 200 տարի: XVIIIդ. վերջին–XIXդ. սկզբին Նապոլեոնը նվաճեց Հոլանդիան, վերջ դրեց Ամստերդամի նավագնացությանն ու միջազգային առևտրին, ինչով էլ ավարտվեց հայոց գործունեությունը և նույնիսկ գոյությունը: 1826թ. Հոլանդիայում մնացել էր ընդամենը երեք հայ՝ Ալեքսան և Միքայել Մասեհյան եղբայրները և Ստեփան Գաբրիելյանը: Ա. Մասեհյանի անվանական կնիքը պահպանվում է Հաարլեմ քաղաքի Teyler թանգարանում, իսկ վերջին վաճառական Գաբրիելյանը վախճանվեց Ամստերդամում 1835թ.:

Հոլանդիայի հայաթափման այս շրջանը շարունակվեց մինչև համիդյան ջարդերը և 1915թ. ցեղասպանությունը, որոնցից հետո բնօրրանից վտարված և կյանքները փրկած հայոց նոր զանգվածները խարիսխ ձգեցին այն երկրում, որի հանդեպ ունեին պատմական բարի հուշ և որտեղ ապահով ապրել ու հաջողությունների էին հասել:

Սակայն հայ-հոլանդական հարաբերություններն ու գործակցությունը կատարվում էին նաև այլ երկրներում, ի մասնավորի՝

Ինդոնեզիայում, ինչի մասին ընթերցողը կարող է ծանոթանալ հաջորդ գլխում:

Նորջուղայեցի վաճառական Ավետիս Ղլիճենցը 1658-1660թթ. Ամստերդամում հիմնել է տպարան, ուր Ոսկան Երևանցին 1666թ. տպագրել է առաջին հայերեն «Աստվածաշունչը»: Տպագրությունն իրականացնելու համար ֆինանսական օժանդակություն են ցույց տվել Նորջուղայեցի վաճառականներ Պետրոս Ավագը, Քթոշենց Թեոդորոսը և Խոնենց Ստեփանը:

Հին հույները ատլասներ էին անվանում այն հսկաներին, որոնք ուսերի վրա պահում էին Աֆրիկայի արևմտյան եզրի երկրամասի ծայրերը, որտեղ էլ գտնվում էին Ատլասյան լեռները: Աշխարհագրական քարտեզների ժողովածուներն անվանվել են ատլաս այն պատճառով, որ 1595թ. տպագրված առաջին ժողովածուի՝ Մերկատորի քարտեզների ժողովածուի վրա պատկերված էին ուսերին երկրագունդը պահող ատլասներ:

Հայոց առաջին տպագիր քարտեզի՝ «Համատարած աշխարհացոյցի» լույս աշխարհ գալը իրականացվել է Ամստերդամում 1695թ.՝ Մերկատորի ատլասից ճիշդ ու ճիշտ 100 տարի անց: Քարտեզն աշխատասիրելու տպագրել են Թովմաս Եպիսկոպոս Վանանդեցին, վաճառականներ Ղուկաս ու Միքայել Նուրիջանյանները, Մատթեոս Հովհաննիսյանը, իսկ փորագրությունը կատարել են Ադիանուս և Պետեր Մխոնբեկ եղբայրները: «Համատարած աշխարհացոյցի» տպագրությունը թելադրված էր բացառապես հայ վաճառականների կարիքները բավարարելու գործնական նպատակով, իսկ վաճառքի գինն էր 15 ֆրանկ:

ԻՆԴՈՆԵԶԻԱ
(XVIIդ.–XXդ. առաջին քառորդ)

Աշխարհի մեջ ոչ մեկ տեղ չեմ հանդիպած ընդհանուր հանգիստին, որ ճավայի մեջ ապրողներու առանձնաշնորհումն է: Կքալեն, բայց արտորանք չունին, հանգիստ մը կըմբռնեն քալելուն մեջ, կաշխատին և հանգստության երևույթը կա իրենց աշխատանքին վրա, կխոսին հանդարտորեն, իրենց ուժերը խնայողներու հոգածությամբ...

Ու ճավացիին առաքինությունն է մաքրասիրությունը: Բնիկն անգամ օրական իր երկու լոգանքը պետք է ընե: Որքա՛ն մեծ տարբերություն ճնդկաստանի բնիկին ու ճավային բնիկին միջև:

Հրաչ Երվանդ
հրապարագիր, 1926թ.

Տարաշխարհիկ այս երկիրը բաղկացած է 13.666 կղզիներից, որոնք սփռված են հասարակածի երկու կողմերում՝ ճնդկական ու Խաղաղ օվկիանոսների միջև: Կղզիներից 9622-ը անուն չունեն, իսկ 931-ում ապրում են մարդիկ, ովքեր քանակով աշխարհում հինգերորդն են: Այստեղ եղանակները չեն փոխվում, տիրում է մշտական բարձր ջերմաստիճան է, և առատ տեղումներ են լինում: Մշտադալար արևադարձային անտառներում աճում է 2000 ծառատեսակ: Տարվա ընթացքում հողը տալիս է երեք բերք, այդ թվում՝ սուրճ, թեյ, կակաո, կոկոս, բանան, ծխախոտ, բամբակ, բրինձ, ձգախեժ (կաուչուկ), համեմունքներ՝ պղպեղ, մեխակ, զաֆրան:

Կղզիներում ապրում են բազմաթիվ ցեղեր: Այլազգիներից այստեղ ապրում են չինացիներ, արաբներ, հնդիկներ, ճապոնացիներ, եվրոպացիներ, և այդ խառնարանում հայերս հայտնվեցինք այն ժամանակ, երբ Ինդոնեզիա երկիր չկար, կային միայն մի քանի իշխանություններ, բնակչության բացարձակ մեծամասնությունը մահմեդական չէր և նավթ դեռ չէր հայտնաբերվել:

1596թ. Բանթան կղզի հասավ Հոլանդիայի ռազմական նավախումբը՝ Կորնելիս վան Հաուսթանի գլխավորությամբ: Քանի որ հոլանդացիներն արդեն ոտք էին դրել ճնդկաստան, ապա նրանք

այս նոր կղզիներն անվանեցին Նիդերլանդական Յնդկաստան և դարձրեցին իրենց գաղութը: Ծայրագույն Արևելքը յուրացնելու նպատակով Ամստերդամի առևտրական ու բանկային կապիտալը 1602թ. ստեղծեց «Արևելա-հնդկական ընկերությունը», որն օգտվելով պետական հովանավորությունից՝ ստանձնեց թե՛ քաղաքական, թե՛ տնտեսական գործառույթներ: 1619թ. գեներալ-նահանգապետ Յան Պիտերսզոն Կուներ ճավա կղզու Ջակարտա իշխանությունում մի ամրոց կառուցեց և այն անվանեց Բաթավիա՝ ի պատիվ իրենց հնամենի նախնիների՝ գերման բաթավ ցեղի: Միայն 1949թ. երկիրը նվաճեց անկախություն, կոչվեց Ինդոնեզիա, իսկ Բաթավիան վերանվանվեց Ջակարտա:

Ի՞նչ էինք հայերս կորցրել և ի՞նչ էինք փնտրում այս դրախտային կղզիներում:

Հոլանդական «Արևելա-հնդկական ընկերության» 1656թ. «Որոշումներ» հավաքածուում հիշատակվում է Սուլավեսի կղզու Գովա իշխանության մայրաքաղաք Մակասարում (ներկայիս Ուջանգպանդանգ) հաստատված խոջա Սոլիմա հայ վաճառականը: Այս մարդուն կարելի է համարել Նիդերլանդական Յնդկաստանում հայտնված առաջին հայը և կասկածից վեր է, որ նա այն նորոգողայեցիներից էր, որոնք վաղուց ի վեր եռանդուն առևտրական գործունեություն էին ծավալել Ամստերդամում:

XVIIIդ. առաջին կեսին Մադրասից մի քանի հայեր անցնում են նախ Մանիլա, ապա գալիս են ճավա և բնակություն հաստատում Բաթավիայում: Մի կողմից, Յնդկաստանում անգլիացիներից ակնհայտ ճնշումների ենթարկվելով, մյուս կողմից, Նիդերլանդական Յնդկաստանի բնության պարզևած հարստությունները, ապրանքատեսակների անբավ առատությունը դրդեցին, որ հայ վաճառականներն աստիճանաբար այստեղ տեղափոխվեն:

Շուտով հայ վաճառականների ներկայությունն այնքան զգալի դարձավ, որ 1747թ. մարտի 31-ին հոլանդական «Արևելա-հնդկական ընկերությունը» հայերին տվեց ազատ քաղաքացու պաշտոնական արտոնագիր՝ այլ եվրոպացիներին հավասար իրավունքներով: Այս արտոնությունը, այսինքն՝ առևտրատնտեսական, կրոնական, մշակութային այլևայլ ազատությունները պատճառ դարձան, որ Յնդկաստանից հայ վաճառականների նորանոր հոսքեր գան: Եվ քանի որ հայոց հիմնական զբաղմունքը առևտուրն էր, բնակա-

նաբար, նրանք հաստատվեցին խոշոր կղզիների՝ ճավայի ու Սուլավեսի մարդաշատ և վաճառաշահ քաղաքներում: 1781թ. Բաթավիա եկան Հովհաննես Շերիմանյանը, Մանուկ Հակոբյանը, Վարդան Գասպարյանը, ավելի ուշ՝ Պողոս, Կարապետ, Բարսեղ Անդրեասյան եղբայրները, Մ. Ե. Անդրեասյանը: 1801թ., 89 տարեկանում, Բաթավիայում վախճանվեց Հարություն Չաքարյանը, և դա հայի ամենահին գերեզմանն է:

Այս մարդիկ Պարսկաստանից ներմուծում էին կերպաս, արհեստական մեղրամոմ՝ կտավեղեն դաջելու համար, ալյուր, արմավ, յուղ, վարդաջուր, արտահանում էին սուրճ, շաքար, տարատեսակ խեժեր, համեմունք, հնդկընկույզ, ափիոն¹: Բեռնափոխադրումները, բնականաբար, կատարվում էին հոլանդական առագաստանավերով, որոնք պարսկական Բուշեր նավահանգիստ էին հասնում 1,5-3 ամսում:

XVIIIդ. վերջին Բաթավիայում հաստատվում է Գևորգ Մանուկի Մանուչարյանը, որն իր եղբոր դուստրերի հետ վիթխարի ավանդ է ունենում թե՛ ինդոնեզահայ համայնքի կազմավորման, թե՛ առհասարակ ազգապահպանության գործում: Նա ծնվել էր 1763 թ. Նոր Ջուղայում չքավորի ընտանիքում և «ընդունված կարգի» համաձայն եղբոր՝ Մելքունի, հետ գաղթում է Յնդկաստան: Մադրասում զբաղվելով առևտրով, տքնաջան աշխատանքով ձեռք է բերում մեծ հարստություն: Այդ ընթացքում Նոր Ջուղայում մահանում են ծնողներն ու եղբոր կինը, և Գ. Մանուչարյանը 1795թ. Մադրաս է բերում եղբոր աղջիկներին՝ 14-ամյա Մարիամին և 10-ամյա Թագուհուն: Մի քանի տարի անց, անգլիացիների կողմից ճնշման ենթարկվելով, նա ստիպված է լինում տեղափոխվել Բաթավիա՝ ունենալով այն ժամանակվա համար վիթխարի մի գումար՝ 4 մլն. ֆրանկ: Այս կապիտալը հաջողությամբ ներդնելով բիզնեսի մեջ՝ նա էլ ավելի մեծ կարողության է տիրանում, դառնում առհասարակ ճավայի ամենաանվանի մարդկանցից մեկը և բազմիցս խոշոր գումարներ տրամադրում հոլանդական իշխանություններին:

¹ Հարկ ենք համարում նշել, որ հնուց ի վեր ափիոնի առևտուրը եղել է հայոց բիզնեսի հիմնական տարատեսակներից մեկը: Եվրոպայում ափիոնը ոչ միայն թմրանյութ էր, այլև գործածվում էր դեղագործության և օժանելիքի պատրաստման մեջ ու շատ բարձր գին ուներ:

Սակայն Գ. Մանուչարյանը նաև մեծ ազգասեր ու բարերար էր. 25 հազար գուլդեն է տրամադրել Ս. Էջմիածնին, 30 հազար ռուբլի՝ Կալկաթայի Հայոց Մարդասիրական ճեմարանին, 30 հազար՝ Մադրասի հայոց դպրոցին, 25 հազար՝ Երուսաղեմի Ս. Հակոբավանքին, 10 հազար՝ Նոր Ջուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքին, 5 հազար՝ իր ծննդավայրում Ռուսաստանի հռչակավոր Լազարյանների նախահայր Եղիազարի կառուցած Ս. Կատարիկնե կուսանոցին: Նա մտադիր էր նաև ազգային համալսարան հիմնել Լոնդոնում, սակայն վախճանվեց 1827թ.՝ անկատար թողնելով մտադրությունը:

Քանի որ Գ. Մանուչարյանն ամուրի էր, հուլանդական օրենքների համաձայն իր ամբողջ ունեցվածքը՝ 5 մլն. գուլդեն արժեքով, կտակեց մերձավոր հարազատներին՝ եղբոր դուստրերին, որով հայոց բարեգործության պատմության մեջ բացվեց մի ամբողջ էջ: Բանն այն է, որ Գ. Մանուչարյանի եղբոր՝ Մելքում Մանուկյանի մասին (այս մարդը որպես ազգանուն գործածում էր հայրանունը) կցկտուր տեղեկություններ են պահպանվել: Սակայն Հր. Աճառյանն իր «Հայ գաղթականության պատմություն» գրքում հիշատակում է մի նորջուղայեցի Մելքում Մանուկյանի, որին համարում է Ավստրալիա ուղք դրած առաջին հայ, և որն, ըստ մեզ, Գ. Մանուչարյանի եղբայրն է: XIX դարասկզբին Հնդկաստանում լուր է տարածվում, թե Ավստրալիայում հայտնաբերվել են ոսկու հանքեր, և եթե որևէ մեկը հողատարածք վերցնի ու 30 տարի աշխատի, ապա այդ հողը կդառնա նրա սեփականությունը: Ահա այս հեռանկարից ոգևորված՝ Մ. Մանուկյանը երկու ընկերների հետ մեկնում է նախ Մելբուրն, ապա հաստատվում Սիդնեյի մոտակայքում գտնվող Լաք Լենդ գյուղում, բացում նպարեղենի խանութ և ամուսնանում: Նա, հավանաբար, մահացել է մինչև 1827թ., այլապես Գ. Մանուչարյանը նրան պիտի կտակեր իր հարստությունը:

Տիրելով հորեղբոր ունեցվածքին, քույրերը՝ Թագուհի Մանուկյանը և վաճառական Հակոբ Հարությունյանի հետ ամուսնացած Մարիամ Հարությունյանն իրենց գործունեությունը լիովին ի սպաս են դնում ազգին: Նրանց դրամագլուխը կազմված էր կալվածքներից ու բանկային արժեթղթերից, որոնցից ստացված շահույթը տրամադրում էին բարերարությանը:

Ժամանակակիցները վկայում են, որ «տուն նոցա ապաւնէ աղքատաց և որբանոց աղքատութեան» էր: 1831թ. Մարիամի

ամուսին Հ. Հարությունյանը Բաթավիայում կառուցում է Ս. Հովհաննես Մկրտիչ փայտաշեն մատուռը, որի տեղում նրա մահից տասը տարի անց՝ 1854թ., քույրերը կառուցում են նույնանուն քարաշեն եկեղեցին՝ նվիրելով նաև իրենց հոյակերտ տունը: 1853թ. քույրերն իրենց ծննդավայրի Ս. Ստեփաննոս եկեղեցու բակում հիմնում են դպրոց, որը գործում է երեսուն տարի, իսկ Նոր Ջուղայի հայրենական տունը նվիրում եկեղեցու թաղին:

1855թ. նրանք Բաթավիայում հիմնում են «Մանուկ և Հարությունյան» առաջին օրիորդաց դպրոցը, որի համար տրամադրում են 20 հազար ռուբլի դրամագլուխ: Նիդերլանդական Հնդկաստանի մայրաքաղաքում հիմնում են նաև երկու ազգային կազմակերպություն՝ «Գանձանակ Ջուղայու տնանկացը» Նոր Ջուղայի կարիքավորներին օգնելու համար և «Գանձանակ գրավոր աշխատանացը»՝ ազգի համար օգտակար գրքեր տպագրելու նպատակով: 1858թ. քույրերը մեծ գումարներ են հատկացնում ճավայի «Հայկյան միաբանությանը» և Նոր Ջուղայի «Աղքատանաց սնդուկին», իսկ Մարիամն իր ծախքով տպարան է հիմնում Կալկաթայի Մարդասիրական ճեմարանում: Թագուհի Մանուկյանը վախճանվում է 1857թ., իսկ Մարիամ Հարությունյանը՝ 1864թ. 83 տարեկանում: Նրա մարմարյա անդրին դրված է Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցու հյուսիսային կողմում:

Գ. Մանուչարյանի հետ է կապված մեկ այլ նշանավոր հայորդու՝ Նոր Ջուղայի Փարսադանենց տոհմի Մանուկ Հորդանանյանի (1800, Նոր Ջուղա-1879, Բաթավիա) գործունեությունը: Նա աղքատ ջուլիակի զավակ էր: Ապրուստ վաստակելու նպատակով 18 տարեկան հասակում գաղթում է Բաթավիա և ծառայության անցնում իր համաքաղաքացի Գևորգ Մանուչարյանի մոտ՝ հասու դառնալով առևտրի այբուբենին: Հինգ տարի անց տեղափոխվում է մեկ այլ հայաշատ քաղաք՝ ճավայի Սուրաբայա, հիմնում սեփական բիզնես և զգալի հարստություն վաստակում: 1835թ. նորջուղայեցի Ղազար Օհանյանի հետ ձեռք է բերում Մոջոկերտո քաղաքի մոտի «Գուդո» անվամբ շաքարի առաջնակարգ գործարանը:

1841թ. հիվանդությունից ապաքինվելու համար մեկնում է Եվրոպա և մեկ տարի Ս. Ղազար կղզում Ղևոնդ Ալիշանի մոտ հայերեն ուսանում: 1844թ. Եվրոպայում գնում և ծննդավայրի Ս. Ամենափրկիչ վանքին է նվիրում տպարան: 1851թ. վերադառնում

Է Սուրաբայա և բիզնեսն անմխիթար վիճակում գտնելով՝ վաճառում է շաքարի գործարանը ու փոխադրվում Բաթավիա: 1857թ. Նոր Ջուղայի Ս. Կատարինե կուսանաց վանքում հիմնում է օրիորդաց դպրոց, որին կտակում է իր ամբողջ հարստության կեսը, իսկ մյուս կեսը՝ ծննդավայրում հոգևոր դպրոց հիմնելու համար: Մինչև օրս ամեն տարի մարտի 7-ին՝ Ս. Մանկանցն Քառասնից օրը, Նոր Ջուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքում ի հիշատակ Մանուկ Յորդանանյանի կատարվում է հոգեհանգիստ:

Հայոց համար, սակայն, առևտրական կենտրոն դարձավ ավելի քան 1000 կմ ձգվածություն ունեցող ճավայի մեկ այլ քաղաք՝ Սուրաբայա նավահանգիստը, որտեղ նրանք տնտեսական բուռն գործունեություն ծավալեցին:

Առաջին, ամենախոշոր և ամենաերկարատև բիզնեսն ունեցան նորջուղայեցի Եղիգարյան եղբայրները՝ Գալուստը, Խաչիկը, Հարությունը և Հովհաննեսը: Ավագը՝ Գալուստը, 1862թ. բաթավաբնակ Հովհաննես Աարգսյանի հետ Սուրաբայայում հիմնում է «Սարգիս, Եղիգար և ընկ.» առևտրական տունը, որը գոյատևում է 25 տարի: Խաչիկը Բաթավիայի «Մայիլ և ընկ.» ֆիրմայի հետ 1872թ. Սուրաբայայում հիմնում է «Եղիգար, Մայիլ և ընկ.» առևտրական տունը, որը գործում է 12 տարի: 1884թ. Խաչիկը միանում է «Սարգիս, Եղիգար և ընկ.» ֆիրմային, իսկ Գալուստն անցնում է Սինգապուր և այնտեղ հիմնում «Եղիգար և ընկ.» առևտրական տունը:

Խաչիկը շարունակում է «Սարգիս, Եղիգար և ընկ.» գործունեությունը, սակայն առաջացած տարիքի պատճառով 1927թ. բիզնեսը հանձնում է Ֆրեդի անունով որդուն (ճիշտ է, տարիքով ավագ էր Գալուստը, սակայն բիզնեսը շարունակել էր պետք): Եվ այստեղ օգնության է հասնում Նոր Ջուղայում մնացած Հարությունը, որն իր վեց որդիներին՝ Մկրտչին, Չարլիին, Կոստանդիանոսին, Մարտիրոսին, Սարգսին և Գևորգին, ուղարկում է Նիդերլանդական Հնդկաստան: Սրանք 1912թ. Սինգապուրում, Բանգկոկում, Սուրաբայայում և Մանչեստրում բացում են «Եղիգարյան եղբայրներ» ֆիրմայի մասնաճյուղեր: Կենտրոնակայանը գտնվում էր Սինգապուրում, և ղեկավարում էին Մարտիրոսն ու Գևորգը, Մանչեստրի մասնաճյուղի տնօրենն էր Սարգիսը, իսկ Սուրաբայայինը՝ Կոստանդիանոսը: Ընդլայնելով գործունեության շրջա-

նակներն ու աշխարհագրությունը, նրանք 1935թ. նոր մասնաճյուղ են բացում Ճապոնական Օսակայում, իսկ 1937թ. ևս մեկը՝ Լոնդոնում: Եղիգարյանների ֆիրման, որ հիմնականում զբաղվում էր կտավե գործվածքեղենի, այլուրի ու լրագրաթղթի առևտրով, գոյատևեց մինչև 1956թ.:

1875թ. Սուրաբայայում կար 23 հայ, որոնք զբաղվում էին բացառապես առևտրով, և որոնցից նշանավոր էին Հովհաննես Ղազարյանը, Մանուկ Յորդանանյանը, Ղուկաս Մաթևոսյանը, Դավիթ Գևորգյանը, Եղիգար Հովհաննիսյանը:

1877թ. Սուրաբայա է գալիս Գևորգ Ղազարի Աբգարյանը, որին վիճակված էր դառնալ ինդոնեզաբնակ ամենանշանավոր հայ արդյունաբերողը: Նա 16 տարեկան հասակում Նոր Ջուղայից գաղթում է Հնդկաստան և 1874թ. ուսանում Կալկաթայի Մարդասիրական ճեմարանում՝ սովորելով հայերեն, անգլերեն և առևտրի արվեստ: Գալով Սուրաբայա՝ ծառայության է անցնում Մայիլ Հովհաննիսյանի ֆիրմայում, իսկ 1879թ. մեկնում է Բալի կղզի, որպես այդ առևտրական տան մասնաճյուղի ղեկավար:

Երեք տարի անց վերադառնում է Սուրաբայա և ընկերակցում Ավետիք Աբգարյանի «Աբգար և ընկ.» ֆիրմային: Եվս չորս տարի անց բիզնեսը թողնում է և ճավայի Թուլունգակունգ ու Գդերի քաղաքներում զբաղվում... լուսանկարչությամբ: Այս զբաղմունքը, ճիշտ է, ճավայի համար հեղափոխական երևույթ էր, սակայն արժանապատիվ ապրուստ ապահովել չէր կարող: Դա էր պատճառը, որ նա վերադառնում է բիզնես, 1885թ. շոտլանդացի Ջ. Լիոնի հետ Գդերի նահանգի Բրանգահան գյուղում հիմնում տապիոկայի¹ գործարան, որը տնտեսական ճգնաժամի պատճառով վեց տարի անց փակվում է: 1894թ. Գ. Աբգարյանը հիմնում է բրնձի վերամշակման ու շաքարի փոքրիկ արտադրություններ, իսկ մեկ տարի անց Կլուտ հանգած հրաբխի զառիվայրին՝ Գդերի նահանգի Գալուան գյուղաքաղաքում ձեռք է բերում շուրջ 12 հազար ակր հողատարածք և Անգլիայից բերելով արդիական սարքավորումներ՝ հիմնում գործարան ու սկսում զբաղվել տապիոկայի արտադրությամբ: Արդեն 1910թ. այդ գործարանը Նիդերլանդական Հնդկաստանի ամենախոշոր արտադրական ձեռնարկություններից էր:

¹ Թփատեսակ, որի արմատներից կրախմալ է ստացվում:

Այն բաղկացած էր ութ մասնաշենքից, որտեղ յոթ հայերի ու երկու եվրոպացիների վերահսկողության ներքո աշխատում էին 200 տեղացիներ՝ ամսական արտադրելով 600 տոննա առաջնակարգ ալյուր ու խմորահատիկ (fleke) և 360 տոննա երկրորդ կարգի ալյուր: Արտադրանքը տեղափոխելու համար Գ. Աբգարյանն իր գործարանի և էնգադիլուե կայարանի միջև անցկացրել էր 65 կմ երկարությամբ երկաթուղագիծ, որով փոխադրումներ էին իրականացնում չորս լոկոմոտիվով ավելի քան 100 վագոններ: Աշխատակիցների բնակարաններն ունեին հեռախոս և էլեկտրաէներգիա: Պլանտացիաներում աշխատում էին ավելի քան 1000 բնիկներ, որոնք մշակում էին տապիոկա, շաքարեղեգ և կոկոս: Արտադրանքն ամբողջովին իրացվում էր Անգլիայում և ԱՄՆ-ում:

1921թ., առողջական վիճակի վատթարացման պատճառով, Գ. Աբգարյանը մեկնում է Գոլանդիա և բիզնեսը վաճառում 2,5 մլն. գուլդենով: Ապա վերադառնում է ճավա և 1927թ. վախճանվում 67 տարեկան հասակում:

Նա խորապես ազգասեր մարդ էր, ԶԲԸՄ պատվավոր անդամ: Որդեգրել ու պահում էր չորս հայ որբերի, 275 հազար գուլդենի ազգային բարեգործություն էր արել, որից 40 հազարը՝ եղեռնից փրկվածների համար:

Ազգային նպատակների համար 300 հազար գուլդեն էր հատկացրել Գևորգ Աբգարյանի ավագ եղբայրը՝ Սարգիսը: Նա բնակություն էր հաստատել Թուլունգակունգ քաղաքի մոտ գտնվող Գամբինկ գյուղում, ուներ կաուչուկածառի, հնդկընկույզի անտառներ և կանեփի վերամշակման գործարան: Կաուչուկն ու կոպրան¹ արտահանում էր Եվրոպա:

1883թ. Մարտիրոս Զոհրաբյանը, Հակոբ Մեսրոպյանը և Հովակիմ Հովակիմյանը Սուրաբայայում հիմնեցին ամենանշանավոր առևտրական տներից մեկը՝ «Զոհրաբ, Մեսրոպ և ընկ.» ֆիրման: Նրանք Ավստրալիայից ներմուծում էին ալյուր և կարագ, Եվրոպայից՝ լուցկի և այլ մանր իրեր, Հնդկաստանից՝ բրինձ, պարկեր և այլն, Բալի կղզու Սինգառաջա նավահանգստում վաճառում էին եվրոպական արդյունաբերական ապրանքներ, մանուֆակտուրա,

¹ Հնդկընկույզի չորացրած սննդարար հյուսվածք, որն օգտագործվում է կոկոսայուղի ստացման համար, մարգարինի և օճառի արտադրության մեջ:

իսկ այդտեղից արտահանում էին սուրճ և կոպրա: 1900թ. ֆիրման համալրում են երիտասարդ ուժեր՝ Ալբերտ Զոհրաբյանը և Հակոբյան չորս եղբայրները, որոնք նոր թափ են հաղորդում բիզնեսին և ընդլայնում գործունեության շրջանակները, մասնավորապես զարկ են տալիս շաքարի ու բրնձի առևտրին: 1906թ. ֆիրման շաքարի արտահանման ոլորտում առաջատար դիրքեր էր գրավում ու մեծ համբավ վայելում Հնդկաստանի, Բիրմայի և Հնդկաչինի այլ երկրների շուկաներում: 1915թ. Ալբերտ Զոհրաբյանը, Ավետում և Ներսես Հակոբյան եղբայրները «Հակոբյան եղբայրներ և ընկ.» անվամբ մասնաճյուղ բացեցին Լոնդոնում, ընդ որում, Հակոբյանները դարձան անգլահայ համայնքի ակնառու դեմքերից: Հայրապետ ու Մկրտիչ Հակոբյանները մնացին Սուրաբայայում, իսկ Սինգառաջայի մասնաճյուղի ղեկավար նշանակվեց Զարլի Եդիգարյանը:

«Զոհրաբ, Մեսրոպ և ընկ.» ֆիրման ավելի քան 20 տարի Սուրաբայայում Գևորգ և Սարգիս Աբգարյանների, եվրոպական մի շարք ապահովագրական ընկերությունների գործակալն էր, իսկ Բալիում ներկայացնում էր Ռոկֆելերի «Սթանդարդ օյլ» նավթարդյունաբերական հսկայի շահերը:

1887թ. Նոր Զուղայից 11-ամյա Ղուկաս Սարգսյանը գալիս է ճավայի Մալանգ քաղաք, ուր ավագ եղբայր Հարությունը և քեռին՝ Ե. Տեր-Հովհաննիսյանը նպարտեղենի խանութ և մոտակա վայրերից սուրճի բերքի փոխադրության գործակալություն ունեին: 1900թ. Ղուկասը տեղափոխվում է Սուրաբայա, զբաղվում մանր առևտրով, 1903թ. բացում է նպարտեղենի մեծ խանութ և հարստանում: 1910-1911թթ. նա կառուցում է քաղաքի ամենախոշոր ու շքեղ «Օրանժ» հյուրանոցը՝ ծախսելով 1 մլն. գուլդեն: 1927թ., ի հիշատակ վաղամեռիկ Թովմաս եղբոր, կառուցում է Սուրաբայայի հայկական դպրոցը և էական մասնակցություն ունենում տեղի Ս. Գևորգ եկեղեցու շինարարության գործում:

Բնութագրելով Սուրաբայայի հայոց բիզնեսը, հարկ է նշել գործունեության ևս մեկ տեսակ, որը գրեթե նրանց մենաշնորհն էր. դա կառատիրությունն էր: Հայերին էին պատկանում բազմաթիվ կառքեր, ձիեր, ախոռներ, որոնք վարձով տրամադրում էին այլոց և որոնցով կատարվում էին ուղևորա- և բեռնափոխադրումներ:

1917թ. Սուրաբայան ուներ 150.000 բնակիչ, որից 20.000-ը՝ չինացի, 10.000-ը՝ եվրոպացի, իսկ հայերն ընդամենը 300 հոգի էին: Սակայն դժվար չէ նկատել, որ տոկոսային հարաբերակցությամբ բիզնեսում նրանց էր պատկանում առաջնակարգ դիրքերից մեկը:

Այդ թվականին, հանգանակություն կազմակերպելու նպատակով, Սուրաբայա է գալիս Թորգոմ արքեպիսկոպոս Գուշակյանը: Նա վկայում է, որ հայերը զարմանալի համախումբ են, տնտեսական շահագրգռությունների հիման վրա բազմաթիվ թելերով փոխկապակցված, հայրենամուտեր և առատաձեռն: *«Սուրաբայայի հայությունը Ջուղայի հայության կենդանի պատկերն է օտարության մեջ,- գրում է Թ. Գուշակյանը,- այնքան թարմ ու որոշ են բնաշխարհի բարքերն ու բարբառը, ձգտումներն ու կենցաղակերպը իրենց այս տարաշխարհիկ կյանքի մեջ, որ զգում ես օտար երկնքի տակ, բայց հայկական մթնոլորտի մեջ»:*

Տասը տարի անց ճավա է գալիս Յրաչ Երվանդը: Բաթավիայում նա «հայտնաբերում» է ընդամենը 60 հայի, որոնցից միայն 25-30-ն էին հայոց եկեղեցում մասնակցում Ձատկի տոնին: Մեծահարուստներն արտագաղթել էին, դպրոցը լիակատար անգործության էր մատնվել, իսկ հայերի մի մասն էլ «հուլանդացել» էր:

Սակայն միանգամայն այլ պատկեր էր տիրում Սուրաբայայում: Այստեղ Յ. Երվանդը ներկա է լինում տեղի հայոց սիրողական թատերախմբի կողմից Շիրվանզադեի «Կործանվածը» պիեսի բեմականացմանը և խիստ հուզվում այն փաստից, որ Օնի Լուկաս անվամբ մի հուլանդուհի մաքուր հայերենով երգեր էր երգում և հպարտությամբ շեշտում, թե երկու տարի է, ինչ ամուսնացել է հայի հետ և հասցրել սովորել... ջուղայեցիների հայերենը: Յ. Երվանդը գրում է. *«Տաք և անկեղծ հով մը կա այս գաղութին վրա: Կապված են իրարու մեծ տունի մը անդամներուն պես: Սև կատու չանցնիր իրենց մեջ: Սուրպայացին հայրենասեր է և խանդավառ՝ Յայաստանի վերածնունդով: Սուրպայացին հայ է մինչև եղունգին ծայրը»:*

Ճավայում էր գտնվում նաև Սմարանգ նավահանգստային քաղաքը, որտեղ բացառիկ տնտեսական հաջողությունների հասավ ոչ միայն ինդոնեզաբնակ հայերից ամենանշանավորը, այլև առհասարակ մեր ժողովրդի պատմության մեջ ամենահայրենասեր

մարդկանցից մեկը՝ **Յովսեփ Յովհաննեսի Ամիրխանյանը** (1771-1834): Ծագումով ղարաբաղցի այս վաճառականը 1820թ. հաստատվում է Սմարանգում, հուլանդական իշխանություններից ձեռք բերում ափիոնի վաճառքի մենաշնորհը և վեց տարվա ընթացքում դառնում ժամանակի ամենահարուստ հայը: Նրան էին պատկանում ընդարձակ պլանտացիաներ, տիրում էր 30 նավի, մասնաճյուղերի՝ Բասրայում ու Լոնդոնում, ազատ ելունուտ ուներ Յուլանդիայի թագավորի մոտ: Տեղեկանալով այն մասին, որ Արևելյան Յայաստանն անցել է Ռուսաստանին, Յ. Ամիրխանյանը 1829թ. հոկտեմբերի 20-ին Ներսես Աշտարակեցուն գրում է հռչակավոր մի նամակ, որտեղ նկարագրելով իր դիրքը, ունեցվածքը, ապրելակերպը՝ նշում է. *«Պատարածքներ, նավեր, շինություններ՝ ամեն ինչ լիուլի ունեն, բայց բախտի այդ բոլոր ծոխ պարզաները տակավին ինձ չեն մխիթարում, երբ մտաբերում եմ, թե ի՞նչ վիճակի մեջ է իմ սիրելի Յայրենիքը և ինչպիսի՞ թշվառություն են կրում իմ հայրենակիցներից ոմանք: ... Աստծո շնորհիվ, ես այստեղ մի տիրակալ իշխանի հավասար կյանք եմ վայելում: Լոկ հայրենյաց սերն է, որ վշտացնում է ինձ»:* Ապա, Աշտարակեցուն հայտնում է մտադրությունը և խնդրում իր առաջարկը ներկայացնել Նիկոլայ I ցարին. *«Մտադիր եմ, եթե միայն հնարավոր լինի, դրամով գնել իմ նախնյաց երկրները, այն է՝ Ղարաբաղի աշխարհը Փայտակարանով հանդերձ և կամ մի որոշակի հարկ տալ դրանց տիրելու համար, քանզի հարազատ երկրների կորուստն ինձ համար վերին աստիճանի ցավալի է»:* Ընդ որում, այդ ծրագրի իրականացման համար նա պատրաստ էր տրամադրել իր ամբողջ վիթխարի կարողությունը և ընտանյոք տեղափոխվել Յայաստան:¹

Յ. Ամիրխանյանը Սմարանգի առաջին, բայց ոչ վերջին հայն էր: Նորջուղայեցի Պողոս Անդրեասյանը (1804-1861), որ վախճանվեց Պրիանգար գավառի Սինդանգլայա բնակավայրում, տերն էր «Տրանգկիլ» անվամբ շաքարի գործարանի և տարեկան արտադրում էր 20 հազար պիկուլ² շաքար: Կալվածատերեր, շաքարի ու լեղակի գործարանատերեր էին Յովսեփ, Սամվել ու Եղիազար Յովակիմյան եղբայրները, «Պետրոս և ընկ.» ֆիրմայի անդամ Ա.

¹ Նրա մասին ավելի մանրամասն տե՛ս մեր «10 կապիտալիստ» գիրքը:

² 1 պիկուլը = 135 անգլիական ֆունտի:

Ա. Պետրոսյանը: Սմարանգի մոտ գտնվող Սիմանգան լայնարձակ կալվածքը պատկանում էր չորս անձանց՝ ¹⁵/₂₇ մասը՝ Կարապետ Անդրեասյանին, ⁶/₂₇-ը՝ Ֆրեդրիկ-Դանիել Յովհաննիսյանին, ³/₂₇-ը՝ Յակոբոս Յովհաննիսյանին և ³/₂₇-ը՝ Ս. Պ. ֆոն Լարենին:

Սմարանգում երկար տարիներ սրճի և այլ ապրանքների արտահանությամբ էր զբաղվում Բաթավիայի հայոց դպրոցի նախկին ուսուցիչ Խաչիկ Թովմասյանի ու նրա եղբայրների հիմնած «Թովմասյան եղբայրներ» առևտրական տունը: 1920-ական թթ. այս նավահանգստում բիզնեսով էին զբաղվում ականավոր հնդկահայ, ազգային-ազատագրական շարժման գաղափարագիր Շահամիր Շահամիրյանի ժառանգները, Խաչատուր Նազլույանը, Անդրեասյանները, իսկ քաղաքի լավագույն հյուրանոցներից մեկը՝ Lanson Hotel-ը, պատկանում էր Գասպար Միքայելյանին:

Հայ վաճառականները հաստատվել էին ճավայի այլ քաղաքներում և: Այսպես, Ջապարա քաղաքի մոտ գտնվող Սումբրինգոն կալվածքի տերն էր Մարգար Սուքիասյանը, որի մեկենասությամբ 1853թ. Նոր Ջուղայի Հակոբջանենց թաղի Ս. Ստեփաննոս եկեղեցու բակում բացվեց երկրորդ դպրոցը: Երեսուն տարի գոյատևած այս վարժարանին նա տարեկան տրամադրում էր 300 ռուբլի, և այդքան փողով ուսանում էր 100 երեխա:

Կղզու արևմուտքում գտնվող Բանդունգ քաղաքում 1908թ. հաստատվեց Միքայել Ս. Միքայելյանը, ով 1923թ. ընտրվեց Բաթավիայի Ազգային վարչության անդամ, իսկ 1934թ.՝ նախագահ: Նրանցից բացի այստեղ բիզնեսով էին զբաղվում տապիոկայի գործարանատեր Ալեքս Եղիշյանը և նրա եղբայր Եղիշեն, Մովսես Մովսեսյանը, Սարգիս Թորոսյանը, Գևորգ Նազարեթյանը:

ճավայի արևելքում գտնվող, 7 հազար տարվա պատմություն ունեցող Մոջոկերտո քաղաքում 1880-ական թթ. հաստատվեց և շուրջ 40 տարի առևտրով զբաղվեց Պողոս Պողոսյանը: 1881թ. այստեղ խանութ ուներ Պողոս Մադաթյանը:

Այժմ տեղափոխվեց Սուլավեսի կղզի, որի կենտրոն Մակասարում հայտնվել էր առաջին հայը՝ խոջա Սուլիման:

1872թ. Մակասար է գալիս «Ջոհրաբ, Մեսրոպ և ընկ.» առևտրական տան հիմնադիրներից Յակոբ Մեսրոպյանը, որը տնտեսված իրավիճակը, փոքրիկ «հետախուզում» կատարելով՝ երեք ամիս անց տեղափոխվում է Սուրաբայա: Հաջորդ տարի գալիս է Միքա-

յել Ստեփանյանը և հիմնում առևտրական տուն, որը երկար տարիներ միակ հայապատկան ֆիրման էր: Միայն 1912թ. հիմնվում է «Ստեփանոս և Գրիգոր ընկ.» (սեփականատերեր Յովհաննես Ստեփանոսյան և Գրիգոր Գրիգորյան, փակվել է 1929թ.), իսկ 1917թ. «Ստեփանոս և Ստեփանոս» ընկերությունը (սեփականատերեր Ստեփանոս Ստեփանյան և Էժեն Յովհաննիսյան, գործել է մինչև 1927թ.): 1918թ. Մակասարում կար 21 հոգուց բաղկացած չորս ընտանիք, որոնք բոլորն էլ ընդգրկված էին այս երեք առևտրատների գործունեության մեջ: Նրանք Եվրոպայից ներմուծում էին մանուֆակտուրա և արտահանում արևադարձային բերքեր:

Սակայն Մակասարի ամենանշանավոր հայն, անշուշտ, Սեթ Պողոսյանն (Սեթ Պոլ) էր: Նա 21 տարեկանում Նոր Ջուղայից գալիս է Կալկաթա, 1880-ական թթ. ավարտում Մարդասիրական ճեմարանը, մի քանի տարի Բալի կղզում լինում առևտրական գործակալ, ապա տեղափոխվում է Մակասար, ծառայության անցնում «Միքայել Ստեփանոս և ընկ.» ֆիրմայում և հետագայում դառնալով տնօրեն՝ բացառիկ օժտվածության և անձնական ձեռներեցության շնորհիվ տիրանում վիթխարի հարստության՝ շուրջ 1 մլն. գուլդենի: Ս. Պողոսյանին էին պատկանում բազմաթիվ կալվածքներ, 100 սեփական տուն և Մակասարի ամենախոշոր «Օրանիա» հյուրանոցը: Չնայած անուսնացած էր դե Յոնգ (de Jong) ազգանվամբ մի հուլանդուհու հետ, որից ուներ վեց զավակ, սակայն չէր մոռանում ազգի հանդեպ իր պատասխանատվության մասին: Ս. Պողոսյանը 300 հազար ռուբլի հատկացրեց Նոր Ջուղայի վարժարաններին, Կալկաթայի Մարդասիրականին և ազգային այլ կարիքների: Մակասարի այս խոշորագույն ձեռնարկատերի և բարերարի մահվանից հետո (1926թ.) «Միքայել Ստեփանոս և ընկ.» ֆիրման չղադարեցրեց գործունեությունը: Ընդհակառակն, 1925թ. մասնաճյուղ բացեց Սուլավեսիի Մենանդո քաղաքում և, առևտրական բիզնեսից բացի, դարձավ եվրոպական ու չինական 12 ընկերությունների, բանկերի և ֆիրմաների ներկայացուցիչ:

Նիդերլանդական Հնդկաստանում կար ևս մեկ կղզի, որտեղ հայերը տնտեսական լայն գործունեություն ծավալեցին. դա Բալին էր: Ինդոնեզական մշակույթի և ժողովրդական արվեստի այս կենտրոնում, ուր գտնվում են «Արքայական դամբանները (XI դ.) և «Փղերի քարանձավը» (XIII դ.), մեր վաճառականները հայտ-

նվել են XIXդ. 70-80-ական թթ., բացառապես որպես ճավայի առևտրական տների գործակալներ: Տնտեսական գրավչությունն այն էր, որ Բալին մաքսազերծ էր, ավելին, այստեղ ազատ էր ավիոնի վաճառքը, ինչն արգելված էր ճավայում, քանզի հոլանդական իշխանությունների մենաշնորհն էր: Վաճառականի իրենց ուղին այստեղ սկսեցին Գևորգ Աբգարյանը, Սեթ Պողոսյանը, Մ. Ս. Մարտիրոսը, Գ. Պ. Թադևոսյանը, Յ. Ն. Գալստանյանը և այլք: Մինչ ի մահ այստեղ ապրեց սառույցի գործարանատեր Մկրտիչ Մարգարյանը: 1885-1908թթ. Մակասարի «Միքայել Ստեփանոս և ընկ.» ֆիրմայի Բալիի գործակալն էր Նիկողայոս Կրետյանը:

Շուրջ 50 տարի Բալիում ապրեց մեր կապիտալի ամենազարմանալի դեմքերից մեկը՝ Մինաս Չակոբի Պողոսյանը: Պատանի հասակում նա Նոր Ջուղայից գաղթեց Կալկաթա, սովորեց Մարդասիրականում, ապա հրապուրվելով Ավստրալիայի ոսկու հանքերի վարդագույն հեռանկարներով՝ բռնեց Կանաչ մայրցամաքի ճամփան: Բաթավիայում հանդիպեց քեռուն, որը նրան խորհուրդ տվեց բնակություն հաստատել Բալիում: Այդպես էլ արեց, բայց մինչ այդ Բաթավիայում առաջին անգամ... կինո տեսավ. սիրահարվեց այդ զարմանահրաշ արվեստին և ամբողջ կյանքում սերը պահպանեց: Բալիում սկսեց զբաղվել սրճի ու շաքարի արտահանմամբ, սակայն կինոյի տենդը հանգիստ չէր տալիս, և դա պատճառ դարձավ, որ նա կառուցի կղզու... առաջին կինոթատրոնը: Հետագայում նրա խնդրանք-հորդորով անգլիացի գրող Փաուելը գրեց «Դրախտը երկրի վրա» գիրքը, ապա վարձեց հոլանդացի կինեմատոգրաֆիստների, որոնք Բալիի մասին նկարահանեցին առաջին փաստավավերագրական ֆիլմը: Նա այնքան մեծ սեր, հարգանք ու հեղինակություն էր վայելում, որ կղզաբնակները նրան ավանում էին «ճերմակամորուք արքա»:

Սփյուռքահայ գաղթօջախների պատմության մեջ փոքրաթիվ ինդոնեզահայ համայնքն աչքի է ընկնում անհուն նվիրվածությամբ առ պատմական հայրենիքն ու եկեղեցին: Առանձնանում է համախմբվածությամբ, կազմակերպվածությամբ, և այն եզակի դեպքերից է, երբ տնտեսական շահը ոչ թե տարանջատել, տրոհել էր, այլ հակառակն՝ միաբանել:

Ասել, թե Նիդերլանդական Հնդկաստանում նրանց կյանքն անանպ, հեշտ ու հանգիստ էր, սխալ կլիներ: Կղզիների տեր Հոլ-

անդիան մշտական պայքարի մեջ էր տեղացիների հետ, հաճախ զենքի ուժով ճնշում էր ինդոնեզացիների ազգային-ազատագրական շարժումները, և հայերը մշտական երկընտրանքի առջև էին: Հոլանդական օրենքները եկվորներին արգելում էին հողի սեփականատեր դառնալ, այդ իսկ պատճառով նրանք ստիպված էին ամուսնանալ տեղացիների հետ: Դա էր պատճառը, որ հայ տղամարդկանցից շատերն ամուրի մնացին, բայց քիչ չէին նաև նրանք, ովքեր հարկադրաբար դիմում էին այդ քայլին, և դա, ի վերջո, հանգեցնում էր ուժացման:

Սակայն հայոց գեներտիկական առանձնահատկությունն ինքնության պահպանումն է, տոկոսությունը, և այս գծերը ցցուն կերպով արտահայտվում էին ինդոնեզաբնակների մոտ: Ջուտ իրավական տեսակետից նրանք առաջնորդվում էին հոլանդական իշխանությունների կողմից հաստատված մի փաստաթղթով, որը կոչվում էր «Նեդերլանդական Հնդկաստանայ Հայոց Սահմանադրութիւն»¹, իսկ համայնքի ընթացիկ հարցերը կարգավորում ու լուծում էր եռամյա ժամկետով ընտրվող «Հանրականութիւն հանձնաձևանաց ժողովրդեան հայոց ի ճավա» անվամբ մարմինը:

Փոքրաթիվ համայնքի համար ազգապահպանության, դիմագրավման սնուցող աղբյուր էր մշտական, անխզելի կապը հայրենիքի, հատկապես՝ Նոր Ջուղայի հետ: Ընդ որում, հայրենիքից նրանք ստանում էին հոգևոր աջակցություն և դրա դիմաց տրամադրում ֆինանսատնտեսական աջակցություն: Բացի այն, որ առանձին անհատներ կանոնավոր բարերարություն էին կատարում կամ կտակներով պատրաստակամորեն երկարաժամկետ հատկացումներ տրամադրում, համայնքն ինքը կազմակերպված ձևով մասնակցում էր ազգային հանգանակություններին: Այսպես, ինդոնեզաբնակները 1894թ. 8000 գուլդեն² տվեցին Սասունի աղետյալներին, 500 գուլդեն՝ կովկասահայ սովյալներին (1905-1906թթ.), բազմաթիվ այլ խոշոր դրամական նվիրատվություններ ուղարկեցին Վենետիկի Մխիթարյան միաբանությանը՝ 200-ամյա

¹ Ցավոք, անչափ հետաքրքիր իրավական այս վավերագիրը մասնագետների ուշադրությանը չի արժանացել, այնինչ պատշաճ տեղ կարող է գրավել Աստրախանի, Նոր Նախիջևանի, Գրիգորիոպոլսի, Գերլայի հայոց ինքնավարությունների համապատասխան փաստաթղթերի շարքում:

² 30 գուլդենը = 1 անգլիական ֆունտ ստերլինգի:

րոս Բարսեղյանը, Հակոբ Դավթյանը, Եսայի Խաչատրյանը, Բահաթուր Դավթյանը, Առաքել Պետրոսյանը, Պողոս Ստեփանյանը, Աստվածատուր Հովհաննիսյանը, Սինան Հովհաննիսյանը, Ծառա Սահակյանը, Խաչիկ Միքայելյանը և ուրիշներ: Նշենք, որ այս թվարկումը ամբողջական չէ. բոլորին չենք հիշատակում զուտ տեղի խնայողությունից դրված:

Ինչու էինք խնդրում ուշադրություն դարձնել «անցնել», «տանել» բայերին և տարեթվերին. նախ, հայկական տարբեր աղբյուրներից քաղված այս հավաստի տեղեկություններից ոչ մեկում հստակ ու պարզորոշ ասված չէ, թե հայ վաճառականները եղել են Շվեդիայում: Երկրորդ, ըստ այդ տվյալների՝ հայ-շվեդական առևտրատնտեսական հարաբերություններն սկիզբ են առնում 1686 թվականից:

Սփյուռքահայ համայնքներով, այլ ժողովուրդների հետ հայոց շփումներով զբաղվողները, մեր կարծիքով, թույլ են տալիս մի սկզբունքային վրիպում՝ գրեթե ուշադրություն չեն դարձնում տվյալ երկրի իրողություններին, առանձնահատկություններին և սահմանափակվում են հայոց առկայության ու ներդրման սոսկական արձանագրմամբ: Այնինչ երևույթների լրջմիտ ուսումնասիրությունը տեղիք է տալիս այլ եզրահանգումների:

Հայ-շվեդական առևտրատնտեսական հարաբերությունների վերաբերյալ տվյալներն ակնհայտորեն ցույց են տալիս, որ հայ վաճառականներն՝ անխտիր նորջուղայեցիներ, Ռուսաստանն օգտագործելով որպես տարանցիկ ուղի, հում մետաքս են մատակարարել շվեդներին (Նոր Զուղա էին տանում շվեդական մահուդ, մանուֆակտուրայի տարբեր տեսակներ, ժանյակ, ժամացույց, հեռադիտակ, ակնոց, ասեղ, պերճանքի իրեր և այլն): Սա ինքնին փաստի պարզ արձանագրում է, սակայն եթե փորձենք խորանուխ լինել երևույթի մեջ, մասնավորապես՝ պարզել XVII դ. ռուս-շվեդական հարաբերությունները և հայ վաճառականների դերը դրանցում, ապա կբացահայտվեն միանգամայն այլ իրողություններ:

Շվեդիայի պատմության մեջ XVII դ. մեծապետականության, ֆեոդալական շվեդական պետության ծաղկման շրջան էր: Ամբողջ այդ հարյուրամյակի ընթացքում Շվեդիան հաղթական պատերազմներ էր մղում՝ անընդհատ ընդարձակելով իր տիրույթները: Դեռ 1558-1583թթ. Լիվոնյան պատերազմի ժամանակ նա նվաճեց

հյուսիսային Էստոնիան: 1611-1617թթ. ռազմական ներխուժման հետևանքով Ռուսաստանին զրկեց Բալթյան ծովի ափամերձից: Լեհաստանի դեմ մղած պատերազմի ընթացքում շվեդները 1621թ. գրավեցին Ռիգան, 1625թ.՝ Դորպատը: Երեսնամյա պատերազմի արդյունքում (1618-1648թթ.) շվեդների տիրապետության ներքո անցավ Գերմանիայի բալթյան ծովեզերքի զգալի մասը: Այսպիսով, XVI դ. և XVII դ. առաջին տասնամյակներում Շվեդիան առանցքային դիրքեր գրավեց Բալթյան ծովի արևելյան ու հարավային ափերին և տիրանալով խոշորագույն գետերի ակունքներին ու ափերին՝ փաստական հսկողության տակ առավ Ռուսաստանի ու Գերմանիայի բալթյան առևտուրը:

Այդպիսի պայմաններում ի՞նչ էր մնում Ռուսաստանին անել. պարզապես հաշտվել: Նա Արևմտյան Եվրոպայի հետ առևտրական հարաբերություններ պահպանելու համար երկու ծովային ուղի ուներ՝ Բալթյան և Հյուսիսային ծովերով: 1617թ. Ստոլբովյան անպատվաբեր դաշնագրից հետո Ռուսաստանն ստիպված եղավ շվեդների հետ առևտուր անել սահմանային քաղաք դարձած Նովգորոդով, իսկ Եվրոպական այլ երկրների հետ՝ Արխանգելսկով, նվազ ապահով Սպիտակ ու Բարենցի ծովերով: Ռուսաստանի ու Շվեդիայի միջև այս խաղաղ հարաբերությունները տևեցին մինչև 1700թ. Հյուսիսային պատերազմը, իսկ երկու երկրների միջև առևտրի հիմնական ապրանքատեսակներ դարձան ռուսական հացահատիկն ու շվեդական երկաթը:

Ահա այսպիսին է ռուս-շվեդական հարաբերությունների համառոտ իրապատկերը XVII դ., որը ոչ միայն հայ-ռուսական, այլև հայ-շվեդական առևտրատնտեսական հարաբերությունների հաստատման ժամանակաշրջանն է: Ինչպես հայտնի է, նորջուղայեցի վաճառականների և Ալեքսեյ Միխայլովիչ ցարի միջև առևտրական պայմանագիր կնքվեց 1667թ., սակայն դրան նախորդել էր հայոց առևտրական ներկայության մի շրջան, որը հող էր նախապատրաստել այդ պաշտոնական, իրավական հարաբերությունների հաստատման համար: Այս առևտրական ներկայության փուլում էլ հենց հիմք է դրվել հայ շվեդական հարաբերություններին:

Մեր ձեռքն անցավ մի փաստաթուղթ, որը թվագրված է 1629թ. հունիսի 15-ով: Մինչ այժմ անհայտ այդ վավերագիրը (հայ հետազոտողներից ոչ ոք դրան չի անդրադարձել) նոր լույս է սփռում թե՛

հայ-ռուսական, թե՛ հայ-շվեդական հարաբերությունների վրա, և կցանկանայինք մի մեջբերում կատարել: Սակայն որպեսզի ընթերցողն ըմբռնի, թե ինչի մասին է խոսքը, հարկ համարեցինք ստորև գետեղել հետևյալը.

ՑԱՆԿ

անձանց, հասկացությունների, իրերի

Դեսպանական դիվան (Посольскіи приказ) - արտասահմանյան երկրների հետ հարաբերությունների Ռուսաստանի բարձրագույն ատյանը:

Բոգդան Շորին - նովգորոդցի խոշոր վաճառական (купец):

Կանեփաթել - կանեփի բույսից ստացվող կոպիտ թել, որից պատրաստում էին ճոպան, պարան և այլն:

Յուժ մետաքս - այն բանից հետո, երբ ձախողվում են պարսիկ վաճառականների՝ այն եվրոպայում վաճառելու բոլոր փորձերը, Շահ Աբասը 1618թ. աճուրդի է հանում մինչ այդ իրեն պատկանող հում մետաքսի մենաշնորհը: Ամենաբարձր գին՝ 1 հակին (6 փուֆ) 50 թուման, վճարում են նորջուղայեցիները՝ շուկայից դուրս մղելով անգլիացիներին: Այդ ժամանակից սկսած դարեր շարունակ աշխարհի բազմաթիվ երկրներ հում մետաքս արտահանել են բացառապես հայ վաճառականները:

Անդրեյ Խառլամով - նովգորոդցի հյուր:

Յյուր (юрт) - ռուս խոշորագույն կապիտալիստ վաճառական: XVI-XVIIդդ. հյուրերն անցել են նստակյաց կյանքի՝ վերածվելով մեծածախ վաճառականների: Նրանց տարեկան ապրանքաշրջանառությունը կազմում էր 20-100 հազար ռուբլի, ինչն այսօրվա պատկերացումներով հավասար է մի քանի միլիոն դոլարի:

Ֆյոդոր Խառլամով - նովգորոդցի առևտրական (торговец человек):

Իվան Բորիսովիչ Չերկասկի - իշխան, բոյար, Մեծ գանձարանի դիվանի ղեկավար:

Իոակիմ Ֆերրյանինգ - շվեդացի թագավորական վարպետ - ջուլիակ:

Եֆիմով (գերմ. Joachimstaler) - գերմանական արծաթադրամ՝ ռուսական 50 կոպեկ արժողությամբ, որը լայնորեն շրջանառվում

էր Շվեդիայում ու Ռուսաստանում, հատկապես՝ արտաքին առևտրական գործարքների ժամանակ:

Եվ այսպես, 1629թ. հունիսի 15-ին Մոսկվայում, Դեսպանական դիվանում, հարցաքննվում է Բոգան Շորինը: Նրան առաջադրվում են այսպիսի հարցեր՝ Ստոկոլմյան խաղաղ դաշնագրից հետո քանի՞ անգամ և ո՞ր թվականներին է Ստոկհոլմում եղել, նրան ընկերակցե՞լ է, արդյոք, Ֆյոդոր Խառլամովը, ինչպիսի՞ ապրանքներ և ի՞նչ քանակությամբ են Շվեդիա տարել, շվեդ թագավորը կամ թագավորի խորհրդականները պատվի արժանացրե՞լ են, արդյոք, նրանց, գանձե՞լ են, արդյոք, ապրանքներից տուրք և այլն: Շորինը հարկ եղած բացատրություններ է տվել, որոնց հիման վրա էլ կազմվել է փաստաթուղթը, և որից մի մեջբերում ենք կատարում (թարգմանությունը մերն է - Խ. Դ.):

«*Չաշտության դաշնագրից հետո ինքը՝ Բոգդանկոն, Շվեդիա, Ստոկհոլմ մեկնել է երկու անգամ, առաջին անգամ 1627թ.՝ կանեփաթելով, երկրորդ անգամ 1629թ.՝ արքայական հում մետաքսով: Նրա հետ մեկնել է նովգորոդցի հյուր Անդրեյ Խառլամովի եղբայր Ֆեդկան: Իսկ արքայական հում մետաքսը նովգորոդցի հյուր Անդրեյ Խառլամովի հետ վերցրել են Մոսկվայում, իշխան Բորիս Իվանովիչ Չերկասկու հրամանով, արքունի գանձարանից, վաճառականական պալատից՝ առևտրականներից 1628թ. այն պատճառով, որ երբ նա՝ Բոգդանկոն, 1627թ. իր կանեփաթել ապրանքով առաջին անգամ եղել է Շվեդիայում, Ստոկհոլմում, պայմանավորվել է թագավորական վարպետ Իոակիմ Ֆերրյանինգի հետ, որ Բոգդանկոն Ստոկհոլմ հաջորդ այցի ժամանակ Իոակիմին եֆիմկաների դիմաց հում մետաքս կբերի: Եվ նա՝ Բոգդանկոն, թագավորական վարպետի հետ այսպիսի պայման է դրել, հենց որ նա մետաքսով 1629թ. ծնեռային ճանապարհով գա՝ սահմանի վրա նրան բեռնասայլեր կտան, որպեսզի այդ մետաքսը վարպետը գնի թագավորական կարիքների համար: Եվ այդ պայմանի մասին թագավորական վարպետը նրան գրություն է տվել, և այդ գրությունը հիմա նրա՝ Բոգդանկոյի մոտ է, Նովգորոդում: Եվ հենց որ նա Ստոկհոլմից Նովգորոդ է գալիս՝ պայման է դնում հյուր Անդրեյ Խառլամովի հետ, որպեսզի նա այդ մետաքսի համար Մոսկվա*

զնա, արքային աղաչանք անի և նրա արքայական գանձարանից եֆիմկաների դիմաց հուժմ մետաքս վերցնի: Եվ այդ պայմանով Անդրեյ Խառլանովի հետ 1629թ. գալով Մոսկվա՝ նրանք արքայական հրամանագրով և իշխան Իվան Բորիսովիչ Չերկասկու հրամանով վաճառականական պալատից առևտրական Բախտիյար Բուլգակովից ու նրա ընկերներից (ընդգծումը մերն է - Խ. Դ.) 8000 ռուբլով 3 հակով 18 փուֆ հուժմ մետաքս են վերցրել և այդ փողը եֆիմկաներով տվել են արքայական գանձարանին: Եվ արքայի հրամանագրով իշխան Իվան Բորիսովիչ Չերկասկու դիվանից նրանց պետական արքունի արքայական շնորհագիր են տվել դեպի Վելիկի Նովգորոդ, որպեսզի այդ մետաքսով Նովգորոդից բաց թողնեն Շվեդիա, Ստոկհոլմ: Եվ արքայական այդ շնորհագրով նրան՝ Բոգդանկոյին, իսկ նրա հետ և Անդրեյ Խառլանովի եղբայր Ֆեդկային 1629թ. մետաքսով Նովգորոդից բաց են թողել Շվեդիա, Ստոկհոլմ և ճամփի գիր տվել»:

Ապա Բ. Շորինի պատմածի հիման վրա շարադրված են Ստոկհոլմում ու Ետդարծին նրանց կրած չարչարանքները: (Ի դեպ, մի հետաքրքիր մանրամասն. հարցաքննությունից հետո Խառլանով եղբայրները դատապարտվել են մեկշաբաթյա բանտարկության այն բանի համար, որ նրանք Շվեդիայում ճամփի գիր են վերցրել, ուր նշված չի եղել նրանց հպատակությունը ռուսաց ցարին և տուն դառնալուց հետո նրանք այդ թուղթը չեն ներկայացրել Նովգորոդի վոյեվոդային):

Ի՞նչ արժեք ունի այս վավերագիրը մեզ համար, բանն այն է, որ Բախտիյար Բուլգակովը և նրա ընկերները հայեր են, հայ վաճառականներ, և այդ փաստը շատ խոսուն է:

Նախ, համարձակորեն կարելի է պնդել առնվազն 1628թ. Մոսկվայում հայերի կայուն առևտրական ներկայության մասին: Իսկ դա վկայում է, որ հայոց ազգային կապիտալի «թթխմոր» հուժմ մետաքսը նորջուղայեցիները ոչ միայն թուրքիայով ու Միջերկրական ծովով էին Եվրոպա տանում, այլև եռանդուն կերպով յուրացնում քրիստոնյա Ռուսաստանի ճանապարհը:

Ուշագրավ է մեկ այլ հանգամանք ևս, այն, որ ռուս հյուրերն անմիջականորեն հայ վաճառականների հետ գործարք կատարելու իրավունք չունեին: XVIIդ. հուժմ մետաքսի առևտուրը (ինչպես հացահատիկը և ձկնկիթը) ռուսական գանձարանի մենաշնորհն

էր, Պարսկաստանից հայերի բերած մետաքսը մուտք էր արվում գանձարան, ապա կառավարության թույլտվությամբ վաճառվում հյուրերին՝ Ռուսաստանում և արտասահմանում: Խնդիրն այն է, որ հուժմ մետաքսն արտասահմանում վաճառվելիս առնվազն 50 տոկոս զուտ եկամուտ էր բերում, և ռուս ցարերն այդպիսի շահույթ չէին կարող ձեռքից բաց թողնել (թե Միխայիլ Ֆյոդորովիչ, թե Ալեքսեյ Միխայլովիչ ցարերն անձամբ զբաղվում էին առևտրատնտեսական ընդարձակ գործունեությամբ): Ռուսական գանձարանն, ըստ էության, միջնորդի դեր էր կատարում հայերի ու շվեդների միջև, ինչը արգելակիչ դերակատարություն ուներ, և այս անարդյունավետությունը հաղթահարվեց դարի 80-ական թթ. վերջերին, երբ հայ վաճառականներին թույլ տրվեց որոշակի մաքսատուրքի դիմաց ուղղակիորեն առևտուր անել շվեդների հետ:

Սակայն շվեդները հայերի հետ առևտրական հարաբերություններ ունեին ոչ միայն Ռուսաստանի միջոցով, և դրա անուղղակի ապացույց ևս կա: 1674թ. մայիսին Մոսկվա են ժամանում շվեդ դեսպաններ Օքսենշերնը, Տիգենհաուզենը, Բրուդերգը և Լիլիենհոֆը՝ նպատակ ունենալով իրենց երկրի ու Ռուսաստանի միջև դաշինք կնքել ընդդեմ Թուրքիայի: Ի պատասխան Դեսպանական դիվանի հարցմունքի, մայիսի 11-ին Օքսենշերնը գրում է.

«... Մեր թագավորական մեծությունը տարբեր կոմիսարներից բաղկացած ներկայացուցչություններ ունի բոլոր պետությունների ու քաղաքների արքունիներին կից, որտեղ մեր թագավորական մեծության հպատակները առևտրով են զբաղվում, այն է՝ Ամստերդամում, Դամբուրգում, Լոնդոնում, Լիսաբոնում, Կադիսում, անգլիական, ֆրանսիական, պորտուգալական, հոլանդական, իտալական հողերում, քրիստոնեական պետություններում, դրանցից բացի նաև մուսուլմանական՝ Ցարեգորոդում¹, Չմյուննիայում, Վանհորում»²: Ապացուցելու կարիք չկա (վաղուց ապացուցված է), որ Թուրքիայի թե արտաքին, թե ներքին առևտրի մեծագույն մասը գտնվում էր հայերի ձեռքում, հետևաբար տրամաբանական է ենթադրել Թուրքիայում հայերի ու շվեդների առևտրական սերտ հարաբերությունների մասին:

¹ Կոստանդնուպոլիս:

² Անկարա:

Մեզ մնում է պատասխանել մի հարցի՝ հրապարակման սկզբում նշված բազմաթիվ հայ վաճառականներն, այնուամենայնիվ, այցելել են Ստոկհոլմ, թե՛ ոչ: Խորապես համոզված ենք՝ այցելել են, այլապես երկու տարի՝ 1686-1688թթ., որտե՞ղ են գտնվել Սաֆար Բարսեղյանը և Անուշ Վարդանյանը: Իսկ ուղղակի ապացույցներն, անկասկած, գտնվում են շվեդական արխիվներում:

Այն, որ այսօրվա շվեդահայ գաղութում մեծ թիվ են կազմում նախկին պարսկահայերը, ըստ իս, կարող է ունենալ մեկ բացատրություն՝ դարավոր կապերի վրա հիմնված պատմական հիշողությունը:

ԱՐԳԵՆՏԻՆԱ

(XIXդ. վերջ-XXդ. 40-ական թթ.)

Չայր սովորաբար ձեռնարկում է ոչ մեծ գործ և այն էլ լուրջ այն բանից հետո, երբ տեսնում է ուրիշի արածը: Բայց եթե մի բան սկսեց՝ ոչ մի դեպքում ետ չի կանգնի, ինչքան էլ վնաս կրի:

Մագդա Նեյման
կովկասագետ, 1899թ.

Չայրց գաղթօջախներից ամենաերիտասարդները հարավ-ամերիկյաններն են: 1888թ. Բրազիլիայի Սան Պաուլո քաղաք են գալիս առաջին հայերը՝ խարբերոցիներ Կարապետ Գասպարյանը, Մանուկ Շահբազյանը և պոլսեցի Կարապետ Չալեպյանը: Մեկ տարի անց նրանց են միանում խարբերոցիներ Յովհաննես, Չակոբ և Ավետիս Տեմիրճյան եղբայրները, Ղազար Նազարյանը, Մանուկ և Սարգիս Քորուբյան եղբայրները, Իսրայել Իսրայելյանը, Խաչատուր Գալաճյանը, Օհան Խաչիկյանը, Մարգար Գասպարյանը և այլք: Նրանք վաճառականներ չէին, այլ պարզ ու հասարակ մարդիկ էին, որ սկզբում տարբեր նահանգներում ու քաղաքներում շատ ծանր կյանքով էին ապրում և լեզվին չտիրապետելով, ծանոթ չլինելով տեղի բարբերին ու սովորույթներին՝ տարբեր միջոցներով հանապազօրյա հաց էին վաստակում: Սակայն նույն-իսկ այդ պատահական վաստակը, իրենց բնօրրանի ու լքյալ հայրենիքի ապրուստի հետ զուգադրած, անհամեմատելի էր: Չայրենիք հարազատներին պարբերաբար դրամական նպաստ ուղարկելով, նրանք ուղղակիորեն և անուղղակիորեն իրենց հայրենակիցներին մատնացույց էին անում նոր բնակավայրեր, ուր կարելի էր ապահով ապրել և աշխատել:

Այս տեղեկությունը պետք եկավ 1895-1896թթ. ջարդերից հետո, երբ շատերը մազապուրծ լինելով՝ գաղթեցին Բրազիլիա (ընդ որում, տարագրվում էին ոչ միայն բուն Արևմտյան Չայաստանից, այլև եվրոպական երկրներից): Այստեղից նրանք սփռվեցին այլ երկրներ՝ Ուրուգվայ, Արգենտինա, Չիլի, Վենեսուելա, Պերու՝ հաստատվելով թե՛ Ատլանտյան, թե՛ Խաղաղ օվկիանոսների ափերին:

Արգենտինան ունեցավ ամենամեծաթիվ հայությունը՝ իր ազգային, տնտեսական ու մշակութային կառույցներով:

Առաջին հայերը Արգենտինա են հասել համիոյան ջարդերից հետո՝ 1900-ական թթ.: Արդեն 1909թ. Բուենոս Այրեսում բնակություն էր հաստատել 200 հայ, որոնք 1911թ. հիմնեցին «Հայ գաղութային բարեգործական և լսարանական միությունը» (1913թ. վերածվեց ՀԲԸՄ մասնաճյուղի), իսկ 1912թ. ստեղծվեց եկեղեցական առաջին հոգաբարձությունը՝ Հովհաննես Հաբեշյան, Հովհաննես Ներսեսյան, Նազար Հալաճյան, Գրիգոր Կարապետյան, Սարգիս Փանոսյան, Եղիսե Եղիսյան, Անդրանիկ Կեյիկյան կազմով:

Գաղթավայրի կյանքում վիթխարի նշանակություն ունեցավ «Պաքրճյան եղբայրներ» առևտրական տան ի հայտ գալը: Չնյուռնացի Հակոբ, Թագվոր, Մարկո և Հրանտ Պաքրճյան եղբայրները վաղուց ի վեր հաստատվել էին Մանչեստրում, զբաղվում էին կտորեղենի վաճառականությամբ և բավականին ակնառու դիրք գրավում տեղի համայնքում: Եվրոպայում սկիզբ առած Առաջին աշխարհամարտը նրանց ստիպեց նոր և ապահով շուկաներ որոնել: Այդ նպատակով նրանք 1914թ. Արգենտինա գործուղեցին իրենց համերկրացի, ժնկում բարձրագույն կրթություն ստացած 25-ամյա Արսեն Բերգամալիին: Նա հիմնեց «Պաքրճյան եղբայրներ» ֆիրմայի մասնաճյուղը, որն առևտրատնտեսական յուրատեսակ կամուրջ դարձավ Անգլիայի և Արգենտինայի միջև, հատկապես տեքստիլ արդյունաբերության ոլորտում: 1928թ. Պաքրճյանների ֆիրմայի մասնաճյուղը վերածվեց անանուն ընկերության¹ ուր բաժնետեր Ա. Բերգամալին ստանձնեց փոխնախագահի և տնօրեն-վարիչի պաշտոնները: Նա դարձավ նաև «Պատերազմի հայ աղետյալների նպաստընկալ համագաղութային մարմնի» ատենապետ, «Հայ կենտրոնի» հիմնադիրներից մեկը և մինչև 1942թ.՝ եկեղեցու հոգաբարձության ատենապետ:

Ա. Բերգամալին լայն ճանաչում ուներ Բուենոս Այրեսի ֆինանսական շրջանակներում, նա հիմնեց «Սիրիո-Լիբանես» բանկը, որը երկու տարի նախագահեց, իսկ հետո դարձավ վարիչ-քարտուղար: Երկար տարիներ եղավ Արգենտինա կտորեղեն ներմուծողների կենտրոնական խորհրդի նախագահ և անդամ:

¹ Անանուն ընկերությունները ժամանակի բիզնեսի կազմակերպարավական ձևերից էին. դրամագույնը՝ հիմնական կապիտալը, կազմավորվում էր բաժնեդրժերից, որոնք հանվում էին ազատ վաճառքի, իսկ կանոնադրությունը հաստատում էր կառավարությունը:

Միաժամանակ, Պաքրճյան եղբայրների առևտրական տունը մասնաճյուղերի լայն ցանց սփռեց ամբողջ Հարավային Ամերիկայում, փաստորեն, դառնալով միջազգային մակարդակի ֆիրմա: Կենտրոնականացնելով գտնվում էր Մանչեստրում, որը ղեկավարում էին կրտսեր եղբայրները՝ Չնյուռնիո վերաշինաց միության հովանավորող հանձնախմբի անդամ Մարկոն, որ ամուսնացած էր հայտնի անգլագիր հայ գրող Մայքլ Առլենի քրոջ հետ, և Հրանտը: Ամենաավագը՝ Հակոբը, բնակվեց Բեռլինում և էական նյութական նպաստ բերեց տեղի համայնքին ու եկեղեցուն: Իսկ Թագվորը հաստատվեց Չիլիում, 1942թ. Սանտյագոյի ՀՄԸՄ մարզադաշտի գնման համար նվիրաբերեց 30 հազար պետ, ընտրվեց չիլիահայ գաղութի պատվավոր նախագահ: Բացի այդ, 5000 ֆրանկ տրամադրեց Լեոյի «Թրքահայ յեղափոխութեան գաղափարաբանութիւն» գրքի հրատարակման համար և թանկարժեք արծաթե գավաթ նվիրեց Խորհրդային Հայաստանի ֆուտբոլիստներին: 1940-ական թթ. «Պաքրճյան եղբայրներ» ֆիրման 12 մասնաճյուղ ուներ Արգենտինայում, մեկական՝ Չիլիում, Պերուում, Ուրուգվայում և Վենեսուելայում: Ավելորդ չէ նշել, որ այդ մասնաճյուղերում աշխատում էին հարյուրավոր հայ պաշտոնյաներ:

Պաքրճյանների օրինակը, բիզնեսում նրանց ակնառու հաջողությունները դրդեցին, որ Արգենտինա տեղափոխվեն նորանոր հայեր: Եվ դա հիմնականում կատարվեց ստիպողաբար՝ 1915թ. Հայոց Ցեղասպանությունից հետո:

1916թ. Բուենոս Այրեսում արդեն բնակվում էր 2000 հայ, բայց սկսված տնտեսական ճգնաժամը պատճառ դարձավ, որ շուրջ 800 հոգի մեկնի ԱՄՆ, իսկ 1917թ. նոր արտագաղթ սկսվի Ֆրանսիա:

Թվաքանակի նվազումը, սակայն, մեկ այլ՝ հակադարձ ազդեցություն էլ ունեցավ, արտագաղթը մնացյալներին ստիպեց համախմբվել, ինքնակազմակերպվել, և այդ մարմնի դերը ստանձնեց 1920թ. հիմնված «Արգենտինայի հայ ազգային միությունը»:

1920-ական թվականներից Արգենտինա սկսեց մուտք գործել նաև այլ երկրներում արդեն ձևավորված, բայց ապահով հանգրվան որոնող հայոց նոր կապիտալը:

1923թ. Բուենոս Այրես եկավ 41-ամյա պոլսեցի Հրանտ Նիքոբյանը, մի մարդ, որն անցնելով բազում փորձությունների և տարագրությունների խորդուբորդ ճամփաներով՝ իրեն մշտապես պահեց

ազգանվեր հայի բարձր պատվանդանի վրա: Նա մանուկ հասակում ընտանյոք տեղափոխվել էր Ջնյունհիա, դպրոցն ավարտելուց հետո մտել առևտրի ասպարեզ, առաջնակարգ դիրքի հասել և ընտրվել Ջնյունհիայի քաղաքական ժողովի ատենապետ, համայնքի պատվավոր նախագահ: Ջնյունհիայի աղետից՝ հայաթափումից, հետո անցել էր Հունաստան, դարձել Աթենքում Հայաստանի առաջին Հանրապետության ոչ պաշտոնական ներկայացուցիչը և վերակառուցել տեղի հայոց եկեղեցին:

Սակայն Հ. Նիքոբյանն իրեն լիովին դրսևորեց Արգենտինայում. 1937թ. նա Բուենոս Այրեսում կառուցեց Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին, ընտրվեց եկեղեցու հոգաբարձության պատվավոր նախագահ, իսկ բիզնեսը և ազգանպաստ գործունեությունը շարունակեցին որդիները՝ Խորխեն և Գևորգը:

1924թ. Բուենոս Այրեսում հաստատվեց 29-ամյա կեսարացի Հայկազ Սարգսյունճյանը, ով Կ. Պոլսում, Եգիպտոսում ու Եթովպիայում առևտրով զբաղվելուց հետո Արգենտինայում մեծ հաջողությունների հասավ բիզնեսում, դարձավ եկեղեցու հոգաբարձության անդամ, իսկ 1941թ.՝ ՀԲԸՄ Բուենոս Այրեսի մասնաճյուղի նախագահ:

Նույն 1924թ. Հալեպից Բուենոս Այրես տեղափոխվեցին ուրֆայեցի Արշակ, Անտոն և Նազար Պասմաճյան եղբայները: 1928թ. նրանք բացեցին կոշիկ նորոգման ու վաճառքի մի փոքրիկ կրպակ, իսկ 1937թ. կառուցեցին «Պասմաճյան եղբայրներ» կոշիկ արտադրության խոշոր գործարանը:

1927թ. Հալեպից ընտանյոք Բուենոս Այրես տեղափոխվեց 16-ամյա ուրֆայեցի Գևորգ Սարաֆյանը, որը բիզնեսում հասավ նախանձելի դիրքի, իսկ 1940-ական թթ. դարձավ Մշակութային հանձնաժողովի և ՀԲԸՄ վարչության նախագահ:

1930-ական թթ. դարձան արգենտինահայ գաղթօջախի կազմավորման և ամրապնդման շրջան: 1932թ. Բուենոս Այրեսում բացվեցին «Հայ կեդրոն» և «Նոր սերունդ» թերթերը, 1933թ., ի հիշատակ համայնքի հնագույն ու մշտական բարեկամ Պողոս Նուբարի, Լինիերոսում հիմնվեց «Նուբարյան» մատուռ-վարժարանը: 1937թ. Արգենտինայում, Ուրուգվայում ու Բրազիլիայում արդեն հանգրվանել էր շուրջ 30 հազար հայ:

Այս տարիներին նոր մակարդակի բարձրացավ հայոց բիզնեսը: 1932թ. ընտանյոք Բուենոս Այրես տեղափոխվեց Գևորգ Չըննոզյանը: Այս մարդը ծնվել էր Անգորայում: 12 տարեկանում ծնողները նրան ուղարկեցին Կարին, ուր երեք տարի ուսանեց Մկրտիչ Անասարյանի կտակով հիմնված «Սանասարյան» հռչակավոր վարժարանում, ապա վերադարձավ ծննդավայր և ծնողների հետ տեղափոխվեց Ջնյունհիա: Երիտասարդ տարիքից սկսեց զբաղվել կտորեղենի ներմուծմամբ և առևտրով: Բախտի բերմամբ Իզմիրի ջարդից երկու օր առաջ մեկնեց Հունաստան, այնտեղից անցավ Իտալիա և տասը տարի ապրեց Միլանում: Այստեղ նա ոչ միայն խորացրեց իր մասնագիտական գիտելիքները, այլև որդիներից երկուսին՝ Վահեին և Արմենին, բարձրագույն կրթության տվեց տեքստիլ արդյունաբերության գծով:

Բուենոս Այրեսում սկզբում սկսեց զբաղվել տեքստիլի ներմուծմամբ և կտորեղենի փոքրիկ գործարան հիմնեց Խեներալ Արթիկաս փողոցի վրա: 1935թ. հողատարածք գնեց Սան Մարտինում և Մարկո Պաքրճյանի, Արսեն Բերգամալիի ու Գրիգոր Գուլյունճյանի հետ հիմնեց «ATA Algodonera Textil, Argentina, Thinosian e Cia.S en C.» կտորեղենի արդիական մեծ գործարանը: Այս ձեռնարկությունը, որի տնօրեններն էին նրա որդիներ Վահեն ու Արմենը, և որտեղ աշխատում էր 300 բանվոր, հայապատկան առաջին խոշոր արդյունաբերական գործարանն էր: Այստեղ արտադրվում էին տեքստիլի բոլոր տեսակները, որոնք հաջողությամբ մրցակցում էին եվրոպականի հետ: 1941թ. Գ. Չըննոզյանը հիմնեց ևս մեկ ձեռնարկություն՝ «ALSA Algodonera San Martin S.A.» անվամբ բամբակի մանարանը, որտեղ աշխատանք տրամադրեց 300 մարդու, իսկ տնօրեն նշանակեց երրորդ որդուն՝ Տիրանին:

Արգենտինահայ գաղթավայրի տնտեսական վիճակն անհնարին է պատկերացնել ևս առանց մեկ մարդու՝ Հովհաննես Մերկերյանի: Նա ծնվել էր 1890թ. Սպարտայում: Նախնական կրթությունն ստացել էր ծննդավայրում, ապա սովորել Իդատի թուրքական վարժարանում: 1908թ. պաշտոնավարել էր «Օրիենթալ քարփեթ մանուֆաքթուրա լիմիտեդ» ընկերությունում, իսկ 1910թ. եղել այդ ընկերության ներկայացուցիչը Պուերտո և Ակալասիոնում: Զինադադարից հետո անցել էր Հալեպ և զբաղվել գորգի առևտրով: Ապա տեղափոխվել էր Գոնիա, ուր երիտթուրքերի շարժման

ժամանակ բանտարկվել և հրաշքով փրկվել էր կախաղանից՝ աքսորվելով Խարբերդ: Ջնյունիայի հայաթափումից հետո կրկին անցել էր Չալեպ, ուր մնացել էր չորս տարի, իսկ 1923թ. մեկնել Ղոզոդոս և միացել ընտանիքին: Այստեղ իտալական կառավարության աջակցությամբ հիմնել էր գորգի գործարան և մասնակցել իտալական, եվրոպական ու միջազգային բազմաթիվ ցուցահանդեսների՝ ինն անգամ արժանանալով առաջին կարգի մրցանակի: Իտալիայի թագավորի պալատի գորգերի մեծ մասը, ինչպես նաև Վատիկանի մեծ դահլիճի գորգը պատրաստել է Յովի. Մերկերյանը: 1934թ. նա տեղափոխվում է Բուենոս Այրես և Վիժա Պաժեստերի արվարձանում հիմնում գորգի գործարան (500 բանվորով), մեկ մասնաճյուղ էլ բացում է Կորդոբայում (150 բանվորով): Եկեղեցու հոգաբարձության անդամ Յովի. Մերկերյանի այս ձեռնարկություններն արտադրում էին շուրջ 10 հազար քառակուսի մետր գորգ:

1938թ. Բուենոս Այրեսի հայոց բիզնեսի կյանքում տեղի ունեցավ մի հիշարժան իրադարձություն՝ Օնսե թաղամասում կենտրոնացած հայ վաճառականները ստեղծեցին «Օնսեի հայ վաճառականների միությունը»: Կազմակերպության նպատակն էր համախմբել տնտեսական հնարավորությունները, ստեղծել արգենտինահայոց առևտրական պալատ, որին պիտի անդամակցեին բոլոր հայ արդյունաբերողները, վաճառականները և անհատ արհեստավորները: Նույն տարվա դեկտեմբերին ստեղծվեց նախաձեռնող խումբ (ատենապետ՝ Խոսրով Գալուստյան, ատենադպիր՝ Գևորգ Սարաֆյան, անդամներ՝ Լևոն Ավետիսյան, Յովսեփ Խեկալյան, Յովհաննես Թահմազյան, Գրիգոր Կառավարյան), որը պետք է նախապատրաստեր ծրագիր ու կանոնադրություն: 1939թ. կայացավ առաջին ընդհանուր ժողովը, ընտրվեց վարչություն, որն Արգենտինայի կառավարությանը պիտի վավերացման ներկայացներ «Չայ արդյունաբերական և առևտրական պալատի» հիմնադիր փաստաթղթերը: Սակայն ինչ-ինչ պատճառներով տնտեսական այդ կազմակերպությունը չկայացավ:

Կցանկանալինք առանձնակի անդրադառնալ նաև հայապատկան ամենախոշոր արդյունաբերական ձեռնարկությանը՝ Յովհաննես և Սարգիս Մանուկի Դիարբեքիդյան եղբայրների «Դանուբիո» տեքստիլի գործարանին: Խնդիրն այն է, որ աշխարհասփյուռ

հայոց տնտեսական պատմությունը ներկայացնելիս մենք առաջնորդվում ենք բիզնեսի արդյունքը ազգապահպանությանն ի սպաս դնելու հոգեկան մղումները, մտածելակերպային շարժառիթները վեր հանելու և կարևորելու սկզբունքով: Բիզնեսի արդյունքը՝ կապիտալը, ի սկզբանե, անկասկած, անձնապատկան է, բայց հենց որ անհատն իր արդյունքից բաժին է հանում ազգին՝ եկեղեցուն, դպրոցին, մշակույթին, մի խոսքով՝ հայապահպանությանը, այդ պահից սկսած կապիտալը դադարում է զուտ անձնական լինելուց, և հենց դա է, որ մենք անվանում ենք ազգային: Սակայն միամտություն կլիներ, անշուշտ, կարծել, թե մեր կապիտալի բազմադարյա պատմության մեջ չեն եղել տնտեսության ոլորտում վիթխարի հաջողությունների հասած հայեր, որոնք, սակայն, ազգին ոչինչ չեն տվել, հետևաբար և իրենց մասին ոչ մի բարի հուշ չեն թողել: Ճիշտ այդպիսին էր Դիարբեքիդյան եղբայրների կապիտալը: Ջնյունիայի աղետից հետո նրանք ընտանյոք տեղափոխվում են Միլան: Յոր մահից հետո եղբայրներն անցնում են Ռուսինիա և 1928թ. Բուխարեստում հիմնում կտորեղենի վիթխարի գործարան՝ 400 մեքենայով, 1400 բանվորով, 150 պաշտոնյայով, և երկրի տարբեր քաղաքներում բացում 11 մասնաճյուղ: Տեղափոխվելով Արգենտինա՝ Բուենոս Այրեսի Ռամոս Մեխիա արվարձանում հիմնում են «Դանուբիո» կտորեղենի գործարանը, որտեղ 1940-ական թթ. աշխատում էր 2000 մարդ: Ապա Բեռնարում գնում են մանարան՝ բրդի դերձան պատրաստելու համար, որտեղ աշխատում էր 500 հոգի:

Բայց ամենատխրալի զավեշտն այն էր, որ այդպիսի անուն-ազգանուն ունեցող եղբայրները ոչ մի մասնակցություն չունեցան համայնքի գործերին...

Բուենոս Այրեսից բացի Արգենտինայում կար ևս մի գաղթօջախ, ուր հայերը լիարժեք համայնքային կյանք կազմակերպեցին: Դա Կորդոբա քաղաքն էր: Այստեղ հաստատված առաջին հայերը եղել են Յակոբ Թյունսուլյանը, Մեծատուրյանը, Արիստակես Ժամկոչյանը, Յակոբ Մարգարյանը, Խաչատուր և Ավետիս Սիմոնյան եղբայրները, որոնք բնակության վայր ընտրեցին Բարիո Ինգլես արվարձանը: Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ այստեղ ժողովվեցին շուրջ 100 հայեր, որոնցից 67-ի մասնակցությամբ 1918թ. ստեղծվեց ՅԲԸՄ մասնաճյուղը: Կիլիկիայի հայաթա-

փումից և Ջնյունիայի աղետից հետո հայության թիվն այստեղ կրկնապատկվեց: Պետք է ասել, որ սկզբնական շրջանում նրանք համախմբված էին միակ ազգային կազմակերպության՝ ԶԲԸՄ մասնաճյուղի շուրջ, սակայն 1924թ. հունվարի 25-ին ստեղծվեց Զայ գաղութային կենտրոնը, որի հիմնադիր անդամներն էին Զովհաննես Գրաճյանը, Գրիգոր Երանյանը, Զակոբ Մարգարյանը, Սեդրակ Շգրտմյանը, Սամուել Վարդանյանը, Ղուկաս Գալուստյանը և Սարգիս Ավագյանը: Կառավարությանը ներկայացվեց կանոնադրություն, որը վավերացվեց 1925թ. օգոստոսի 3-ին: Միությունը Բարիո Ինգլեսում գնեց 1200 քառ. մետր հողատարածք, ուր կառուցվեցին եկեղեցին (հիմնարկեքը կատարվել է 1926թ. փետրվարի 21-ին) և դպրոցը: 1929թ. Բարիո Ինգլեսում բացվեց առաջին հայկական վարժարանը՝ 40 աշակերտով, իսկ 1932թ. Գաղութային միության ատենապետ Զակոբ Օհանյանի ջանքերով եկեղեցու բակում կառուցվեց դպրոցի նոր շենքը (1934թ. այստեղ ուսանում էր 130 աշակերտ):

Ջնյունացի Զ. Օհանյանը կրթությունն ստացել էր ծննդավայրի Մեսրոպյան և Պոյաճյան վարժարաններում, 1922թ. գաղթել էր Զունաստան և զբաղվել վաճառականությամբ: 1926թ. անցել էր Արգենտինա, իսկ հաջորդ տարի հաստատվել Կորդոբայում՝ ստանձնելով «Պաքրճյան եղբայրներ» ֆիրմայի Կորդոբայի մասնաճյուղի վարիչի պաշտոնը: Նա նաև ԶԲԸՄ մասնաճյուղի ատենադպիրն էր և հոգում էր հյուժախտավորների «Ազնավորյան» ապաքինարանի տնտեսական ապահովումը:

1940-ական թթ. Կորդոբայի գրեթե բոլոր 100 հայերն ապրում էին Բարիո Ինգլեսում, ուր ճնշող մեծամասնությունը սեփական տուն ուներ: Ոմանք քաղաքապետարանի պաշտոնյաներ էին կամ աշխատում էին երկաթուղային արհեստանոցներում: Ոմանք էլ ծխախոտի կրպակներ ունեին կամ ապրուստ էին վաստակում վիճակախաղի տոմսեր վաճառելով: Մեծ թիվ էին կազմում արհեստավորները, սակայն քիչ չէին նաև կտորեղենի վաճառականները և բիզնեսի այլ տեսակներով զբաղվողները: Զայերին էին պատկանում գորգի և վերնաշապկի մեկական գործարաններ: Իսկ առհասարակ տնտեսական վիճակը բավականին գոհացուցիչ էր:

Ուշագրավ է 1943թ. Գաղութային միության կազմը՝ ատենապետ Աբրահամ Փեթենյան, փոխատենապետ Վահե Մելիքյան,

ատենադպիր Ասատուր Ապրազյան, փոխատենադպիր Կարապետ Ազատյան, գանձապահ Զովհաննես Մանուկյան, անդամներ Ավետիս Ճյուպեյան և ... Թորոս էրնեկյան:

Բնութագրելով 1940-ական թթ. արգենտինահայ գաղթօջախը՝ եզրափակենք, որ հարավամերիկյան այս հյուրընկալ երկրում բնակվում էր շուրջ 20.000 հայ, որոնց ճնշող մեծամասնությունն ընդգրկված էր բիզնեսի և արհեստագործության ոլորտներում: Իսկ արդյունաբերության բնագավառում նրանք նախընտրել էին տեքստիլի, կոշիկի և գորգի արտադրությունները:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ	3
ՉԻՆԱՍՏԱՆ	5
ԵԹՈՎՊԻԱ.....	13
ՖՐԱՆՍԻԱ.....	26
ԲԵԼԳԻԱ.....	45
ԱՆԳԼԻԱ.....	52
ԱՄՆ	68
ՀՈԼԱՆԴԻԱ.....	87
ԻՆԴՈՆԵԶԻԱ	95
ՇՎԵԴԻԱ	111
ԱՐԳԵՆՏԻՆԱ.....	119